

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ ВИХОВАННЯ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису
УДК 373.3:303.446.2-021.483

БЕССАРАБ НАТАЛІЯ АНДРІЇВНА

ДИСЕРТАЦІЯ
ВИХОВАННЯ МІЖКУЛЬТУРНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ МОЛОДШИХ
ШКОЛЯРІВ У НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ ПОЧАТКОВОЇ
ШКОЛИ

13.00.07 – теорія і методика виховання

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Н.А. Бессараб
(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник :
Литовченко Олена Віталіївна,
кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Бессараб Н. А. - **«Виховання міжкультурної толерантності молодших школярів у навчально-виховному процесі початкової школи».**

– Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.07 – теорія і методика виховання. – Інститут проблем виховання Національної академії педагогічних наук України, Київ, 2021.

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення і запропоновано нове вирішення проблеми виховання міжкультурної толерантності молодших школярів в освітньому процесі початкової школи.

На підставі здійсненого теоретичного аналізу наукових джерел уточнено сутність поняття *«міжкультурна толерантність молодших школярів»* як особистісної якості, яка передбачає знання і повагу до національних цінностей, української культури; дозволяє проявляти доброзичливе ставлення до представників інших національних культур і феноменів національних культур (мистецтво, системи цінностей, традиції), зумовлює позитивне ставлення до культурних відмінностей, здатність до взаємодії та спілкування з представниками інших національних культур як рівноправними партнерами.

Установлено структурні компоненти міжкультурної толерантності молодших школярів, а саме: когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінковий.

Схарактеризовано потенціал освітнього процесу початкової школи у вихованні міжкультурної толерантності: 1) наскрізне формування компетентностей (вільне володіння державною мовою, здатність спілкуватися рідною (у разі відмінності від державної) й іноземними мовами, громадянська та соціальна, культурна компетентності (Концепція Нової української школи, 2016) у межах різних освітніх галузей; 2) на уроках української мови та літературного читання учні дізнаються про національні цінності й особливості

української культури, що сприяє формуванню позитивного ставлення до представників інших національних культур та їхніх культурних відмінностей; 3) ознайомлення учнів з особливостями культур англomовних країн, формування в молодших школярів уявлення про діалог культур, усвідомлення своєї рідної культури через контекст культури англomовних країн; 4) у процесі позаурочної діяльності завдяки використанню різноманітних форм і методів виховання у молодших школярів міжкультурної толерантності з'являється можливість для ознайомлення їх із культурою, традиціями України й інших країн, зокрема, англomовних.

Згідно зі змістовою структурою поняття *«міжкультурна толерантність молодших школярів»* розроблено критерії та відповідні показники вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів, а саме: *«знання про міжкультурну толерантність»* (знання власної культури, національних особливостей; знання культури інших країн (мистецтво, системи цінностей, традиції); *«прагнення виявляти міжкультурну толерантність»* (сприйняття різноманітності сучасного світу як позитивного явища; бажання спілкуватися з представниками інших національних культур); *«прояв міжкультурної толерантності в поведінці»* (уміння щодо діалогічного спілкування з представниками інших національних культур; наявність позитивного досвіду міжкультурної взаємодії; здатність протидіяти міжкультурним упередженням і стереотипам).

Результати констатувального етапу дослідження засвідчили, що більшість респондентів виявила низький рівень вихованості міжкультурної толерантності – 41,0 %; середній рівень вихованості міжкультурної толерантності продемонстрували 37,6 % дітей молодшого шкільного віку; високий рівень – 21,4 % учнів.

Виявлений стан вихованості міжкультурної толерантності здобувачів початкової освіти підтвердив необхідність теоретичного обґрунтування й експериментальної перевірки ефективності моделі та

педагогічних умов виховання міжкультурної толерантності молодших школярів в освітньому процесі початкової школи.

Теоретично обґрунтовано й експериментально перевірено модель і педагогічні умови виховання міжкультурної толерантності учнів в освітньому процесі початкової школи, що містить: цільовий, теоретико-методологічний, діагностичний, технологічний, результативний блоки; відповідні педагогічні умови виховання міжкультурної толерантності молодших школярів в освітньому процесі початкової школи (використання потенціалу мовно-літературної освітньої галузі та позаурочної діяльності у вихованні міжкультурної толерантності молодших школярів; організація полікультурного виховного середовища для виховання міжкультурної толерантності учнів; підвищення професійної компетентності педагогів щодо виховання міжкультурної толерантності дітей зазначеного віку; застосування педагогічно доцільних форм, методів, засобів виховання міжкультурної толерантності молодших школярів).

Відповідно до першої педагогічної умови – *використання потенціалу мовно-літературної освітньої галузі та позаурочної діяльності у вихованні міжкультурної толерантності молодших школярів* – було підготовлено рекомендації щодо використання потенціалу предметів «Українська мова і літературне читання», «Англійська мова» та позаурочної діяльності закладів загальної середньої освіти у вихованні міжкультурної толерантності названого вище контингенту дітей.

Зокрема, спеціально дібраний зміст у межах програми «Тиждень культур: Планета Земля – наш спільний дім» включав матеріали про різноманітні культурні особливості різних країн (цікаві факти про країни, міста, національні символи, звичаї та традиції тощо). Для реалізації цієї педагогічної умови використовувались такі форми роботи, як-от: віртуальні екскурсії до інших країн, перегляд та обговорення тематичних мультфільмів, обговорення казок, ознайомлення із музичними творами України та Англії,

тематичні заходи, спрямовані на формування цінності власної культури, інтересу до культур інших народів.

Реалізація другої педагогічної умови – *організація полікультурного виховного середовища для виховання міжкультурної толерантності учнів* – сприяла: набуттю здобувачами початкової освіти знань про національні цінності власної культури й інших культур; формуванню прагнення до знання та розуміння особливостей інших культур; позитивному ставленню до культурних відмінностей; здатності протидіяти міжкультурним упередженням і стереотипам. Було впроваджено такі форми роботи: ігри «Горюдуб», «London Bridge Falling Down», «Шифрувальник», відгадування загадок, знайомство з музичними творами України й Англії «Музичний калейдоскоп», творче завдання «Духовна скарбниця», вправа «Три спільні речі», виховні години з використанням методики «занурення в національну культуру» («Чайна церемонія в Англії», «Україна – єдина країна»), театральні вистави, конкурси читців, творчі роботи учнів щодо вивчення традицій, історії, культури.

Третя педагогічна умова – *підвищення професійної компетентності педагогів щодо виховання міжкультурної толерантності дітей зазначеного віку* – передбачала організацію і проведення занять з учителями початкової школи в ході реалізації програми «Тиждень культур: Планета Земля – наш спільний дім». Було впроваджено такі форми роботи, як-от: лекції «Міжкультурна толерантність. Що? Як? Навіщо?», «Специфіка міжкультурної толерантності для вчителів», семінари-тренінги «Форми і методи виховання міжкультурної толерантності», «Діагностика рівнів вихованості міжкультурної толерантності в молодших школярів», круглі столи «На шляху до міжкультурно-толерантного майбутнього», «Чи живе в нашій школі міжкультурна толерантність?», вправи «Педагогічні терези», «Стереотипні окуляри», «Чарівна скринька», «Віддзеркалення», «Витинанка», «Вплив слова на людину», «Картопля».

У процесі реалізації четвертої педагогічної умови – *застосування педагогічно доцільних форм, методів, засобів виховання міжкультурної*

толерантності молодших школярів – використовували такі форми роботи, як-от: інтегровані уроки, уроки-мандрівки, уроки-ігри, уроки-діалоги, програма «Тиждень культур: Планета Земля – наш спільний дім», виховні години, читання й обговорення казок, оповідань, віршів, віртуальні екскурсії «Тур українськими музеями просто неба», «Долиною нарцисів», «До Біг-Бену» тощо), вікторини, проєктна діяльність, творчі завдання («Дерево життя», «Люди і долі»), свята, конкурси, виставки малюнків, творчих робіт тощо; сукупність методів: бесіди, розповіді, ігри («Не погодься», «Шифрувальник», «Я – інший»), приклад, виховні ситуації («Незнайомка», «Біла ворона», «Пустить мене в коло»), вправи («Зашифровані слова», «Яблуко», «Обери собі команду») тощо.

Результативність обґрунтованої та впровадженої моделі й педагогічних умов виховання міжкультурної толерантності учнів в освітньому процесі початкової школи експериментально доведено кількісними змінами в рівнях вихованості міжкультурної толерантності здобувачів початкової освіти.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

– *уперше* теоретично обґрунтовано модель виховання толерантності молодших школярів в освітньому процесі початкової школи, що містить цільовий, теоретико-методологічний, діагностичний, технологічний, результативний блоки; відповідні педагогічні умови (використання потенціалу мовно-літературної освітньої галузі та позаурочної діяльності у вихованні міжкультурної толерантності молодших школярів; організація полікультурного виховного середовища для виховання міжкультурної толерантності учнів; підвищення професійної компетентності педагогів щодо виховання міжкультурної толерантності дітей зазначеного віку; застосування педагогічно доцільних форм, методів, засобів виховання міжкультурної толерантності молодших школярів);

– *уточнено* сутність поняття «*міжкультурна толерантність молодших школярів*» як особистісної якості, що передбачає знання і повагу до

національних цінностей, української культури; дозволяє проявляти доброзичливе ставлення до представників інших національних культур і феноменів національних культур (мистецтво, система цінностей, традиції), зумовлює позитивне ставлення до культурних відмінностей, здатність до взаємодії та спілкування з представниками інших національних культур як рівноправними партнерами; компоненти міжкультурної толерантності (когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінковий) і критерії вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів («знання про міжкультурну толерантність»; «прагнення виявляти міжкультурну толерантність»; «прояв міжкультурної толерантності в поведінці») з відповідними показниками та рівні (високий, середній, низький) вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів;

– *подальшого розвитку* набули положення про потенціал освітнього процесу початкової школи у вихованні міжкультурної толерантності учнів; зміст, форми і методи виховання міжкультурної толерантності молодших школярів.

Практичне значення одержаних результатів полягає в упровадженні в освітній процес початкової школи діагностичного інструментарію для визначення рівнів вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів; педагогічних умов виховання міжкультурної толерантності в освітньому процесі початкової школи; розробленої відповідно до Програми «Тиждень культур: Планета Земля – наш спільний дім», яка реалізується в позаурочній діяльності та передбачає використання потенціалу мовно-літературної освітньої галузі. Матеріали і результати дисертаційної роботи можуть бути використані вчителями початкової школи, вихователями групи продовженого дня, педагогами закладів позашкільної освіти, науково-педагогічними працівниками закладів вищої освіти для розширення курсу лекцій, практичних і семінарських занять з навчальних дисциплін «Теорія і методика виховання», «Методика виховної роботи»; у системі післядипломної педагогічної освіти, а також з метою написання підручників,

навчально-методичних посібників і методичних рекомендацій.

Ключові слова: міжкультурна толерантність, виховання міжкультурної толерантності, молодші школярі, полікультурне виховне середовище, педагогічні умови.

ABSTRACT

Bessarab N.A. Education of intercultural tolerance of junior schoolchildren in the educational process of primary school - Qualifying Research Paper as a Manuscript.

Dissertation for the scientific degree of Candidate of Educational Sciences in speciality 13.00.07 – Theory and Methods of Education. – Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine. – Kyiv, 2021.

In the dissertation, the theoretical generalization is carried out and the new decision of a problem of education of intercultural tolerance of younger schoolboys in the educational process of elementary school is offered.

Based on the theoretical analysis of scientific sources, the essence of the concept of «*intercultural tolerance of primary schoolchildren*» as a personal quality, which implies knowledge and respect for national values, Ukrainian culture; allows to show a friendly attitude to representatives of other national cultures and phenomena of national cultures (art, value systems, traditions), causes a positive attitude to cultural differences, the ability to interact and communicate with representatives of other national cultures as equal partners.

The structural components of intercultural tolerance of junior schoolchildren are established, namely: cognitive, emotional-value, behavioral.

The potential of the educational process of primary school in the education of intercultural tolerance is characterized: 1) thorough formation of competencies (fluency in the state language, ability to communicate in native (in case of difference from the state) and foreign languages, civics and social, cultural competences (New Ukrainian School Concept, 2016) 2) in lessons of Ukrainian language and literary reading students learn about national values and features of Ukrainian culture, which contributes to the formation of a positive attitude towards representatives of other national cultures and their cultural differences; 3) acquaintance of pupils with features of cultures of the English-speaking countries,

formation at younger schoolboys of idea of dialogue of cultures, awareness of the native culture through a context of culture of the English-speaking countries; 4) in the process of extracurricular activities through the use of various forms and methods of education of junior schoolchildren of intercultural tolerance there is an opportunity to acquaint them with the culture, traditions of Ukraine and other countries, in particular, English-speaking.

According to the semantic structure of the concept «*intercultural tolerance of junior schoolchildren*» criteria and corresponding indicators of education of intercultural tolerance of junior schoolchildren are developed, namely: «*knowledge of intercultural tolerance*» (knowledge of own culture, national features; knowledge of the culture of other countries (art, value systems, traditions); «*desire to show intercultural tolerance*» (perception of the diversity of the modern world as a positive phenomenon; desire to communicate with representatives of other national cultures); «*manifestation of intercultural tolerance in behavior*» (ability to communicate with representatives of other national cultures; ability to counteract intercultural prejudices and stereotypes).

The results of the ascertaining stage of the study showed that the majority of respondents found a low level of education in intercultural tolerance has 41.0%; the average level of education of intercultural tolerance was demonstrated by 37.6% of children of primary school age; high level has 21.4% of schoolchildren.

The state of the upbringing of intercultural tolerance of primary education applicants was found, and it confirmed the need for theoretical substantiation and experimental verification of the effectiveness of the model and pedagogical conditions for the upbringing of intercultural tolerance in junior schoolchildren in the educational process of primary school.

The model and pedagogical conditions of education of intercultural tolerance of students in the educational process of primary school are theoretically substantiated and experimentally checked, which contains: target, theoretical-methodological, diagnostic, technological, effective blocks;

appropriate pedagogical conditions for the education of intercultural tolerance of primary schoolchildren in the educational process of primary school (use of the potential of language and literature education and extracurricular activities in the education of intercultural tolerance of primary schoolchildren; organization of multicultural educational environment for the education of intercultural tolerance; the specified age; application of pedagogically expedient forms, methods, means of education of intercultural tolerance of junior schoolchildren).

In accordance with the first pedagogical condition – *the use of the potential of language and literature education and extracurricular activities in the education of intercultural tolerance of primary schoolchildren* – recommendations were prepared on the use of the potential of «Ukrainian language and reading», «English» and extracurricular activities education of intercultural tolerance of the above-mentioned contingent of children.

In particular, the specially selected content within the program «Week of Cultures: Planet Earth – our common home» included materials about various cultural features of different countries (interesting facts about countries, cities, national symbols, customs, and traditions, etc.). To implement this pedagogical condition, the following forms of work were used, such as virtual excursions to other countries, viewing and discussion of thematic cartoons, discussion of fairy tales, acquaintance with musical works of Ukraine and England, thematic activities aimed at forming the value of own culture other nations.

The implementation of the second pedagogical condition – *the organization of a multicultural educational environment for the education of intercultural tolerance of primary school children* – contributed to the acquisition by students of primary education of knowledge about the national values of their own culture and other cultures; formation of the desire to know and understand the peculiarities of other cultures; positive attitude to cultural differences; ability to counteract intercultural prejudices and stereotypes. The following forms of work were introduced: games «Goriudub», «London Bridge Falling Down», «Cryptographer»,

guessing riddles, acquaintance with musical works of Ukraine and England «Musical Kaleidoscope», creative task «Spiritual Treasury», exercise «Three Common Things», educational classes using the method of «immersion in national culture» («Tea ceremony in Great Britain», «Ukraine is the only country»), theater performances, readers' competitions, creative work of students to study traditions, history, culture.

The third pedagogical condition – *increasing the professional competence of teachers in educating intercultural tolerance of primary schoolchildren* – provided for the organization and conduct of classes with primary school teachers during the program «Week of Cultures: Planet Earth – our common home». Forms of work have been introduced, such as lectures «Intercultural Tolerance. What? As? Why?», «Specifics of intercultural tolerance for teachers», training seminars «Forms and methods of intercultural tolerance education», «Diagnosis of levels of intercultural tolerance education in junior schoolchildren», round tables «Towards an intercultural-tolerant future», «Does he live intercultural tolerance in our school?», exercises «Pedagogical scales», «Stereotypical glasses», «Magic box», «Reflection», «Vytynanka», «Influence of words on a person», «Potatoe».

In the process of implementing the fourth pedagogical condition – *the use of pedagogically appropriate forms, methods, tools for educating intercultural tolerance of primary schoolchildren* – used such forms of work as integrated lessons, travel lessons, game lessons, lessons-dialogues, the program «Culture Week: Planet Earth is our common home», educational classes, reading and discussion of fairy tales, stories, poems, virtual tours («Tour of Ukrainian open-air museums», «Daffodil Valley», «To Big Ben», etc.), quizzes, project activities, creative tasks («Tree of Life», «People and Destinies»), holidays, competitions, exhibitions of drawings, creative works, etc.; the set of methods: conversations, stories, games («Disagree», «Cryptograper», «I'm different»), example, educational situations («Stranger», «White Crow», «Let me in a circle»), exercises («Encrypted words», «Apple», «Choose a team»), etc.

The effectiveness of a sound and implemented model and pedagogical

conditions for the education of intercultural tolerance of students in the educational process of primary school is experimentally proved by quantitative changes in the levels of education of intercultural tolerance of primary schoolchildren.

The scientific novelty of the obtained results is that:

- *for the first time* the model of education of tolerance of junior schoolchildren in the educational process of primary school is theoretically substantiated, which contains the target, theoretical-methodological, diagnostic, technological, effective blocks; appropriate pedagogical conditions (use of the potential of language and literature education and extracurricular activities in education of intercultural tolerance of junior schoolchildren; organization of multicultural educational environment for the education of intercultural tolerance of students; an increase of professional competence of teachers on the education of intercultural tolerance of children of this age; means of educating intercultural tolerance of junior schoolchildren);

- *it was clarified* the essence of the concept of «*intercultural tolerance of junior schoolchildren*» as a personal quality that implies knowledge and respect for national values, Ukrainian culture; allows to show a friendly attitude to representatives of other national cultures and phenomena of national cultures (art, value system, traditions), causes a positive attitude to cultural differences, the ability to interact and communicate with representatives of other national cultures as equal partners; components of intercultural tolerance (cognitive, emotional-value, behavioral) and criteria of education of intercultural tolerance of junior schoolchildren («knowledge of intercultural tolerance»; «desire to show intercultural tolerance»; «manifestation of intercultural tolerance in behavior» and levels with appropriate indicators) medium, low) education of intercultural tolerance of junior schoolchildren;

- *the further development* has received the potential of the educational process of primary school in the education of intercultural tolerance of students; content, forms, and methods of education of intercultural tolerance of junior schoolchildren.

The practical significance of the obtained results is the introduction of diagnostic tools in the educational process of primary school to determine the levels of education of intercultural tolerance of junior schoolchildren; pedagogical conditions for the education of intercultural tolerance in the educational process of primary school; developed in accordance with the Program «Week of Cultures: Planet Earth – our common home», which is implemented in extracurricular activities and involves the use of the potential of language and literature education. Primary school teachers, educators of the extended day group, teachers of out-of-school education, research and teaching staff of higher education institutions can use materials and results of the dissertation, it also can be used to expand the course of lectures, practical and seminar classes on subjects «Theory and Methods of Education», «Methods educational work»; in the system of postgraduate pedagogical education, as well as for the purpose of writing textbooks, teaching aids and methodical recommendations.

Key words: intercultural tolerance, education of intercultural tolerance, junior schoolchildren, general secondary education institution, educational process.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Євтушенко, Н. (2014). Вікові особливості учнів початкової школи в контексті виховання міжкультурної толерантності. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*, 18, 223-232.
2. Бессараб, Н. (2015). Потенціал навчально-виховного процесу в початковій школі у вихованні міжкультурної толерантності учнів. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*, 19, 46-57.
3. Бессараб, Н. (2018). Виховання толерантності та міжкультурної комунікації в учнів початкової школи на уроках іноземної мови. *Нова педагогічна думка*, 1, 124-126.
4. Бессараб, Н. (2019а). Особливості виховання міжкультурної толерантності у молодших школярів. *Наукові записки Ніжинського державного університету імені М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки*, 2, 52-57.
5. Бессараб, Н. (2019b). Педагогічні умови виховання міжкультурної толерантності молодших школярів. *Нова педагогічна думка*, 3, 114-118.
6. Бессараб, Н. (2020). Education of interculturally tolerant personality in the multicultural educational space of general secondary education. *Нова педагогічна думка*, 3(103), 159-162.

Статті у зарубіжних наукових виданнях

7. Бессараб, Н. (2019). Модель формування основ міжкультурної толерантності молодших школярів у освітньому процесі початкової школи. *East European Science Journal*, 5, 13-18.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

8. Євтушенко, Н. (2014a). Сутнісна характеристика поняття «толерантність». *Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції «Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку»*. Переяслав-Хмельницький, 25-26 лютого 2014. (с. 167-171).

9. Євтушенко, Н. (2014b). До проблеми сутності міжкультурної толерантності особистості. *Матеріали звітної науково-практичної конференції «Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал»*. Київ, 23 травня 2014. 4. (с. 61-64).

10. Бессараб, Н. (2015). Виховання міжкультурної толерантності – актуальна проблема сучасної початкової школи. *Матеріали Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції «Регіональні культурні, мистецькі та освітні практики»*. Мелітополь, 14-15 березня 2015. (с. 74-76).

11. Бессараб, Н. (2018b). Урок іноземної мови як основна форма виховання міжкультурної толерантності. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Особистість у просторі виховних інновацій»*. Київ, 19 жовтня 2018. (с. 25-29).

12. Бессараб, Н. (2018c). Розвиток міжкультурної толерантності учнів початкової школи в процесі вивчення англійської мови. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Формування стратегії міжнародної комунікації особистості учня в онтогенезі: від методики до методології»*. Мелітополь, 13-14 вересня 2018. (с. 27-30).

13. Бессараб, Н. (2019a). Виховання толерантності в учнів початкової школи: критерії, показники вимірювання та рівні вихованості. *Матеріали Міжнародної конференції «Aktuelle Themen im Kontext der Entwicklung der modernen Wissenschaften: der Sammlung wissenschaftlicher Arbeiten»*. Dresden, 23 Januar 2019. 2, (с. 44-50).

14. Бессараб, Н. (2019b). Міжкультурна толерантність як важливий аспект освітньо-професійної компетентності сучасного педагога. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Сучасний вимір та*

стратегії розвитку особистісно-професійної компетентності педагога». Суми, 15 березня 2019. (с. 22-24).

15. Бессараб, Н. (2019с). Педагогічні умови виховання міжкультурної толерантності молодших школярів. *Матеріали науково-практичної конференції Інституту проблем виховання НАПН України «Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал»*. Київ, 22 квітня 2019. (с. 22-26).

16. Bessarab, N.(2019d). Intercultural tolerance as a theme of experimental work of establishments of general secondary education. *Matherials of the International scientific-practical conf «Problems and achievements of modern science»*. Cork, May 6, 2019. 3, (с. 69-72).

17. Бессараб, Н. (2019е). Міжкультурний діалог як складова виховання толерантності. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції «Формування навичок міжкультурної комунікації: досягнення, реценції, перспективи»*. Мелітополь, 13-14 вересня 2019. (с. 17-20).

18. Бессараб, Н. (2019f). Формування професійної компетентності педагогів як умова виховання міжкультурної толерантності молодших школярів. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Зростаюча особистість у смислоцінних обрисах»*. Київ, 24-25 жовтня 2019. (с. 36-41).

19. Бессараб, Н. (2020). Виховання міжкультурної толерантності молодших школярів у контексті реалізації концепції нової української школи. *Матеріали звітної науково-практичної конференції Інституту проблем виховання НАПН України «Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал»*. Київ, 22 квітня 2020. (с. 25-29).

Наукові праці, які додатково відображають результати дослідження

20. Бессараб, Н., Литовченко, О. (2020). Програма «Тижня культур: «Планета Земля – наш спільний дім». *Позашкілля*, Київ, 9-10 (165-166), 64-77.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	20
РОЗДІЛ 1. ВИХОВАННЯ МІЖКУЛЬТУРНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ В МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА.....	29
1.1. Теоретичні основи дослідження проблеми виховання міжкультурної толерантності.....	29
1.2. Вікові особливості молодших школярів у контексті виховання міжкультурної толерантності	52
1.3. Виховний потенціал освітнього процесу початкової школи у вихованні міжкультурної толерантності учнів.....	67
Висновки до розділу 1	83
РОЗДІЛ 2. СТАН ВИХОВАНOSTІ МІЖКУЛЬТУРНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ В МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ.....	87
2.1. Методика констатувального етапу експерименту.....	87
2.2. Діагностика рівнів вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів.....	95
Висновки до розділу 2	109
РОЗДІЛ 3. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ВПРОВАДЖЕННЯ МОДЕЛІ ТА ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ВИХОВАННЯ МІЖКУЛЬТУРНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ.....	112
3.1. Теоретичне обґрунтування моделі та педагогічних умов виховання міжкультурної толерантності молодших школярів в освітньому процесі початкової школи	112
3.2. Організація та перебіг формульального етапу експерименту.....	127
3.3. Динаміка вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів в освітньому процесі початкової школи.....	157
Висновки до розділу 3	173

ВИСНОВКИ.....	177
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	180
ДОДАТКИ.....	216

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. У сучасних умовах євроінтеграційного курсу розвитку, яким прямує наша країна, особливого значення набуває проблема виховання в підростаючого покоління міжкультурної толерантності, що передбачає вміння встановлювати належні взаємини з представниками інших культур, коректно позиціонувати себе, зберігаючи власну ідентичність.

Позитивне сприйняття культурного розмаїття і відмінностей зумовлює розуміння необхідності рівноправного діалогу, основним завданням якого є забезпечення гуманних стосунків представників різних національних культур, дотримання принципів міжкультурної толерантності.

Нормативним підґрунтям для вирішення проблеми виховання міжкультурної толерантності є положення державних документів, як-от: Законів України «Про освіту» (2017), «Про національні меншини в Україні» (1992), Декларації прав національностей України (1991), Концепції національно-патріотичного виховання молоді (2009), Національної стратегії розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки (2013), Стратегії національно-патріотичного виховання (2019), Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа на період до 2029 року» (2016), Програми «Нова українська школа» у поступі до цінностей (2018).

Проблема толерантності та міжкультурного діалогу є важливою також у міжнародному контексті, що знайшло відображення в документах ЮНЕСКО (Декларація принципів толерантності (1995), Паризька хартія для нової Європи (1990), Загальна декларація про культурне різноманіття (2001), Конвенція про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження (2010), Декларація про усунення всіх форм нетерпимості та дискримінації у зв'язку з релігійними переконаннями (2005) та ін.).

Сьогодні спостерігається активність щодо утвердження проблеми толерантності як об'єкту досліджень різних наукових галузей: філософії, психології, педагогіки. Філософські аспекти проблеми знайшли своє відображення у працях О. Довгополової, Р. Валітової, В. Зінов'єва та ін. У психолого-педагогічних дослідженнях, розглядаються такі її аспекти: основи свободи, поваги до прав іншої людини, терпимості, культури компромісу, міжкультурного діалогу, особистісної або суспільної значущості (А. Асмолов, І. Бех, С. Бондирєва, О. Безкоровайна, О. Докукіна, В. Кан-Калік, П. Кендзьор, А. Петровський, М. Бахтін, В. Біблер та ін.); виховання толерантності в молодших школярів (Л. Канішевська, А. Лесик, І. Сухопара та інші); толерантність у контексті становлення громадянського суспільства (О. Сухомлинська, К. Чорна) тощо. До проблеми розвитку толерантної особистості зверталися зарубіжні вчені, зокрема Е. Грей, І. Бохіан, Б. Елмонд та ін.

Актуальними в контексті дослідження є концепції, що обґрунтовують феномен «культура» (М. Бахтін, В. Біблер, В. Лекторський); теоретичні основи естетичного виховання і мистецької освіти на основі розуміння культури (О. Комаровська, Л. Масол, Н. Миропольська та ін.); дослідження, присвячені інтерсоціальному спілкуванню учнів (І. Верещагіна), крос-культурному діалогу (А. Солодка).

Питання міжкультурності, а також дотичні до них питання полікультурності, крос-культурності досліджували Ф. Бацевич, О. Селіванова, зокрема, полікультурність розглядається у працях К. Гранта, О. Бурова, П. Кендзьора, Н. Миропольської, В. Макаєва, Р. Агадулліна; крос-культурності присвячено дослідження О. Бурак, Е. Гриффін, Н. Мешко, Г. Хофстеде, Л. Щетиніної та ін.

Водночас, незважаючи на значний науковий доробок, проблема виховання міжкультурної толерантності учнів у навчально-виховному процесі (згідно з чинним законодавством України – освітньому процесі початкової школи) ще не знайшла достатнього висвітлення в педагогічних дослідженнях.

Вагомість означеної проблеми зумовлена також рядом *суперечностей* між:

- потребами суспільства у свідомих громадянах, патріотах своєї країни, які, водночас, готові позитивно сприймати культурне різноманіття, брати участь у міжкультурній комунікації, і недостатньою мірою вирішення відповідних завдань у сучасному освітньому середовищі;

- визнанням необхідності виховання міжкультурної толерантності молодших школярів і низькою розробленістю цього питання на теоретичному й методичному рівнях;

- значним потенціалом освітнього процесу початкової освіти щодо виховання міжкультурної толерантності молодших школярів і поверховою його реалізацією на практиці.

Актуальність, теоретична і практична значущість проблеми, що розглядається, її недостатня розробленість і виявлені суперечності зумовили вибір теми дисертаційного дослідження: ***«Виховання міжкультурної толерантності молодших школярів у навчально-виховному процесі початкової школи».***

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження є складником науково-дослідної теми лабораторії позашкільної освіти Інституту проблем виховання НАПН України «Формування у вихованців позашкільних навчальних закладів базових компетентностей у процесі пізнавально-практичної діяльності» (державний реєстраційний номер 0112U001228). Тему дисертації затверджено вченою радою Інституту проблем виховання НАПН України (протокол № 10 від 28.11.2013 р.) та узгоджено Радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології України (протокол № 10 від 17.12.2013 р.).

Мета дослідження: на основі аналізу наукових джерел із проблеми дослідження теоретично обґрунтувати й експериментально перевірити модель і педагогічні умови виховання міжкультурної толерантності молодших школярів в освітньому процесі початкової школи.

Відповідно до мети дослідження визначено такі **завдання**:

1. Шляхом теоретичного аналізу філософських, психологічних і педагогічних джерел із проблеми дослідження уточнити сутність і структуру поняття «міжкультурна толерантність молодших школярів».

2. Схарактеризувати потенціал освітнього процесу початкової школи у вихованні міжкультурної толерантності учнів (на матеріалі мовно-літературної освітньої галузі).

3. Визначити критерії та показники і схарактеризувати рівні вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів.

4. Теоретично обґрунтувати й експериментально перевірити ефективність моделі та педагогічних умов виховання міжкультурної толерантності молодших школярів в освітньому процесі початкової школи.

Об'єкт дослідження – процес виховання міжкультурної толерантності молодших школярів.

Предмет дослідження – педагогічні умови виховання міжкультурної толерантності молодших школярів в освітньому процесі початкової школи.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять: положення про сутність особистості та її розвиток у процесі діяльності (Б. Ананьєв, О. Бодальов, Л. Виготський, Г. Костюк, О. Леонт'єв, С. Рубінштейн та ін.); загальні закономірності розвитку особистості під впливом середовища і виховання (В. Андрущенко, І. Бех, О. Леонт'єв, С. Рубінштейн, В. Кремень, Д. Фельдштейн та ін.); теоретичні положення про сутність і структуру толерантності, висвітлені в наукових працях філософського (О. Довгополова, Р. Валітова, В. Зінов'єв та ін.), психологічного (А. Асмолов, І. Бех, В. Кан-Калік, А. Петровський та ін.), педагогічного (О. Безкоровайна, С. Бондирєва, О. Вербицький, Л. Канішевська, В. Нечерда, І. Сухопара та ін.) спрямування; психологічні засади виховання молодших школярів (Л. Виготський, Д. Ельконін, Л. Божович, В. Давидов, О. Савченко); концепції, що обґрунтовують феномен «культура» (М. Бахтін, В. Біблер, В. Лекторський); теоретичні основи

естетичного виховання і мистецької освіти на основі розуміння культури (О. Комаровська, Л. Масол, Н. Миропольська та ін.); особливості формування культури міжнаціонального спілкування (О. Грива); міжетнічної толерантності (О. Вербицький) міжкультурного навчання (С. Тер-Мінасова, В. Фурманова); а також теоретичні положення щодо потенціалу освітнього процесу початкової школи у вихованні учнів (О. Савченко, Н. Побірченко, Н. Скрипченко та ін.); концептуальні положення особистісно орієнтованого підходу у вихованні (І. Бех, О. Вишневський, І. Якіманська та ін.); системного (С. Гончаренко, Р. Гуревич та ін.); гуманістичного (Ш. Амонашвілі, М. Монтессорі, Я. Корчак, К. Роджерс, В. Сухомлинський та ін.); компетентісного підходу в освітньому процесі (І. Бех, О. Пометун, С. Сисоєва, В. Мачуський, А. Корнієнко, О. Литовченко та ін.); виховання громадянина-патріота в період становлення української державності (К. Журба, О. Сухомлинська, К. Чорна та ін.).

Для досягнення поставленої мети та вирішення завдань дослідження було використано сукупність взаємопов'язаних **методів**, а саме:

– *теоретичні*: аналіз, систематизація, порівняння наукових підходів – для уточнення сутності та структури поняття «міжкультурна толерантність молодших школярів», визначення критеріїв, показників, рівнів вихованості міжкультурної толерантності здобувачів початкової освіти; вивчення нормативних і програмних документів – для характеристики потенціалу освітнього процесу початкової школи у вихованні міжкультурної толерантності учнів; теоретичне моделювання – для розроблення моделі виховання міжкультурної толерантності молодших школярів в освітньому процесі початкової школи; синтез, порівняння, систематизація й узагальнення теоретичних та емпіричних даних для обґрунтування педагогічних умов виховання міжкультурної толерантності молодших школярів в освітньому процесі початкової школи;

– *емпіричні*: діагностичні (анкетування, бесіди, тестування), спостережіння (опосередковане спостереження) – з метою діагностування

рівнів вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів; прогностичні (моделювання); педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний і контрольний етапи) – для перевірки моделі та педагогічних умов виховання міжкультурної толерантності молодших школярів в освітньому процесі початкової школи;

– *статистичні*: методи математичної статистики (кутове перетворення Фішера), статистичний критерій однорідності К. Пірсона (χ^2) для визначення динаміки кількісних змін у рівнях вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів в освітньому процесі початкової школи в експериментальній та контрольній групах.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

– *уперше* теоретично обґрунтовано модель виховання толерантності молодших школярів в освітньому процесі початкової школи, що містить цільовий, теоретико-методологічний, діагностичний, технологічний, результативний блоки; відповідні педагогічні умови (використання потенціалу мовно-літературної освітньої галузі та позаурочної діяльності у вихованні міжкультурної толерантності молодших школярів; організація полікультурного виховного середовища для виховання міжкультурної толерантності учнів; підвищення професійної компетентності педагогів щодо виховання міжкультурної толерантності дітей зазначеного віку; застосування педагогічно доцільних форм, методів, засобів виховання міжкультурної толерантності молодших школярів);

– *уточнено* сутність поняття «*міжкультурна толерантність молодших школярів*» як особистісної якості, що передбачає знання і повагу до національних цінностей, української культури; дозволяє проявляти доброзичливе ставлення до представників інших національних культур і феноменів національних культур (мистецтво, система цінностей, традиції), зумовлює позитивне ставлення до культурних відмінностей, здатність до взаємодії та спілкування з представниками інших національних культур як

рівноправними партнерами; компоненти міжкультурної толерантності (когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінковий) і критерії вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів («знання про міжкультурну толерантність»; «прагнення виявляти міжкультурну толерантність»; «прояв міжкультурної толерантності в поведінці») з відповідними показниками та рівні (високий, середній, низький) вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів;

– *подальшого розвитку* набули положення про потенціал освітнього процесу початкової школи у вихованні міжкультурної толерантності учнів; зміст, форми і методи виховання міжкультурної толерантності молодших школярів.

Практичне значення одержаних результатів полягає в упровадженні в освітній процес початкової школи діагностичного інструментарію для визначення рівнів вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів; педагогічних умов виховання міжкультурної толерантності в освітньому процесі початкової школи; розробленої відповідно до Програми «Тиждень культур: Планета Земля – наш спільний дім», яка реалізується в позаурочній діяльності та передбачає використання потенціалу мовно-літературної освітньої галузі. Матеріали і результати дисертаційної роботи можуть бути використані вчителями початкової школи, вихователями групи продовженого дня, педагогами закладів позашкільної освіти, науково-педагогічними працівниками закладів вищої освіти для розширення курсу лекцій, практичних і семінарських занять з навчальних дисциплін «Теорія і методика виховання», «Методика виховної роботи»; у системі післядипломної педагогічної освіти, а також з метою написання підручників, навчально-методичних посібників і методичних рекомендацій.

Результати дисертаційного дослідження *впроваджено* в освітній процес: Костянтинівського районного навчально-виховного об'єднання «Гімназія – Мала академія наук № 1 «Таврія» Мелітопольської районної ради

Запорізької області (довідка № 35 від 15.05.2019), Ніжинської гімназії № 3 Ніжинської міської ради Чернігівської області (довідка № 71 від 24.05.2019), Криворізького природничо-наукового ліцею Дніпропетровської області (довідка № 242/2-19 від 16.05.2019), гімназії № 178 м. Києва (довідка № 107 від 12.06.2019), комунального закладу освіти «Навчально-виховний комплекс № 41 «Середня загальноосвітня школа вільного розвитку – дошкільний навчальний заклад» Дніпровської міської ради (довідка № 01-21/67 від 14.06.2019), Одеського навчально-виховного комплексу «Гімназія № 7 – спеціалізована школа I ступеня з поглибленим вивченням англійської мови» (довідка № 01-27/328 від 13.06.2019).

Особистий внесок здобувача. Усі наведені в дисертації результати одержані самостійно. У статті «Програма Тижня культур: «Планета Земля – наш спільний дім» (співавтор О. Литовченко) здобувачкою створено й описано програму «Тижня культур: Планета Земля – наш спільний дім».

Апробація результатів дослідження. Основні положення та практичні результати дослідження було представлено у виступах і повідомленнях на науково-практичних конференціях різного рівня: *міжнародних* – «Формування стратегій міжкультурної комунікації особистості учня в онтогенезі: від методики до методології» (Мелітополь, 2018); «Актуальні теми в контексті розвитку сучасних наук» (Дрезден, 2019); «Проблеми та досягнення сучасної науки» (Корк, 2019); *всеукраїнських* – «Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку» (Переяслав-Хмельницький, 2014); «Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді» (Київ, 2014); «Регіональні, культурні, мистецькі та освітні практики» (Мелітополь, 2015); «Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал» (Київ, 2014, 2019, 2020); «Особистісний розвиток дітей та молоді в інноваційно орієнтованому освітньому середовищі» (Київ, 2015); «Особистість у просторі виховних інновацій» (Київ, 2018); «Сучасний вимір та стратегії розвитку особистісно-професійної компетентності педагога» (Суми, 2019); «Формування навичок

міжкультурної комунікації: досягнення, рецепції, перспективи» (Мелітополь, 2019); «Зростаюча особистість у смислоцінних обрисах» (Київ, 2019).

Результати дослідження обговорювалися на засіданнях лабораторії позашкільної освіти Інституту проблем виховання НАПН України (2014–2020).

Публікації. Основні положення і висновки дисертації відображено у 20 наукових публікаціях, з яких 19 одноосібні. Зокрема: 6 статей у наукових фахових виданнях України та 1 стаття в зарубіжному науковому виданні, 12 наукових праць опубліковано у збірках матеріалів конференцій, 1 публікація додатково відображає наукові результати дослідження.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, висновків, списку використаних джерел (410 найменувань, зокрема – 42 іноземною мовою), 13 додатків на 73 сторінках. Загальний обсяг дисертації – 289 сторінки. Основний зміст роботи викладено на 179 сторінках. Робота містить 6 рисунків і 13 таблиць, що охоплюють 9 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ВИХОВАННЯ МІЖКУЛЬТУРНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ В МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА

1.1. Теоретичні основи дослідження проблеми виховання міжкультурної толерантності

Розуміння міжкультурної толерантності є складним і неоднозначним, оскільки феномен *«міжкультурна толерантність»* охоплює два складника – «культуру» й «толерантність», кожен із яких у свою чергу є складним і потребує детального вивчення. Відтак, логіка дослідження передбачає аналіз сутності зазначених феноменів.

Поняття *«толерантність»* завдяки зусиллям ЮНЕСКО стало міжнародним терміном. 16 листопада 1995р. на XXVII сесії Генеральної конференції країн-членів ЮНЕСКО в Парижі було одностайно прийнято «Декларацію принципів толерантності», 2000-2010 роки визначено Міжнародним десятиліттям культури миру та ненасильства в інтересах дітей планети. Відтоді ця дата відзначається як Міжнародний день толерантності (Декларація принципів толерантності, 1995).

З метою визначення сутності поняття «толерантність» у контексті дослідження доцільним є аналіз міжнародних документів, а також наукових та енциклопедичних джерел у галузі філософії, психології, педагогіки.

Отже, Декларація принципів толерантності ЮНЕСКО (1995) визначає толерантність як повагу, прийняття й розуміння великого різноманіття культур світу, наших форм самовираження й способів прояву людської індивідуальності. Їй сприяють знання, відкритість, спілкування та свобода думки, совісті і переконань. Толерантність – це гармонія в різноманітті, це не тільки моральний обов'язок, а й політична та правова потреба. Толерантність являє собою чесноту, що уможливлює досягнення миру і сприяє заміні культури війни культурою миру (Декларація принципів толерантності, 1995).

Термін «*толерантність*» походить від латинського «*tolerantia*», має значення «зносити, витримувати, терпіти, виявляти стійкість, витривалість», тобто «здатність утворювати і підтримувати спільність з людьми, які відрізняються в певному відношенні від переважаючого типу» (Баранова, 2015).

Дослідженню природи і сутності толерантності присвячено праці філософів (О. Довгополової, 2015; Р. Валітової, 1996; В. Зінов'єва, 1998; Ю. Іщенко, 1990; В. Золотухіна, 2003 та ін.), в яких представлено широкий спектр розуміння толерантності – від байдужості до конфлікту. Категорія толерантності розглядається вченими як етико-філософське поняття (М. Хом'яков (2003)); метод соціально-політичних рішень і дій (А. Асмолов (2000)).

У психолого-педагогічних працях широко висвітлено різні аспекти толерантності. Проблему толерантності як загальнопсихологічного феномену розглядає А. Асмолов, який вважає, що толерантність являє собою норму цивілізованого компромісу між конкуруючими культурами і готовність до прийняття іншої логіки та поглядів, виступає як умова збереження різноманітності, історичного права на відмінність, несхожість (Асмолов, 2000, с. 8).

Дослідник І. Гриншпун зводить толерантність до «...здатності до збереження, саморегуляції при фруструючих впливах середовища, а також здатності до неагресивної поведінки щодо іншої людини на основі відкритості у відносній незалежності від дій іншого» (Гриншпун, 2002, с. 35).

Феномен толерантності розглядався психологами, а саме (І. Бех, 2001; В. Кан-Калік, 1995; А. Петровський, 1998; С. Бондирєва, 2003; В. Глебкін, 2000; Д. Колесов, 2003; Л. Шайгерова, 2008; Г. Солдатова, 2008).

Зокрема, важливим для розуміння феномену «толерантність» у психологічному дискурсі є розроблений І. Бехом особистісно зорієнтований підхід у вихованні особистості учня. Толерантність розглядається вченим у контексті ціннісного ставлення до іншої людини, поваги до людської гідності.

І. Бех зазначає, що «розвинене ціннісне ставлення до іншої людини означає, по-перше, прагнення і здатність індивіда співпереживати її радість і горе, по-друге, бажання її зрозуміти, по-третє, всіляке сприяння досягнення нею морально значущих цілей у повсякденній діяльності» (Бех, 2003, с. 17).

У своїх працях Л. Куль пов'язує толерантне ставлення до інших людей з пізнанням і розвитком власної особистості й індивідуальності. Він вважає, що «причини нетерпимого ставлення до людей, їхніх поглядів, учинків варто шукати всередині самої особистості» та визначає толерантність як «ознаку особистості, яка стала на шлях саморозвитку і прагне до гармонії як усередині себе, так і у відносинах з оточуючими, ще більш адекватну оцінку реальності, ще більш відповідальне ставлення до власного життя» (Куль, 2002, с. 32).

Отже, у психологічних працях, присвячених проблемі толерантності, помітними є акценти на ціннісному ставленні до іншої людини, повазі до людської гідності (І. Бех); пізнанні та розвитку власної особистості й індивідуальності (Л. Куль); поєднанні особистого, близького із новим, стороннім (Р. Валітова).

Проблема толерантності розглядається у працях педагогів, які відстоювали ідеї «вільного виховання», відмови від різних проявів примусу, поваги до дитини. Педагогіка Марії Монтессорі, що побудована на повазі до себе, однолітків, учителів, батьків, світу навколо, виховує в дитини впевненість у власних силах, любов до життя, повагу (Монтессорі, 1999, с.153). У Вальдорфській педагогіці одним із принципів навчання та виховання молодого покоління є принцип терпимості. Він був запропонований австрійським ученим Р. Штайнером (Левківський, 1999, с. 170).

Значний внесок у вирішення проблеми формування толерантності зробив польський педагог Я. Корчак. Його «педагогіка серця» проголошувала глибоку повагу до внутрішнього світу дитини. Великий педагог закликав «не лише вчити дітей, а й учитись у них». Необхідною умовою виховання дитини, на думку Я. Корчака, було створення атмосфери взаємної довіри. Педагог

зазначав: «Наша справжня національність – це Людство. Я помітив, що лише нерозумні люди хочуть, щоб усі були однаковими» (Корчак, 2012, с. 112).

Українські педагоги Г. Ващенко (1994) та С. Русова (1997) поєднували проблему толерантності із проблемою любові й поваги до рідного краю та свого народу. Зокрема, український педагог Г. Ващенко відстоював ідеали національного виховання з опорою на загальнолюдські та національні цінності, що є духовним надбанням українського народу. У праці «Виховний ідеал» він підкреслював необхідність дотримання гуманістичного принципу у процесі виховання молодого покоління, шанобливого та справедливого ставлення до інших народів» (Ващенко, 1994, с. 102).

На думку В. Сухомлинського, ідея формування толерантної особистості полягає у здатності «бути терпимим до дрібних недоліків людей, якщо ці недоліки не являють собою громадську безпеку, а зачіпають лише <...> власні інтереси». Він уважав, що вже в молодшому шкільному віці потрібно систематично звертати увагу на стан оточуючих: «Умій відчувати поряд із собою людину, читати її душу, бачити в її очах радощі, біду, нещастя, горе. Бережи, піклуйся про недоторканість, уразливість іншої людини» (Сухомлинський, 1979, с. 78).

Проблема толерантності ґрунтовно висвітлюється в сучасних педагогічних працях, як-от: феномен толерантності в системі міжетнічних відносин С. Бондирєва (2003), О. Вербицький (2014); місце толерантності в системі ціннісно-цільових пріоритетів освіти Б. Гершунський (2000); шляхи виховання толерантної особистості в полікультурному суспільстві О. Грива (2005а); питання толерантності в християнській етиці В. Пісоцький (1996); толерантність у ракурсі соціальної цінності в молодіжній свідомості О. Швачко (2001); історичні аспекти толерантності, виховання толерантності в позаурочній діяльності (В. Нечерда (2014); Л. Канішевська, І. Сухопара, (2017)).

У проєкті Концепції громадянського виховання особистості (2000, с. 17) О. Сухомлинською, М. Боришевським, К. Чорною, І. Тараненко,

С. Рябовим поняття «толерантність» визначається як «терпляче ставлення до інших, чужих думок, вірувань, політичних уподобань і позицій та є обов'язковою умовою демократичного, правового, стабільного, суспільно-політичного устрою».

Зважаючи на думку О. Гриви, що вияв толерантності у повазі до прав людини означає право дотримання кожним своїх переконань та визнання такого ж права за іншими, але ніяк не терпиме ставлення до соціальної несправедливості чи відмову від своїх переконань. Толерантність передбачає визнання того, що люди за своєю природою відрізняються зовнішнім виглядом, статусом, мовою, поведінкою й цінностями і мають право жити у світі й зберігати свою індивідуальність. А погляди однієї людини не можуть бути нав'язані іншим (Грива, 2005b, с. 16).

Розглядаючи феномен толерантності, слід відзначити, що вона не є самоціллю, але є механізмом для досягнення гуманного співіснування. Толерантність, яку часто порівнюють з терпимістю, означає готовність людей терпіти особистість чи соціальну групу, яка відрізняється від загальної більшості. Як соціальний термін толерантність використовується для характеристики ситуацій діалогу культур, досягнення консенсусу мирним шляхом. Толерантність – це шлях вирішення протиріч між державами, соціальними групами й усередині них. У сучасному світі вирішальне значення має не «нейтральна терпимість стосовно представників інших культур, суспільств, релігійних та етнічних спілок, а активна толерантність, яка побудована на взаємодії з представниками інших соціальних груп» (Сищик, 2013, с. 166). Вона базується на усвідомленні того, що не приймається в поглядах і поведінці інших. Оскільки люди можуть спільно жити та працювати, не належачи до однієї нації чи віри, не поділяючи одних і тих самих моральних чи політичних поглядів, цей феномен слід урахувати. За таких обставин, не зважаючи на протилежні інтереси, вирішуються непорозуміння та розвиваються демократичні відносини.

Український педагогічний енциклопедичний словник за редакцією С. Гончаренка (2011) розглядає поняття «толерантність», як «терпимість до чужих думок і вірувань; особистісну якість, ознаку гуманної людини». Автори зазначають, що «толерантність можна розуміти як *партнерство у спілкуванні*, суб'єкт-суб'єктну взаємодію; як формування установок толерантної свідомості; як здатність індивіда без заперечення та протидії сприймати чужі думки, стиль життя, характер поведінки та інші особливості, що в сумі складає основу відмови від агресії» (Гончаренко, 2011, с. 461).

Ми погоджуємось із думкою В. Нечерди, у дослідженні якої толерантність розглядається як складна морально-етична якість особистості, що виявляється в розумінні розмаїття й неоднозначності цього світу, а також у ціннісному ставленні й позитивній взаємодії людини з навколишньою дійсністю і характеризується психологічною готовністю та здатністю людини до розуміння і співробітництва з іншими людьми, її повагою до різноманітних прав і свобод інших членів світової спільноти, визнанні їх рівності й рівноцінності (Нечерда, 2014, с. 221).

У монографії Л. Канішевської та І. Сухопари (2017) при аналізі феномену толерантності зазначається, що «формування толерантності є складним процесом цілеспрямованої й організованої взаємодії вихователя і вихованців, результатом якого буде формування толерантної свідомості, яка через толерантні емоції й гуманістичні мотиви реалізуватиметься в толерантній взаємодії з іншими людьми, виявлятиметься у поведінці та вчинках учнів, ціннісному ставленні до себе та інших» (Канішевська, & Сухопара, 2017).

Важливим у сучасному контексті є праці українських авторів (А. Сищик (2013), Ю. Малинка (2012)), які підкреслюють у межах проблеми толерантності первинність цінності і поваги людини до власної культури, пріоритет демократичних цінностей тощо.

Протилежним до поняття «толерантність» є поняття «інтолерантність». Великий тлумачний словник сучасної української мови визначає

«інтолерантність» як «негативні, агресивні прояви, спрямовані проти когось, чий спосіб життя, погляди, особистісні або культурні особливості викликають несхвалення або неприязнь» (Бусел, 2004, с. 249). що, з нашої точки зору, не зовсім коректно представляє цей термін. Тлумачення понять толерантності й інтолерантності як зазначає О. Матієнко, є значно складнішим, ніж твердження, що «толерантність – це завжди добре, а інтолерантність – це завжди погано». Важливо вміти визначити, зрозуміти межі, «кордони» цих понять. Толерантність та інтолерантність – поняття неоднозначно позитивні і можуть бути проблемно-негативними (тобто в людини є підстави для негативної реакції, але вона себе стримує) (Матієнко, 2005, с. 5).

Відтак, ми не повною мірою розділяємо думку І. Бідонько, яка у своїй роботі зазначає, що інтолерантну особистість характеризують такі негативні риси як неприйняття, байдужість, нехтування, нерозуміння, стан життєвої невдоволеності, нестримність, агресивність, конфліктність, дратівливість, гнів, відсторонення, зневага, презирство, тривожність, вимогливість, маніпулювання тощо (Бідонько, 2011, с. 185).

Натомість нам імponує думка С. Бондирєвої та Д. Колєсова (2003) про те, що інтолерантність також може бути позитивною, але в чітко визначених випадках (ситуаціях), коли вона виявляється як: принциповість (наприклад, принциповість до скоєних злочинів). Наявність у законодавстві різних країн Кримінального кодексу свідчить про інтолерантність суспільства до тих чи інших особливостей поведінки громадян, які порушили закон); вимогливість (з боку батьків до своїх дітей); небайдужість (до зовнішнього вигляду чи манери поведінки керівника щодо підлеглих). У зазначених вище випадках вияв інтолерантності є виправданим. Розподіл людей на толерантних або інтолерантних досить умовний, оскільки крайні позиції зустрічаються рідко. Проте схильність поводитися толерантно чи інтолерантно може стати стійкою особистою рисою характеру людини (Болдирєва, & Колєсов, 2003).

Аналізуючи сучасне поняття толерантності ми використовували роботи (Niels G. Noorderhaven, 2003; Loek C. J. M. Halman, 2003; Nelly

Kostoulas Makrakis, 2010; Khaleel Al Said, 2010; Vassilios Makrakis, 2010; Pella Kalogiannakis, 2010; Theodora de Baz, 2010; Karen Polak, 2010; Kaztaevna Tokkulina Gulnar, 2015; Omarovna Assylova Raushan, 2015; Ioana Boghian, 2017; Emily Gray, 2018; Jenni Helakorpi, 2019; Sirpa Lappalainen, 2019; Fritjof Sahlström, 2019 та ін.). Важливими в контексті аналізованої проблеми є праці зарубіжних учених, що розглядають феномени толерантності: навчання та толерантність (Emily Gray, 2018); виховання толерантної особистості як соціально-педагогічне явище (Kaztaevna Tokkulina Gulnar, & Omarovna Assylova Raushan, 2015); психолого-педагогічний підхід до концепту толерантності (Ioana Boghian, 2017).

Зокрема, Emily Gray (2018) стверджує: дискурси толерантності виробляються в історичному та культурному середовищі, що дозволяє толерантності та відразу існувати одночасно. Це має суттєвий вплив на освітню систему та педагогічні ефекти, які виникають в освітньому процесі (Kaztaevna Tokkulina Gulnar, & Omarovna Assylova Raushan (2015), досліджують проблему виховання толерантності в учнів як соціально-педагогічне явище та важливість толерантних відносин, поваги до думки інших, різних форм самовираження й індивідуальності людини. Ioana Boghian (2017) підкреслює необхідність уточнення семантики педагогічної толерантності з метою виявлення актуальності цінностей, пов'язаних із толерантністю в освіті.

Отже, у працях зарубіжних учених, присвячених проблемі толерантності, помітними є акценти на важливість виховання толерантності, поваги до індивідуальності людини.

Усе зазначене вище дозволяє нам в основу сучасного розуміння феномену толерантності покласти визначення Декларації принципів толерантності ЮНЕСКО (1995), що характеризує толерантність як повагу, прийняття й розуміння великого різноманіття культур світу, наших форм самовираження та способів прояву людської індивідуальності. Їй сприяють знання, відкритість, спілкування та свобода думки, совісті і переконань. Толерантність – це гармонія в різноманітті, це не тільки моральний обов'язок,

а й політична та правова потреба. Толерантність – це чеснота, яка робить можливим досягнення миру та сприяє заміні культури війни культурою миру (Декларація принципів толерантності, 1995). Толерантність є важливою для взаємодії людей з різними поглядами та цінностями; це провідна якість, затребувана сучасним суспільством. Прояв толерантності в повазі до прав іншої людини означає право дотримання власних переконань і визнання такого ж права за іншими, проте нетерпимість до соціальної несправедливості чи відмова від власних суджень, прав чи переконань. Толерантність передбачає визнання «інакшості» іншої людини, несхожості за природою, зовнішнім виглядом, статусом, мовою, поведінкою, цінностями та право всіх людей жити в мирі та зберігати свою індивідуальність (Декларація принципів толерантності, 1995).

Водночас, розуміння сутності «міжкультурної толерантності» є ще більш складним і неоднозначним, зумовлює подальший аналіз феномену «культура», понять «полікультурність», «крос-культурність», «міжкультурність».

Проблема толерантності та міжкультурного діалогу є важливою в міжнародному контексті, що знайшло відображення у документах ЮНЕСКО (Декларація принципів толерантності (1995), Загальна декларація про культурне різноманіття (2001), Конвенція про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження (2010) тощо). Зокрема, Декларація принципів толерантності (1995) акцентує на тому, що толерантність є не лише важливішим принципом, але й необхідною умовою миру і соціально-економічного розвитку всіх народів. Загальною декларацією про культурне різноманіття (2001) утверджується, що повага до розмаїття культур, терпимість, діалог і співробітництво є запорукою міжнародного миру і безпеки.

У Концепції національно-патріотичного виховання молоді (2009) принцип толерантності передбачає інтегрованість української культури в європейський та світовий простір, формування у вихованців відкритості,

толерантного ставлення до цінностей, відмінних від національних ідей, до культури, мистецтва, вірувань інших народів, здатності диференціювати спільне та відмінне в різних культурах, сприймати українську культуру як невід'ємну частину загальнолюдської (Концепція національно-патріотичного виховання молоді, 2009).

У своєму дослідженні ґрунтуємось на розумінні культури в міжнародних документах як сукупності притаманних суспільству або соціальній групі характерних ознак – духовних і матеріальних, інтелектуальних та емоційних, яка, окрім мистецтва і літератури, охоплює спосіб життя, «вміння жити разом», системи цінностей, традиції та вірування (Загальна декларація про культурне різноманіття, 2001). Культурне розмаїття розширює можливості вибору, наявні в кожній людині, воно є одним із джерел розвитку, що розглядається не тільки в плані економічного зростання, але й як засіб, що забезпечує повноцінне інтелектуальне, емоційне, моральне і духовне життя (Загальна декларація про культурне різноманіття, 2001).

Актуальними в контексті дослідження є концепції, що обґрунтовують феномен «культура» (М. Бахтін, 1994; В. Біблер, 1992; В. Лекторський, 1997); теоретичні основи естетичного виховання і мистецької освіти на основі розуміння культури (О. Комаровська, 2014; Л. Масол, 2004; Н. Миропольська, 2019); дослідження, присвячені кроскультурному діалогу (І. Бех, 2013а); А. Солодка (2004).

Толерантність як результат міжкультурного діалогу, що з'явилась на основі *концепції діалогу культур*, розглядається М. Бахтіним (1994), в дослідженнях якого діалог культур розглядається як процес свідомої взаємодії між двома рефлексуючими суб'єктами, які є абсолютно рівноправними з точки зору їхньої онтологічної представленості.

В. Біблер (1992) досліджує проблему діалогу культур як основну характеристику культури, що відповідає реальній ситуації в бутті сучасної людини, його ціннісним орієнтаціям і духовному життю.

Науковець В. Лекторський зазначає, що «діалог між різними культурами можливий і може бути плідний в контексті вирішення певних практичних проблем і у зв'язку з розумінням цих проблем і пропонованих способів їх вирішення з точки зору різних цінностей і уявлень про світ <...> Міжлюдський та міжкультурний діалог і є найважливішою рисою сучасного гуманізму» (Лекторський, 2018, с. 301).

Дослідник В. Біблер зазначає, що принцип діалогу починає набувати всепроникаючого характеру. По-перше, діалог розглядається не тільки як евристичний прийом засвоєння монологічного знання й уміння, але й починає визначати саму суть і значення понять, що передаються і творчо формуються. По-друге, діалог дістає «реальне освітнє дієве значення» як діалог культур, що «спілкуються між собою – в контексті сучасної культури, – в осередді основних питань буття, основних точок здивування нашого розуму». По-третє, діалог стає постійно діючим аспектом у свідомості учня (і вчителя) голосів поета (художника) і теоретика та виступає основою реального розвитку творчого (гуманітарного) мислення (Біблер, 1996, с. 68).

В енциклопедичних джерелах поняття «культура» представлено досить широко. У Великому тлумачному словнику «культура» визначається як «сукупність практичних, матеріальних і духовних надбань суспільства, які відображають історично досягнутий рівень розвитку суспільства і людини й утілюються в результатах продуктивної діяльності, сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством протягом його історії історії; історично набутий набір правил усередині соціуму для його збереження та гармонії гармонізації» (Бусел, 2004, с. 522).

Енциклопедичний словник з культурології (2015) трактує дещо ширше визначення поняття «культура», розглядаючи його як «сукупність матеріальних і духовних надбань, комплекс характерних інтелектуальних і емоційних рис суспільства, що включає в себе не лише різні види мистецтва, але й спосіб життя, основні правила людського буття, системи цінностей, традицій і вірування» (Герчанівська, 2015).

Аспекти теорії культури розглядалися Ю. Ждановим, Ю. Давидовичем як «сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених в процесі матеріального і духовного виробництва <...> Сутність культури вони розглядали як загальну технологію людської діяльності» (Жданов, & Давидович, 1979, с. 58).

У своїх працях В. Іванов розглядає культуру як «певний вимір і специфічну форму життєдіяльності людського суспільства. Вона виникає з історичною необхідністю як особлива інфраструктура в побудові усього людського світу, перш ніж її принципи і закони починають використовуватись членами суспільства. Тому генетичні корені культури сягають фундаментальних основ суспільно-людського ладу життя, а її властивості об'єктивним, природним чином складаються в суспільній організації раніше, ніж стають свідомими точками опори, правилами й нормами поведінки і творчості членів суспільства... культурна форма як така одвічно є сутнісною визначеністю людини, способом людського буття, котрий реалізується у різногранності культурного існування індивідів та людських спільнот» (цит за Григорчук, 2017, с. 115).

Згідно з позицією Т. Ярошенко «культура – це також особливий спосіб людського пізнання і творення. У такому розумінні її можна визначити як процес творення і відтворення життя у вічності за законами вищих смислів Істини, Добра та Краси. Істиною в аксіологічній системі культури здебільшого означають пізнавальну цінність; Добром – морально-етичну, правову; Красою – художньо-естетичну. Ця тріада (Істина-Добро-Краса) у житті людини виявляє себе в таких основних сферах духовної практики, як *релігія, наука, філософія, мораль, право, мистецтво*. Тому, коли розглядають культуру того чи іншого народу, то йдеться про здобутки і пошуки цього народу в згадуваних уже сферах релігії, науки, філософії, моралі, права, освіти, мистецтва (скульптура, архітектура, живопис, музика, поезія, танці тощо) (Цит за Конверський, 2013, с. 125).

У своїх роботах І. Бех розрізняє два типи розуміння культури: 1) культура як система сталих конструктів: пізнавальних, технологічних, художньо-естетичних, духовно-моральних, комунікативних; 2) культура як система відкритих проблем, які вирішувало людство. Дослідник наголошує на необхідності «розрізнення крос-культурного діалогу (діалогу за історичною вертикаллю) і міжкультурного (або транскультурного) діалогу (діалогу за часовою горизонталлю). Тут предметом осмислення виступають паралельні культури (Бех, 2013а, с. 80).

Зазначається, що стан сучасної цивілізації характеризується тим, що культура дистанціюється від практики і розвивається за своїм внутрішнім іманентним законом. Культура все більше стає автономною. Практика в результаті цього втрачає свої ідеальні моменти (вищу гуманістичну мотивацію) і ґрунтується на нижчих вітальних потребах: непомірного збагачення, властолюбства, славолюбства, гордині. Отже, все багатство культури виявляється не сповна затребуваним (Бех, 2013а, с. 83).

Зважаючи на думку Н. Ларіної: «... міжнародний культурний діалог посилює взаєморозуміння між народами, дає можливість кращого пізнання власного національного обличчя. Культури взаємодоповнюють і збагачують одна одну. Глобалізація й глобальні проблеми сприяють діалогу культур ... для того, щоб розуміти мову чужої культури, людина має, насамперед, бути відкритою до культури власного народу. Діалог культур призводить до поглиблення культурного саморозвитку, до взаємозбагачення за рахунок іншого культурного досвіду, як у межах певних культур, так і в масштабах світової культури. Такий процес забезпечить оптимальну взаємодію між народами й культурами та буде відбуватися в інтересах кожної зі сторін міжкультурних комунікацій» (Ларіна, 2013, с. 16).

Мова – це продукт культури, частина культури, умова існування культури. Мова і культура є основними кодами, за допомогою яких здійснюється спілкування між людьми. Сучасній цивілізованій людині властиво усвідомлювати взаємозв'язок, цілісність світу і необхідність

міжкультурного співробітництва народів. Різні аспекти культури – спосіб життя, менталітет, національний характер, система цінностей, вірування – грають істотну роль у сфері міжкультурної комунікації (Медведев, 2002, с. 307).

Отож, зважаючи на складність феномену «культура», у контексті нашої роботи вважаємо за доцільне конкретизувати, що в полі нашої уваги є зазначені нижче культурні феномени, а саме: національна культура та її складники: мистецтво, системи цінностей, традиції тощо.

У підручнику з культурології зазначається, що національна культура – це різновид субкультури – сукупність символів, вірувань, переконань, цінностей, що характеризують духовне життя людей певної держави, країни. У державі можуть співіснувати різні етноси. Етнічна культура виступає джерелом народної творчості. Етнічна культура несе в собі традиції предків, що охоплюють головним чином сферу праці та побуту: її риси проявляються в особливостях їжі та одягу, фольклору, народних промислів, народної медицини. Зазвичай, вона складалась як культура усна, але з поширенням грамотності поступово набирає письмові форми. Національна культура не обмежується вузькими межами однорідної етнічної спільноти, вона живе розбудовою нового, сприйняттям змін, розвитком активних контактів і діалогу з іншими культурами, докладанням значних зусиль щодо засвоєння досягнень інших національних культур, що й зумовлює її внесок у загальносвітовий культурний процес (Конверський, 2013, с. 43).

Логіка дослідження зумовлює подальший аналіз понять «полікультурність», «крос-культурність», «міжкультурність».

Кембриджський словник ділової англійської мови (2011) пояснює термін «*крос-культурний*» («*cross-cultural*») як «процес чи явище, яке утворене із залученням двох або більше різних культур, їх уявлень та звичаїв» (Кембриджський словник ділової англійської мови, 2011).

Іноді термін «крос-культурний» вживається як аналог поняття «міжкультурний», проте М. Беспамятних (2008, с. 13) та О. Стегній (2013,

с. 100), ґрунтуючись на результатах наукових досліджень автора теорії крос-культурної психології Г. Триандіса, вважають, що ці два поняття не слід ототожнювати, передусім тому, що специфіка змісту терміну «крос-культурний» указує на порівняльний підхід у вивченні культур, а головним його завданням і предметом є виявлення залежностей поведінки людей від культурних ознак і факторів (Триандіс, 2007, с. 116).

Вагомим внеском у дослідження питання крос-культурної комунікації стали праці (Edward Twitchell Hall Jr., 1954; Geert Hofstede, 1980; Howard V. Perlmutter, 1969; E. Griffin, 2019; О. Бурак, 2012; Н. Мешко, 2012; Л. Щетініної, 2017; Н. Мешко, 2012 та ін.).

У роботі «Психологія і культура» Д. Мацумото акцентовано увагу на тому, що в багатьох контекстах визначення «крос-культурний» використовується як синонім до терміна «міжкультурний»: «У контексті комунікації різниці між цими термінами немає; проте існує важлива відмінність між крос-культурним і міжкультурним дослідженням. <...> Більшість досліджень у сфері міжкультурної комунікації є крос-культурними, а не міжкультурними. Щоб дослідження вважалось міжкультурним, воно має порівнювати міжкультурні дані із внутрішньокультурними (intercultural); тільки такі відмінності можуть відповідати міжкультурним дослідженням» (Мацумото, 2002, с. 265).

Як вважає, А. Солодка, це дає підстави для ототожнення понять «крос-культурний» та «міжкультурний» на рівні комунікації, яка має на меті досягнення спільного смислу, відповідності мовних кодів, узгодження позицій, встановлення розуміння між її учасниками. Але розуміючи комунікацію як тип взаємодії, сукупність вербальних і невербальних операцій, результатом яких є обмін інформацією на рівні міжособистісної взаємодії представників різних культур, наголосимо, що комунікація та всі її процеси тісно пов'язані зі знаковими системами та мовленнєвою діяльністю. Відповідно, взаємодія між культурами охоплює більш широкий за змістом процес перетину та проникнення культур. Отже, визначимо, що на рівні

взаємодії поняття «крос-культурний» та «міжкультурний» співвідносяться як загальне до часткового (Солодка, 2004, с. 73). Коли ж ідеться про конкретні наукові розвідки в галузі крос-культурних досліджень, можна констатувати, що поняття «крос-культурний» має свою самостійну семантику, відмінну від загальноприйнятого поняття – «міжкультурний». Вважаємо, що в основі тлумачення цього терміна лежать такі базові уявлення як «загальні чи схожі основи», «множини, що перетинаються», «проникнення», «спільна точка», «точка перетину», «ідентичні причинні основи», «універсальні риси» (Солодка, 2004, с. 73).

Актуальним у контексті дослідження є поняття «полікультурність». Великий тлумачний словник трактує термін *«полікультурність»* як «принцип функціонування та співіснування в певному соціумі різноманітних етнокультурних спільнот з притаманним їм усвідомленням власної ідентичності, що забезпечує їх рівноправність, толерантність та органічність зв'язку з широкою крос-культурною спільнотою, взаємозбагачення культур, а також наявність та визначення спільної загальнодержавної системи норм та цінностей, які становлять основу громадянської свідомості кожного члена соціуму» (Бусел, 2004, с. 622).

Термін «полікультурна освіта» є перекладом поняття «multicultural education», що з'явилося в західній науковій літературі в 70-х роках XX ст.

Відповідно до Глосарію реформи освіти (The Glossary Education Reform) «полікультурна освіта стосується будь-якої форми навчання чи навчання, що включає історії, тексти, цінності, переконання та перспективи людей різних культур. Наприклад, на рівні класу вчителі можуть змінювати або включати уроки, щоб відобразити культурну різноманітність учнів у певному класі. У багатьох випадках «культура» визначається в широкому можливому сенсі, що включає расу, етнічну приналежність, національність, мову, релігію, клас, стать, сексуальну орієнтацію та «винятковість» – термін, що застосовується до студентів зі спеціалізованими потребами (The Glossary Education Reform, 2013).

Уперше термін *«полікультурна освіта»* (multicultural education), на думку К. Гранта, було використано в США в доповіді Американської асоціації викладачів педагогічних коледжів (AACT – American Association of Colleges for Teacher Education's): «полікультурна освіта, – вважав учений, – це така освіта, яка ставить на чільне місце культурний плюралізм, не замикається усвідомленням і розумінням міжкультурних відмінностей. Більш важливим, ніж просто прийняття і підтримка цих відмінностей, є визнання прав різних культур на існування. Мета культурного плюралізму може бути досягнута тільки в разі повного визнання культурних відмінностей і ефективної програми, які зробить культурна рівність реальним і значущим» (Grant, 2008, с. 316).

Пізніше у збірнику Асоціації з контролю і розробки навчальних планів (ASCD – Association for Supervision and Curriculum Development) було подано близьке за змістом визначення: «полікультурна освіта – це така освіта, в якій все сутнісні сторони й аспекти організації навчання спрямовані на задоволення потреб і здібностей представників різних культурних груп з метою забезпечення рівності та соціальної справедливості» (Grant, 2008, с. 316).

Як зазначає у своїй роботі О. Буров, ЮНЕСКО та Рада Європи рекомендують і використовують у своїх документах поняття *«міжкультурна освіта»* (intercultural education), у той же час Організація з економічного розвитку і співпраці використовує термін *«полікультурна освіта»* (multicultural education). Поняття «полікультурна освіта», «полікультурне середовище», «полікультурний освітній заклад» є взаємопов'язаними (Буров, 2015).

Термін *«полікультурна (мультікультурна, міжкультурна) освіта»* виник на противагу розгляду освіти з позицій монокультурності. Спочатку цю дефініцію трактували лише як багатокультурність («poly» грец. – багато), згодом «полікультурна освіта» стала відображенням таких тенденцій, як: актуалізація та зростання різноманітності культурної взаємодії (масовість міграцій, відродження етнічних і релігійних культур, що посилюють діалог

релігійних організацій тощо); зростання цінності особистості кожної людини, разом із визнанням її культурних особливостей (подолання тенденцій авторитаризму та поділу культур на «головні» і «другорядні»); поява і розширення впливу ідей мультикультуралізму, в рамках якого культурне розмаїття розглядається як багатство і ресурс соціально-економічного розвитку, яке долає ідеологію монокультурності («плавильного котла») в суспільстві і системах освіти (Delors, 1998, с. 25).

Поняття *«полікультурне виховання»* у вітчизняній педагогіці розкриває Н. Миропольська, розглядаючи його як «процес цілеспрямованої соціалізації учнів, що передбачає оволодіння системою *національних і загальнокультурних цінностей, комунікативних та загальнокультурних емпатичних умінь*, які дозволяють школяреві здійснювати міжкультурну взаємодію і виявляти розуміння інших культур, а також толерантність стосовно її носіїв (Кремінь (Ред.), 2008, с. 981).

Особливо слід підкреслити думку Р. Агадулліна про глибоке й усебічне опанування учнями культури рідного народу як обов'язкової умови залучення до інших культур (Агадуллін, 2004, с. 19) та В. Макаєва, який вважає важливим залучення підростаючого покоління до етнічної, національної та світової культури (Макаєв, 1999, с. 4).

Науковий інтерес вітчизняних (Ф. Бацевич, 2007; О. Селіванова, 2008 та ін.) і зарубіжних учених (W. D. Gudykunst & Y. Y. Kim, 1988; Riemer Marc J., 2002; Т. Дридзе, 1984; Г. Захарова, 2009; А. Асмолов, 2000; В. Біблер, 1992; В. Золотухін, 2003 та ін.) становлять питання філософії та психології міжкультурного спілкування і взаєморозуміння, механізми формування толерантної особистості.

Серед педагогічних аспектів міжкультурної комунікації більше досліджені проблеми діалогу культур у процесі навчання іноземних мов (Samuel P. Huntington, 1993; E. Hall, 1976; E. D. Hirsh, 2002; Є. Верещагін, 2005; В. Фурманова, 1993; С. Тер-Мінасова, 2011; В. Костомаров, 2005; та ін.).

Проблеми протистояння та інтеграції локальних культур є предметом дослідження сучасних науковців, котрі розглядають проблематику «міжкультурна комунікація» (A. Moeller & K. Nugent, 2014; L. Samovar & R. Porter & E. McDaniel, 2009; В. Андрущенко, 2014; В. Манакін, 2012; П. Донець, 2001; К. Мальцева, 2002; О. Еніс, 2017; Н. Голубенко, 2015; Н. Захарчук, 2008; В. Тупченко, 2013 та ін.).

Словник Мерріам-Вебстер (1828) трактує термін «*міжкультурний*» як той, що «стосуються, відображається або адаптується до різних культур». Кембриджський словник ділової англійської мови зазначає, що «*міжкультурність*» – це те, що «об'єднує людей, які мають багато різних звичаїв та вірувань» (Кембриджський словник ділової англійської мови, 2011).

У декларації Ради Європи (2003) «Міжкультурна освіта: управління різноманітністю, зміцнення демократії» (Declaration by the European Ministers of Education on intercultural education in the new European context) підкреслено, що «міжкультурна освіта має стати постійним компонентом освітньої політики всіх європейських держав. Це завдання може бути виконане шляхом відповідної розробки навчальних планів, програм упровадження міжкультурної освіти» (Declaration by the European Ministers of Education on intercultural education in the new European context).

Згідно з Конвенцією про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження (2010) «*міжкультурність*» означає існування й рівноправну взаємодію різноманітних культур, а також можливість створення загальних форм культурного самовираження на основі діалогу й взаємної поваги.

У зарубіжних дослідженнях піднімаються питання етики міжкультурної комунікації (Malcolm N. MacDonald, & John P. O'Regan, 2013), міжкультурної освіти з огляду на збільшення культурної однорідності та толерантності (Niels G. Noorderhaven, Loek C. J., & M. Halman, 2003), теорії та практики міжкультурної освіти (David Coulby, 2006), інтернаціоналізації та

надбання міжкультурних компетенцій (Jonas Stier, 2003), підготовки вчителів до міжкультурної освіти (Yvonne Leeman, & Guuske Ledoux, 2003), міжкультурного виховання толерантності та гостинності (Maria Dasli, 2017), шкільного керівництва міжкультурною освітою (Y. A. M. Leeman, 2010), інтеркультуралізму як парадигми роздумів про різноманітність (Martine Abdallah Pretceille, 2006).

Ми погоджуємось із думкою Maria Dasli (2017), яка розглядає міжкультурну освіту як «основну передумову функціонування демократичних суспільств» і визначає дві взаємопов'язані компетенції, які слід ураховувати у всіх міжкультурних дебатах і практиках. Перша компетентність стосується знання соціальних груп, друга передбачає здатність до експлуатації цих знань, обмеження спілкування та взаємодії в режимі реального часу. Дослідниця вважає, що ці компетентності дозволяють учням розуміти зв'язки між власним життям і життям інших людей, саме тому, без набуття міжкультурної компетенції люди рідше вступають у толерантний контакт один з одним (Maria Dasli, 2017).

Питання формування міжкультурної толерантності школярів досліджується в Японії. М. Тарумі, яка вивчала це питання, зазначає, що загальна мета виховання міжкультурної толерантності трактується в японській школі як активне залучення учнів до сучасної та традиційної світової культури, збагачення внутрішнього світу, розвиток навичок ведення діалогу, творчої уяви, творчих здібностей, виховання почуття краси, любові до природи і рідного краю. У методичних розробках з виховання міжкультурної толерантності здобувачів середньої освіти особливо наголошується, що формування міжкультурної толерантності безпосередньо пов'язано з усвідомленням учнями приналежності до своїх рідних місць, своєї країни, навчанням любити свою малу Батьківщину, із вдячністю і повагою ставитися до досягнень попередніх поколінь, любити свою країну (Тарумі, 2010, с. 90).

У резолюції міжнародної науково-практичної конференції «Різнорманітність в освіті в міжнародному контексті» (2005) підкреслено, що

існує збіг у теоріях міжкультурної та полікультурної освіти. «Міжкультурна і полікультурна освіта не обмежується наглядом очевидного існування різноманітних етнічних груп в суспільстві, але активно прагне сприяти їх взаємодії, відкритості та згуртованості, визнання цінностей і різних життєвих укладів як всередині однієї культури, так і серед різних культур. Головна відмінність полягає в тому, що полікультурна освіта спрямована на фольклоризм, а міжкультурна освіта – на вирішення проблеми організації постійного діалогу між більшістю – меншинами при побудові демократичного суспільства, проблеми зміцнення соціальної єдності спільноти шляхом формування «багатошарових» ідентичностей учасників. Міжкультурна освіта за своєю суттю відповідає універсальним цінностям людства у своїй повазі до аксіологічних, релігійних і поведінкових розбіжностей; вона заохочує стратегії, націлені на інтеграцію та здатність співіснувати і взаємодіяти, незважаючи на відмінності. Міжкультурна освіта дає шанс учням сформувати багатошарові ідентичності, які не обмежуються державними кордонами, а скоріше засновані на принципах демократичного громадянства» (Gumlara, 2005).

Визначення терміна «міжкультурна освіта» в Міжнародній енциклопедії освіти (International Dictionary of Education) розглядається як «педагогічний процес, в якому репрезентується дві або більше культур, що відрізняються за мовною, етнічною, національною або расовою ознаками», а також зазначається, що «міжкультурна освіта сприяє засвоєнню знань про різні культури, усвідомленню загального й особливого у традиціях, способі життя, культурних цінностях народів; звертається увага на важливість виховання в тих, хто навчається, толерантності у ставленні до носіїв іншої культурної системи» (International Dictionary of Education, 1994, с. 1004).

У доповіді міжнародної комісії ЮНЕСКО про глобальні стратегії розвитку освіти у XXI ст. (E2030: Education and Skills for the 21st Century) підкреслюється, що одна з найважливіших функцій сучасного закладу загальної середньої освіти – навчити людей жити разом, допомогти їм

перетворити взаємозалежність держав і етносів, що існує, у свідому солідарність. Із цією метою освіта має сприяти тому, щоб, з одного боку, людина усвідомила своє місце у світі, з іншого – прищепити їй шанобливе ставлення до інших культур (E2030: Education and Skills for the 21st Century, 2017).

Феномен *міжкультурної толерантності* досліджується вченими в різних аспектах, розглядається як результат міжкультурної комунікації (Ю. Малинка, 2012), структура професійно обумовлених компонентів особистості майбутнього фахівця (О. Бабакова, & О. Повідайчик, 2016), взаємодія міжкультурної комунікації та міжкультурної толерантності (Н. Барбелко, 2011); міжкультурна толерантність і процес її формування (О. Асмолов, 2000; Т. Білоус, 2004; О. Орловська, 2012; А. Садохін, & Грушевицька, 2004); розробка засобів діагностики сформованості міжкультурної толерантності (Г. Солдатова, Л. Шайгерова, Т. Прокоф'єва, & О. Кравцова (2008); питання міжкультурного освітнього середовища (Н. Миропольська, 2019).

Поняття «*міжкультурна толерантність*» Ф. Бацевич розглядає як «терпимість, ставлення з розумінням (а часто з інтересом та симпатією) до наявних відмінностей у комунікативній поведінці учасників міжкультурної комунікації, які залежать від відмінностей у рідних мовах і культурах їх носіїв» (Бацевич, 2007, с. 112).

У своїй статті А. Ручка і В. Танчер зазначають, що за умов сьогоденної культурної різноманітності, коли загострюються питання захисту національно-культурної ідентичності та, водночас, просування різноманітних форм культурної глобалізації, особливого значення набуває міжкультурна компетентність, яка пов'язується із процесом формування в людини розуміння культури «Інших». Вона базується на усвідомленні того, що різноманітність (різноманітність) – це об'єктивна характеристика світової культури та рушійна сила її розквіту. Отже, міжкультурна компетентність – це не тільки чинник адаптації до різноманітності, уникнення виключення і маргіналізації «Інших»,

заохочення толерантності та солідарності в сучасних суспільствах (Ручка, & Танчер, 2019, с. 250).

Зважаючи на позицію О. Бабакова & О. Повідайчик, які розкривають поняття «міжкультурна толерантність» у «неперервності процесу набуття особистістю виражених якостей і здатностей, які зумовлюють актуальний і потенційний розвиток її міжкультурної спрямованості, терпимого, поважного і доброзичливого ставлення до культурного «Іншого»...» (О. Бабакова & О. Повідайчик, 2015, с. 64).

Дослідник І. Палько зазначає, що міжкультурна толерантність передбачає постійну готовність людини до сприйняття, розуміння і прийняття чужих етнічних стереотипів поведінки, народів, звичаїв, інтересів, культурних цінностей тощо (Палько, 2011, с. 276).

Ми погоджуємося з думкою Н. Барбелко (2011), яка вважає, що для міжкультурної толерантності властива первинність рідної культури і вторинність нерідної, та Н. Миропольської, яка зазначає, що міжкультурне мистецько-освітнє середовище – це духовне та матеріальне оточення учнів, стиль спілкування в якому передбачає включення кожного учня в процес пізнання з метою плідного існування, самоактуалізації і творчого зростання в школі і поза нею (Миропольська, 2019).

Шляхом теоретичного аналізу можемо узагальнити подані нижче основні тези щодо міжкультурної толерантності, які буде покладено в основу уточнення основного поняття дослідження, а також визначення педагогічних умов виховання міжкультурної толерантності молодших школярів:

- для міжкультурної толерантності є властивою первинність рідної культури і вторинність нерідної; людина, яка знає і цінує культуру свого народу, здатна зрозуміти і сприйняти культуру інших;

- міжкультурна толерантність передбачає готовність людини до сприйняття, розуміння і прийняття чужих етнічних стереотипів поведінки, звичаїв, інтересів, культурних цінностей тощо;

– толерантність не передбачає відмови від власних принципів і переконань, не означає терпимого сприйняття соціальної несправедливості, асоціальної поведінки тощо.

Зважаючи на складність феномену «культура», з метою конкретизації предмету дослідження, ґрунтуючись на розумінні культури в міжнародних документах як сукупності притаманних суспільству або соціальній групі характерних ознак – духовних і матеріальних, інтелектуальних та емоційних, яка, окрім мистецтва і літератури, охоплює спосіб життя, «вміння жити разом», системи цінностей, традиції та вірування (Загальна декларація про культурне різноманіття, 2001) і концепціях культури (М. Бахтін, В. Біблер, В. Лекторський), вважаємо за доцільне в межах нашого дослідження розглядати *міжкультурну толерантність* у контексті ставлення до національних культур (насамперед, таких культурних феноменів, як мистецтво, системи цінностей, традиції). Підкреслюємо при цьому, що для українців у контексті міжкультурної толерантності первинність належить цінності української культури, і саме в такому ракурсі будуємо власне дослідження.

Отже, можемо розглядати поняття «*міжкультурна толерантність*» як особистісну якість, що передбачає знання і повагу до національних цінностей, української культури; дозволяє проявляти повагу і доброзичливе ставлення до представників інших національних культур і феноменів національних культур (мистецтво, системи цінностей, традиції), зумовлює позитивне ставлення до культурних відмінностей, здатність до взаємодії та спілкування з представниками інших національних культур як рівноправними партнерами.

1.2. Вікові особливості молодших школярів у контексті виховання міжкультурної толерантності

Молодший шкільний вік – важливий період життя і розвитку дитини. Згідно із віковою періодизацією розділ психології, що вивчає закономірності

психічного розвитку та особливості дітей від 6 (7) до 10 (11) років, визначає цей вік як молодший шкільний, що характеризується значними можливостями щодо виховання позитивних якостей характеру (Скрипченко, Долинська, Огороднійчук, 2008, с. 301).

Цей віковий період розвитку дитини у психолого-педагогічній літературі вважають сенситивним для активного морального розвитку особистості, психічних пізнавальних процесів, емоційно-почуттєвої та мотиваційно-ціннісної сфер. У житті дитини він був виділений історично як важливий і відразу став предметом досліджень багатьох українських та зарубіжних психологів, педагогів. Особливості виховання дітей молодшого шкільного віку розглядаються у працях (Д. Ельконіна, 1988; А. Петровського, 1998; Л. Божович, 1995; І. Беха, 2001; О. Савченко, 2007; О. Матвієнко, 2006 та ін.).

Період розвитку дитини від 6 (7) до 10 (11) років визначається психологами і як період становлення особистості. З початком навчання в закладі загальної середньої освіти її розвиток починає визначатись уже не трьома (як у дошкільному дитинстві), а чотирма видами діяльності (Немов, 2003, с. 133).

Під час навчальної, ігрової, трудової діяльності та спілкуванні з однолітками школярі навчаються аналізувати дії, вчинки однокласників, удосконалюють навички спілкування та суспільної поведінки, усвідомлюють роль учителів і батьків. Основи психічних особливостей здобувача початкової освіти закладаються та формуються саме в зазначеному віковому періоді. Нові особистісні якості виникають і розвиваються під час навчальної діяльності. Довільність, внутрішній план дії та рефлексія – основні новоутворення дитини молодшого шкільного віку (Петровський, 1998).

Згідно з дослідженнями Г. Шевцової, молодший шкільний вік характеризується розвитком важливих психічних процесів: мислення, уваги, пам'яті, розвитком і формуванням мовлення, сприйняття, які починають набувати опосередкований характер, стають усвідомленими та вільними у

виборі. Це перехідний період, коли особистість поєднує в собі риси дошкільного дитинства з особливостями школяра. Зазначені якості простежуються в поведінці та свідомості учнів у вигляді складних і суперечливих сполучень. Як будь-який перехідний стан, молодший шкільний вік визначається прихованими можливостями розвитку, що важливо виявляти та розвивати своєчасно (Шевцова, 2015, с. 135).

Молодший школяр не усвідомлено, але міцно засвоює погляди, оцінки і навіть манеру поведінки оточуючих його людей, що свідчить про дію механізму ідентифікації. За його допомогою в дитини формуються моральні риси характеру, поведінкові стереотипи та ціннісні орієнтації. Діти засвоюють соціально прийнятні способи задоволення своїх фізичних і духовних потреб. Закономірно, що, як і інші лінії психічного розвитку, становлення моральної самосвідомості безпосередньо пов'язане з основним видом діяльності учнів, тобто з навчальною діяльністю. Її провідна роль визначається тим, що у процесі становлення відбувається інтенсивне формування інтелектуальних і пізнавальних сил дитини, а також і тим, що через неї опосередковується вся система взаємовідносин здобувача початкової освіти з однолітками, вчителями, батьками (Павелків, 2017, с. 9).

У молодшому шкільному віці завдяки визначенню моральних норм відбувається активне становлення регуляції молодшим школярем власної поведінки. Основними чинниками цього важливого новоутворення виступають надситуативний орієнтир здійснення вчинку згідно з прийнятими нормами та правилами, зв'язок між інтелектуальним і моральним розвитком дитини. Ю. Швалб (2017, с. 98) визначає нормативну регуляцію моральної поведінки як ще одне психологічне «новоутворення» учня початкової школи. Регуляція моральної поведінки в цьому віці відбувається за трьома головними напрямками: перший – регуляція через емоційно привабливий образ іншої людини, який виникає у здобувачів початкової освіти як ідеал, еталон і взірець для наслідування; другий напрям – орієнтація в конкретній ситуації дій і оцінка значущості її елементів, які виступають у ролі факторів і визначають

вибір певної форми поведінки; третій базується на уявленні про якості особистості як моральної норми, що вимагає її виконання й не передбачає відхилень від зовнішніх обставин, тобто в цьому випадку дитина стає суб'єктом моральної саморегуляції, а моральна поведінка набуває стійкого характеру. Закріплення нормативного способу регуляції поведінки призводить до виникнення моральних якостей як новоутворень особистості школяра. Умовами становлення кожного напряму регуляції моральної поведінки є наявність позитивного емоційного ставлення учня до відповідних зразків діяльності та рівнів розвитку моральної самосвідомості (Ю. Швалб, 2017, с. 98).

Ми погоджуємось із думкою О. Скрипченка, який вважає, що моральні норми правил поведінки успішно засвоюються здобувачами початкової освіти, коли вчитель не тільки розкриває зміст поняття, але й на конкретних прикладах показує, як треба їх виконувати (вітатись із друзями, старшими за віком людьми, бути толерантними до культури, звичаїв і традицій інших), ретельно стежачи за виконанням, залучає до цього однолітків. Успіх усвідомлення та засвоєння моральних норм і правил поведінки дітьми цього віку залежить від того, як ставиться вчитель до випадків їхнього невикористання і як учня підтримують однолітки й батьки (Скрипченко, Долинська, Огороднійчук, 2008, с. 301). Дослідники зазначають, що в молодшому шкільному віці формуються психологічні новоутворення: «дитина оволодіває елементарними культурними навичками, провідною діяльністю стає учіння, зростають здатність дитини до логічного мислення і самодисципліни, а також здатність до взаємозв'язку з ровесниками у відповідності до встановлених правил» (Скрипченко, Долинська, Огороднійчук, 2008, с. 120).

Морально-етичні цінності формуються протягом усього життя особистості, зазначає О. Сергеєнкова, але їх основна частина закладається ще у дошкільному та молодшому шкільному віці. Зазвичай, у здобувачів початкової освіти згадані цінності ще не формуються на рівні понять, але вони

вже мають деякі уявлення, які пов'язані з вічними цінностями та їх антиподами. Для деяких дітей притаманні уявлення про національні цінності (любов до рідної мови, свят і традицій, національну гідність). У закладах загальної середньої освіти, де приділяється необхідна увага вихованню національних цінностей, в учнів з'являється шанобливе ставлення до державного прапора, гербу, гімну України, державних і національних символів. Молодші школярі отримують певні уявлення про громадські та сімейні цінності (повага до Закону, правопорядку, піклування про старших у сім'ї, гостинність тощо). Дітям зазначеного віку притаманні почуття гумору, життєрадісність, працьовитість, проте вони не виникають стихійно, їх потрібно виховувати і формувати. Важливим прикладом виступають моральність батьків, учителів, зміст підручників і дитячої літератури (Сергеєнкова, 2017, с. 129).

Учні 6 (7) – 10 (11) років у поведінці, як зазначає у своїх роботах С. Максименко (2004), здатні більше до наслідування; помітної значущості набуває оцінка й самооцінка дій, вчинків, взаємо- та самоконтроль у поведінці й діяльності. Такі особливості розвитку здобувачів початкової освіти слід виважено використовувати під час спілкування з ними на уроках. Необхідно формувати в них прагнення володіти прийомами спільної праці в колективі однолітків, сумлінно виконувати доручення, у разі потреби допомагати однокласникам. У молодшому шкільному віці діти опановують основи свідомої дисципліни й колективізму. Вони вчаться узгоджувати свої дії з діями друзів і старших людей, умінно гратись і працювати в колективі. У цей час у них формується соціальна комунікація – уміння входити у групову взаємодію, не завдавати шкоди іншим у будь-якому випадку. Без означених навичок, вважає О. Савченко, «важко сформувати в учнів належні вміння співпраці, самостійно орієнтуватися в незвичній ситуації. Діти виховуються у відкритому соціумі, тому усвідомлення психологічної та фізичної захищеності, вибір поведінки в екстремальних ситуаціях є важливою

складовою адаптивних можливостей початкової освіти» (Савченко, 2007, с. 113).

У підручнику «Вікова і педагогічна психологія» О. Скрипченко зазначає, що «психічний і особистісний розвиток дитини у молодшому шкільному віці зумовлюється особливістю соціальної ситуації розвитку – навчанням у початковій школі. Провідною діяльністю стає навчання, основою якого є пізнавальний інтерес і нова соціальна позиція. Дошкільний і молодший шкільний вік розділяє «симптом втрати безпосередності», який свідчить, що між бажанням щось зробити і самою діяльністю виникає нова перешкода – з'ясування, що дасть дитині конкретна діяльність. Цей симптом виявляється як внутрішня орієнтація, який сенс може мати для учня його діяльність: задоволення чи незадоволення своїм місцем у відносинах із дорослим, іншими дітьми. Так уперше виникає емоційно-сміслова орієнтувальна основа вчинку» (Скрипченко, Долинська, Огородник, 2008, с. 216).

У молодшому шкільному віці О. Савченко виділяє два мікроперіоди (1–2 та 3–4 класи), пояснюючи це близькістю першого з них до старшого дошкільного віку з ігровою мотивацією, що переважає, адаптацією до нових умов, потребою в підтримці дорослих і наближеністю другого до молодшого підліткового віку із притаманними йому труднощами росту, переживаннями кризи (Савченко, 2014b, с. 4–7). Моральна свідомість дітей названої вище вікової групи зазнає суттєвих змін у початковій школі від першого до четвертого року навчання. Моральні знання, уявлення, судження людини протягом життя значно збагачуються, стають більш свідомими, різнобічними, узагальненими. Якщо моральні судження учнів 1–2 класів засновані на досвіді власної поведінки та конкретних порадах і поясненнях учителів та батьків, то учні 3–4 класів, окрім досвіду власної поведінки й указівок дорослих, намагаються аналізувати досвід інших людей. Так само формується й моральна поведінка. Діти 7–8 років здійснюють позитивні моральні вчинки, частіше дотримуючись прямих настанов дорослих, зокрема вчителя; учні 3–4

класів переважно можуть здійснювати їх за власною ініціативою, не чекаючи допомоги (Крутецкий, 1972, с. 65).

Розвиток моральної самосвідомості, як зазначає у своїх роботах І. Булах, активізує процес особистісного зростання людини. У його центрі, на думку вченої, знаходяться моральне «Я» та нормативне «Я». У межах морального «Я» утворюється ієрархія цінностей (самоцінностей), які визначаються як позитивні моральні якості та почуття (вірність, співчуття, щирість, правдивість, скромність, чесність тощо), так і негативні (лицемірство, заздрість, пихатість, хтивість, цинізм тощо). Нормативне «Я», за визначенням дослідниці, є найточнішим з усіх «Я», зумовлює сутність морально-духовної особистості взагалі, адже змістовно-сміслова наповненість цього поняття відбиває соціальні вимоги й моральні приписи різного характеру, які врегульовують міжособистісні взаємини, спілкування, діяльність і поведінку людини. У структурі моральної самосвідомості І. Булах виділила когнітивний (моральні знання) та емоційно-ціннісний (моральні самооцінки, моральні самопочуття) складники, внутрішню роботу яких збалансовує моральна саморефлексія. На рівні поведінкового складника моральна самосвідомість проявляється в моральній регуляції та виконує функції координації, регуляції, керування, контролю, точніше, активізацію вільних дій (Булах, 2000).

Найважливішим показником розвитку моральної свідомості в молодшому шкільному віці є виникнення рефлексивних процесів, зазначає М. Іванчук. Саме це утворення дозволяє дитині не лише сприймати оточуючий світ, але й знати, що вона пізнає, відчуває, спостерігає. У свідомості учня початкової школи відбувається конкретизація уявлень про себе, свою значущість, свої соціальні ролі, виокремлюються уявлення про характер відносин з оточуючими, усвідомлюється здатність до співробітництва з іншими, що заснована на дотриманні моральних норм і правил. Діти набувають здатність координувати свою точку зору з думкою оточуючих. На основі цих змін утворюються якісно нові відносини з іншими людьми. Поява моральної рефлексії веде до змін у розвитку структури «Я-індивіда», якісних

перетвореннях «Я-ідентичності», що зумовлюють зміни життєвої позиції, перебудову загальних структур свідомості та самосвідомості (Іванчук, 2000, с. 66).

Аналіз структур моральної самосвідомості в цей період доводить, що вони є досить рухливими та динамічними утвореннями. Значну роль у їх формуванні відіграє самооцінка. Якщо самооцінка дошкільника цілісна, (дитина не розрізняє себе як суб'єкт діяльності і себе як особистість), то самооцінка молодшого школяра є вже більш об'єктивною, рефлексивною та диференційною. Результати досліджень учених засвідчили, що моральні знання дітей в цей віковий період ще не набули особистісного смислу. Лише в окремих здобувачів початкової освіти уявлення про моральний вчинок стали потребою і мотивом поведінки. Простежуються також вікові особливості морального розвитку. Моральні судження дітей як показник моральної свідомості в цей період відрізняються «моральним реалізмом» – визнанням правила як непорушного закону («говорити неправду – погано; допомагати – добре»), категоричністю моральних оцінок, невмінням бачити за зовнішньою стороною соціальних зв'язків відносини людей, мотиви їхніх учинків; готовністю прийняти і підкоритися вимогам дорослого, особливо вчителя, без вагань. Хоча зазначимо, що вже з'являються розуміння певної умовності правил, ознаки їх узагальнення. Аналіз мотивів учинків молодших школярів доводить, що діти рівною мірою виявляють суспільно значущі та егоїстичні мотиви, вони усвідомлюються більшістю учнів 2–3 класу, проте учням 1 класу важко їх опанувати та визначити мотиви власних учинків (Іванчук, 2000, с. 66).

У молодшому шкільному віці розвивається мотиваційно-потребнісна сфера. В учнів початкової школи ускладнюється не стільки вибір мети, зазначає Г. Люблінська, скільки мотивація її постановки та вибору шляхів поведінки. Так, 9–11-річним школярам добре відомі правила поведінки, однак далеко не завжди вони вміють самі застосовувати їх у новій конкретній ситуації. У 10–11-річних дітей часто виникає досить гостра боротьба за вибір найбільш раціональних і правильних, на їх думку, шляхів розв'язання різних

завдань (Люблинская, 1971, с. 293). Разом із тим з'являється витримка, самостійність, пробуджуються почуття гордості, сорому, відповідальності, розвиваються навички самоконтролю, самооцінки (Кремінь (Ред.), 2008, с. 90).

Значним для здобувачів освіти цього віку є позитивна оцінка їхніх учинків, заохочення їхньої діяльності. Молодші школярі є емоційно вразливими, зауважує О. Скрипченко, тому «у них відбувається подальша диференціація вразливості, яка виявляється в тому, як діти реагують на людину, оцінка якої має певне значення для них. Розвивається далі почуття самолюбства, що виявляється в гнівному реагуванні на будь-яке приниження їх особистості й позитивному емоційному переживанні визнання тих чи інших позитивних їх особистих якостей, моральних почуттів, як почуття дружби, товариськості, гуманності» (Скрипченко, Долинська, Огородник, 2005, с. 143).

Важливим чинником, що впливає на розвиток толерантності дітей зазначеної вікової групи, є їх включення в освітнє середовище як особливого соціального простору, для якого характерним є соціальна й культурна структурованість, наявність ключових осіб (педагогів, вихователів), значне зростання інформаційних потоків пізнавального й загальнокультурного характеру. Поведінку оточуючих людей молодший школяр починає пов'язувати із самооцінкою власних дій. Дитина оцінює свої вчинки у відповідності із засвоєними нею правилами, у своїх міркуваннях про інших людей починає надавати більшого значення своїм власним критеріям. Як зазначає М. Василюк, «з приходом до школи дитина входить у систему взаємин між дітьми, які так само прийшли до школи з різним життєвим досвідом, багажем культури своєї сім'ї, родини, етносу, релігії тощо» (Василюк, 2011, с. 10).

Ґрунтуючись на дослідженнях вітчизняних учених (Н. Бирко, 2013) стосовно визначення провідних типів толерантності, можемо зробити висновок, що в молодшому шкільному віці закладаються основи толерантності за допомогою виховання поваги до своєї сім'ї, батьків, школи, найближчого оточення, до якого належить учень (Бирко, 2013).

Толерантна поведінка дитини виявляється в позитивному ставленні до себе – почутті власної гідності й умінні поважати інших людей, незалежно від національної, етнічної, релігійної та соціальної приналежності й індивідуальних особливостей; здатності до самопізнання та саморозвитку; позитивному ставленні до інших і доброзичливому ставленні до світу. Саме тому сім'я є певним зразком і формує в дитини основи толерантних відносин (Бирко, 2013).

Зважаючи на думку М. Дедюліної, яка відмічає, що «організація життєдіяльності молодших учнів потребує безпосереднього впливу на них і взаємодії з ними та має стати своєрідним фундаментом, на якому базується діяльність, спілкування, відносини з оточуючими і поведінка дітей» (Дедюліна, 2005, с. 273).

Дослідники (В. Маралов, 2004; Г. Шевцова, 2015; Е. Клепцова, 2004) пропонують розпочинати виховання толерантності шляхом тренування та розвитку витримки в дошкільному віці, а в молодших учнів – шляхом формування елементів толерантності.

У зазначеному вище віці (1–4 класи) наслідування дітьми поведінки дорослих замінюється орієнтацією, впливом колективу однолітків. Важливого значення для розвитку здобувача початкової освіти набуває його спілкування з однокласниками, коли засвоюються відносини дружби, лідерства (Грива, 2005b, с. 5). Виховання толерантності, як зазначає О. Грива, залежить від індивідуальних особливостей учнів (розвитку моральної, інтелектуальної та емоційно-вольової сфери, особистого досвіду взаємовідносин) і від соціальних умов (впливу сім'ї, засобів масової інформації, Інтернету). Тому значну увагу слід приділяти вихованню саме індивідуальних особливостей дитини, оскільки ми не маємо значного впливу на соціальні чинники (Грива, 2005b, с. 16).

Дослідниця І. Казанжи (2015) зазначає, що толерантність молодших школярів виявляється в постійному дотриманні гуманістичних принципів, норм і вимог у взаєминах із людьми, визнанні потреб та інтересів іншої

людини, її права на позитивне волевиявлення; орієнтації на позитивне в людях; здатності до морального вдосконалення; постійній спрямованості на іншу людину, повазі її гідності; доброзичливості, довірі; співчутті, співпереживанні, доброті, своєчасній допомозі, доброчесності й милосерді (Казанжи, 2015, с. 100).

Учні початкової школи, стверджує О. Зарівна, зазвичай, не мають досвіду вирішення складних соціально-етичних завдань, пов'язаних саме з проблемою розвитку навичок терпіння. Унаслідок цього толерантна свідомість повинна формуватись у процесі оволодіння суб'єктами здатності пристосовуватися до соціального середовища та розуміння його. Отже, успішна соціалізація започатковує розвиток навичок міжкультурної толерантності. Окрім того, дослідниця стверджує, що для виховання молодого покоління, яке б мало загальнолюдське мислення, необхідно вивчити культуру не одного, а багатьох народів для зіставлення та усвідомлення їхніх цінностей і норм. Порівнюючи, вони навчаються запозичувати найцінніше, доповнюючи свої національні ідеали інокультурними й таким чином долучатися до загальнокультурних цінностей. Сама собою цінність культури, почуття причетності до неї, відчуття себе частиною світу – ось ті мотиви, які складають основу толерантної поведінки (Зарівна, 2007, с. 104).

Водночас, у контексті виховання міжкультурної толерантності, враховуючи теоретичні положення, викладені нами в параграфі 1.1, слід наголосити на необхідності формування в молодших школярів ціннісного ставлення до української культури, поваги і гордості за українську мову, *традиції* тощо. Саме з цього слід починати ознайомлення дітей із особливостями культур інших країн.

Виховання міжкультурної толерантності забезпечує такі процеси: на когнітивному рівні – засвоєння взірців і цінностей національної та світової культури, культурно-історичного і соціального досвіду різних країн і народів; на ціннісно-мотиваційному рівні формування соціально-установчих і ціннісно-орієнтаційних схильностей учнів до інтеркультурної комунікації й

обміну, а також розвиток і формування толерантності й емпатії стосовно інших країн, народів, культур і соціальних груп; на діяльнісно-поведінковому рівні – активну соціальну взаємодію з представниками різних культур при збереженні власної культурної ідентичності (Гончаренко, 1997, с. 366).

Аналіз психолого-педагогічних досліджень сучасних учених, виконаних у межах різних концептуальних напрямів, свідчить про відсутність єдиного підходу щодо розкриття сутнісних характеристик міжкультурної толерантності особистості. В основу визначення компонентів феномену «міжкультурна толерантність молодших школярів» покладено результати теоретичного аналізу щодо розуміння сутності та структури міжкультурної толерантності.

Зокрема, у працях дослідників (Г. Бардьер, 2005; Л. Шайгерової, 2008; Г. Солдатової, 2008; Б. Вульфо́ва, 2002), окреслені компоненти структури цього феномену, а саме: когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінковий (або діяльнісний).

Дослідники (Е. Койкова, 2009; Ю. Малинка, 2012; О. Бабакова, 2016; О. Повідайчик, 2016) вважають за доцільне виділити у структурі феномену «міжкультурна толерантність» когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінково-діяльнісний компоненти. Т. Гурова (2011) характеризує психофізіологічний, мотиваційно-ціннісний, етико-комунікативний, емоційно-емпатійний, когнітивний, поведінковий і рефлексивний компоненти міжкультурної толерантності. Л. Слобожанкіна (2006) для розкриття поняття міжкультурної толерантності визначила когнітивний, інструментальний, мотиваційний та рефлексивний компоненти.

Науковець Палько І. (2018) до структури міжкультурної толерантності відносить когнітивний, аксіологічно-мотиваційний, діяльнісно-практичний, перцептивно-афективний та оцінно-рефлексивний компоненти.

Зазначене вище дозволяє нам констатувати: більшість авторів у структурі міжкультурної толерантності особистості визначають когнітивний, емоційно-ціннісний та поведінково-діяльнісний компоненти. Зокрема, нам

імпонує позиція І. Сухопари, яка розглядає компоненти так: когнітивний компонент міжкультурної толерантності особистості характеризується «розумінням сутності толерантної особистості, наявності переконань щодо необхідності виявлення толерантності», емоційно-ціннісний – «включає емоції, почуття, цінності, потреби та слугує основою формування мотивів діяльності, що спрямовані на досягнення взаєморозуміння у процесі міжособистісних відносин та допомагає через емоції оцінювати вчинки та досягати взаєморозуміння в міжособистісних стосунках»; поведінково-діяльнісний – характеризується досвідом застосування знань і вмінь у поведінці, передбачає застосування набутих компетенцій на практиці» (Сухопара, 2010, с.227).

У монографії Л. Канішевської, І. Сухопари (2017) визначено структурні компоненти толерантності як особистісної якості (когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінково-діяльнісний), акцентовано, що формування толерантності в молодших школярів є складним процесом цілеспрямованої й організованої взаємодії вихователя і вихованців, результатом якого буде формування толерантної свідомості, яка через толерантні емоції й гуманістичні мотиви реалізуватиметься в толерантній взаємодії з іншими людьми, виявлятиметься в поведінці й учинках учнів, ціннісному ставленні до себе та інших (Канішевська, & Сухопара, 2017).

У свою чергу, Н. Барбелко виділяє наступні компоненти міжкультурної толерантності: когнітивний (знання, необхідні для здійснення толерантної міжкультурної взаємодії; повнота та міцність знань), мотиваційно-стимулювальний (активність; потреба у спілкуванні з представниками інших культур; інтерес і бажання розширювати знання та набути такої якості особистості як міжкультурна толерантність), емоційно-оціночний (позитивне емоційне сприйняття представника іншої культури), особистісно-рефлексивний (усвідомлення себе як носія культурних цінностей; наявність рис, притаманних толерантній особистості), комунікативно-діяльнісний (уміння здійснювати комунікацію на толерантній основі; конструктивно

вирішувати конфлікти; стримувати себе; слухати інших) (Барбелко, 2011, с. 261).

Дослідниця М. Маннанова, вивчаючи виховання міжкультурної толерантності, виокремила когнітивний, ціннісно-мотиваційний і поведінковий критерії (Маннанова, 2010).

Як вважає Л. Чумак, критеріями та показниками міжкультурної толерантності є такі: мотиваційний критерій (розвиненість мотиваційної сфери до виявлення моральних якостей, емоційної чуйності у відносинах – толерантність, емпатія, мотивованість, рефлексія); когнітивний (синтез знань про рідну культуру та культуру іншої країни; мовно-культурна грамотність; знання про міжкультурну взаємодію); поведінковий (уміння застосовувати фахові знання в умовах професійної комунікації з представниками інших культур; комунікативні вміння та поведінкова гнучкість) (Чумак, 2011, с. 20).

У структурі окреслених компонентів міжкультурної толерантності Л. Слобожанкіна акцентує увагу на розумінні значущості культурного Іншого (представника іншої культури), сприйнятті його як рівноправного суб'єкта взаємодії, визнанні його права не несхожисть та індивідуальність, а також захищати себе від негативного впливу з боку Іншого на основі терпимості і відмови від насильства; по-друге, на готовності партнерів до міжкультурної комунікації, усвідомлюючи власну культурну ідентичність, здатності зрозуміти та позначити активну моральну позицію (позицію взаємодії) стосовно культурного Іншого, приймаючи і поважаючи образ його мислення, норми поведінки й особисту свободу, розширюючи тим самим власний соціальний досвід і набуваючи нового культурного здобутку (Слобожанкіна, 2006, с. 177).

У нашому дослідженні в основу визначення компонентів феномену «міжкультурна толерантність молодших школярів» покладено:

– положення, важливі в розумінні сутності міжкультурної толерантності, зокрема: для міжкультурної толерантності властива первинність рідної культури і вторинність нерідної; людина, яка знає культуру свого народу,

здатна зрозуміти культуру інших; толерантність не передбачає відмови від власних принципів і переконань, не означає терпимого сприйняття соціальної несправедливості, асоціальної поведінки тощо;

- положення про компонентну структуру феноменів (І. Бех);
- результати теоретичного аналізу психолого-педагогічних досліджень (Н. Барбелко, Л. Канішевська, Л. Чумак, Л. Слобожанкіна, І. Сухопара);
- уточнене нами визначення цього поняття з урахуванням вікових особливостей молодших школярів.

Отже, можемо узагальнити, що молодший шкільний вік є сенситивним для виховання міжкультурної толерантності особистості; важливими для виховання міжкультурної толерантності вважаємо названі нижче зміни, які відбуваються в зазначеному віці:

- у молодших школярів закладаються основи світогляду, самосвідомість та моральні якості;
- відбувається зміна співвідношення нервових процесів збудження і гальмування, що покращує їх самоконтроль та свідому поведінку;
- формуються стереотипи мислення та поведінки, а також основи рефлексії (осмислення своїх вчинків);
- зростає інтерес до оточуючих, їхніх учинків і потреба у спілкуванні;
- однією з провідних стає навчальна діяльність, у ході якої відбувається знайомство із власною культурою, засвоєння цінностей національної та світової культури;
- під час навчальної, ігрової діяльності та спілкування з однолітками молодші школярі навчаються аналізувати дії, вчинки однокласників, удосконалюють навички спілкування та суспільної поведінки.

Отже, шляхом теоретичного аналізу феноменів «толерантність», «культура», власне «міжкультурна толерантність», виокремлення як ключового в межах нашого дослідження ставлення саме до національних культур (мистецтво, системи цінностей, традиції), підкреслюючи при цьому,

що для українців у контексті міжкультурної толерантності первинність належить цінності української культури.

На підставі здійсненого теоретичного аналізу наукових джерел уточнено сутність поняття *«міжкультурна толерантність молодших школярів»* як особистісну якість, що передбачає знання та повагу до національних цінностей, української культури; дозволяє проявляти доброзичливе ставлення до представників інших національних культур і феноменів національних культур (мистецтво, системи цінностей, традиції), зумовлює позитивне ставлення до культурних відмінностей, здатність до взаємодії та спілкування з представниками інших національних культур як рівноправними партнерами.

1.3. Виховний потенціал освітнього процесу початкової школи у вихованні міжкультурної толерантності учнів

Відповідно до Закону України «Про освіту» (2017) початкова освіта – це перший рівень повної загальної середньої освіти, який відповідає першому рівню Національної рамки кваліфікації. Метою початкової освіти є всебічний розвиток дитини, її талантів, здібностей, компетентностей і наскрізних умінь відповідно до вікових та індивідуальних психофізіологічних особливостей і потреб, формування цінностей та розвиток самостійності, творчості, допитливості, що забезпечують її готовність до життя в демократичному й інформаційному суспільстві, продовження навчання в основній школі (Закон України «Про освіту», 2017, с. 6-8). Початкова освіта передбачає виділення двох циклів: 1–2 класи і 3–4 класи, що враховують вікові особливості розвитку та потреб дітей і дають можливість забезпечити подолання розбіжностей у їхніх досягненнях, зумовлених готовністю до здобуття освіти (Типові освітні програми, 2019).

Державний стандарт початкової освіти (2018) передбачає організацію освітнього процесу із застосуванням діяльнісного підходу на інтегрований

основі та з переважанням ігрових методів у першому циклі (1–2 класи) і на інтегровано-предметній основі у другому циклі (3–4 класи). Державним стандартом початкової освіти (2018) окреслено ключові компетентності, освітні галузі, для кожної з яких визначено мету та загальні результати навчання здобувачів освіти в цілому. За ними впорядковано обов’язкові результати навчання здобувачів освіти, які є основою для подальшого їх навчання на наступних рівнях загальної середньої освіти (Державний стандарт початкової освіти, 2018).

Вимоги до обов’язкових результатів навчання визначаються з урахуванням *компетентнісного підходу* до навчання, в основу якого покладено ключові компетентності. Відповідно до Державного стандарту початкової освіти (2018) до *ключових компетентностей* належать такі: вільне володіння державною мовою; здатність спілкуватися рідною (у разі відмінності від державної) та іноземними мовами; математична компетентність; компетентності в галузі природничих наук, техніки і технологій; інноваційність; екологічна компетентність; інформаційно-комунікаційна компетентність; навчання протягом життя; громадянські та соціальні компетентності; культурна компетентність; підприємливість і фінансова грамотність (Державний стандарт початкової освіти, 2018).

Ураховуючи теоретичні положення щодо міжкультурної толерантності, викладені в параграфах 1.1, 1.2, найбільш важливими в контексті виховання міжкультурної толерантності молодших школярів ми вважаємо компетентності, подані нижче:

– *вільне володіння державною мовою*, що передбачає вміння усно і письмово висловлювати свої думки, почуття, чітко й аргументовано пояснювати факти, а також любов до читання, відчуття краси слова, усвідомлення ролі мови для ефективного спілкування та культурного самовираження, готовність вживати українську мову як рідну в різних життєвих ситуаціях;

– *здатність спілкуватися рідною (у разі відмінності від державної) та іноземними мовами*, що передбачає активне використання рідної мови в різних комунікативних ситуаціях, зокрема в побуті, освітньому процесі, культурному житті громади, можливість розуміти прості висловлювання іноземною мовою, спілкуватися нею у відповідних ситуаціях, оволодіння навичками міжкультурного спілкування;

– *громадянську та соціальну компетентності*, пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, усвідомленням рівних прав і можливостей, що передбачають співпрацю з іншими особами для досягнення спільної мети, активність у житті класу і школи, повагу до прав інших осіб, уміння діяти в конфліктних ситуаціях, пов'язаних з різними проявами дискримінації, цінувати культурне розмаїття різних народів та ідентифікацію себе як громадянина України, дбайливе ставлення до власного здоров'я і збереження здоров'я інших людей, дотримання здорового способу життя;

– *культурну компетентність*, що передбачає залучення до різних видів мистецької творчості (образотворче, музичне та інші види мистецтв) шляхом розкриття і розвитку природних здібностей, творчого вираження особистості тощо (Державний стандарт початкової освіти, 2018).

Отже, формування саме цих компетентностей наскрізно в межах різних освітніх галузей, на нашу думку, зумовлює потенціал початкової освіти у вихованні міжкультурної толерантності учнів.

Компетентнісний потенціал кожної освітньої галузі забезпечує формування всіх ключових компетентностей. Водночас, доцільно визначити освітні галузі, які мають найбільший потенціал у вихованні міжкультурної толерантності здобувачів освіти. За результатами аналізу Державного стандарту початкової освіти (2018) вважаємо доцільним такий перелік: *мовно-літературна* (українська мова та література, мови та літератури відповідних корінних народів і національних меншин, іншомовна освіта); *громадянська та історична; мистецька* (Державний стандарт початкової освіти, 2018).

Кожна з освітніх галузей – узгоджений комплекс видів освітньої діяльності, що ґрунтується на компетентнісному підході, спрямований на реалізацію мети та завдань, визначених у Державному стандарті початкової освіти (2018). Водночас, керуючись доцільністю щодо більш вузького і конкретного предмету дослідження, не зменшуючи ваги інших освітніх галузей та їхнього потенціалу щодо виховання міжкультурної толерантності молодших школярів, у межах нашого дослідження більш глибоко проаналізуємо мовно-літературну освітню галузь як одну із провідних у такому контексті.

Метою вивчення української мови та літератури (літературного читання) є формування комунікативної, читацької та інших ключових компетентностей; розвиток особистості здобувачів освіти засобами різних видів мовленнєвої діяльності; здатності спілкуватися українською мовою, мовами відповідних корінних народів і національних меншин для духовного, культурного і національного самовираження, користуватися ними в особистому і суспільному житті, міжкультурному діалозі; збагачення емоційно-чуттєвого досвіду, розвиток мовленнєво-творчих здібностей (Державний стандарт початкової освіти, 2018).

Метою іншомовної освіти є формування іншомовної комунікативної компетентності для безпосереднього та опосередкованого міжкультурного спілкування, що забезпечує розвиток інших ключових компетентностей та задоволення різних життєвих потреб здобувача освіти (Державний стандарт початкової освіти, 2018).

З метою уточнення потенціалу мовно-літературної освітньої галузі (українська мова та література (літературне читання), іншомовна освіта) нами були досліджені програми для 1–4 класів – Програми Нової української школи (Типова освітня програма, розроблена під керівництвом О. Савченко, для 1–2 класів; Типова освітня програма, розроблена під керівництвом Р. Шияна, для 1–2 класів; Типова освітня програма, розроблена під керівництвом О. Савченко, для 3–4 класів; Типова освітня програма, розроблена під

керівництвом Р. Шияна, для 3–4 класів), а також Типова навчальна програма для закладів загальної середньої освіти для 4 класів (за якою на період написання роботи навчалися учні). Оскільки Програми Нової української школи вводили поступово, ми досліджували підручники для 1, 2 та 3 класів, розроблені за Програмами НУШ і підручники для 4 класу за Типовою освітньою програмою для закладів загальної середньої освіти (Навчальні програми для 1-4 класів).

Також нами здійснено аналіз пояснювальних записок до відповідних предметів («Українська мова і літературне читання», «Рідномовна освіта», «Іноземна мова»), змісту підручників, за якими навчаються молодші школярі.

У пояснювальній записці та методичних рекомендаціях до предмета «Українська мова і літературне читання» визначено, що завданнями курсу є розвиток особистості дитини засобами різних видів мовленнєвої діяльності, формування ключових, комунікативної та читацької компетентностей; розвиток здатності спілкуватись українською мовою для духовного, культурного й національного самовияву, послуговуватися нею в особистому й суспільному житті, у міжкультурному діалозі; збагачення емоційно-чуттєвого досвіду, розвиток мовленнєво-творчих здібностей (Типові освітні програми, 2019).

У пояснювальній записці до предмета «Рідномовна освіта» (українська мова і література, мови і літератури корінних народів та національних меншин), згідно Типової освітньої програми, розробленої під керівництвом Р. Шияна, для 1–2 класів, зазначено, що його метою є розвиток здатності спілкуватись українською мовою для духовного, культурного й національного самовияву, послуговуватися нею в особистому і суспільному житті, у міжкультурному діалозі, бачити її передумовою життєвого успіху; плекання здатності спілкуватися рідною мовою (якщо вона не українська); формування шанобливого ставлення до культурної спадщини; збагачення емоційно-чуттєвого досвіду (Типова освітня програма закладів освіти I ступеня, 2018).

У пояснювальній записці та методичних рекомендаціях до предмета «Іноземна мова» визначено, що зміст навчання забезпечується єдністю предметного, процесуального й емоційно-ціннісного компонентів і створюється на засадах оволодіння іноземною мовою в контексті міжкультурної парадигми, що передбачає навчання мови народу, який нею спілкується, та ознайомлення з його культурою. Такий підхід зумовлює формування готовності до міжкультурної комунікації в межах типових сфер, тем і ситуацій спілкування, визначених навчальною програмою (Типові освітні програми, 2019).

У пояснювальній записці до предмета «Іншомовна освіта» (англійська, німецька, французька, іспанська та інші мови), згідно з Типовою освітньою програмою, розробленою під керівництвом Р. Шияна, для 1–2 класів, зазначено, що метою іншомовної освіти для загальної середньої освіти є формування іншомовної комунікативної компетентності для безпосереднього й опосередкованого міжкультурного спілкування, що забезпечує розвиток інших ключових компетентностей і задоволення різних життєвих потреб дитини (Типова освітня програма закладів освіти I ступеня, 2018).

Відповідно до *Типової освітньої програми, розробленої під керівництвом О. Савченко* нами були розглянуті підручники для 1, 2 та 3 класів, зокрема:

– Українська мова: Н. Воскресенська, І. Цєпова «Українська мова. Буквар» підручник для 1 класу; М. Вашуленко, С. Дубовик «Українська мова та читання» для 2 класу; М. Вашуленко, Н. Васильківська, С. Дубовик «Українська мова та читання» підручник для 3 класу;

– Англійська мова: О. Карпюк «Англійська мова» підручник для 1 класу; Т. Будна «Англійська мова» підручник для 2 класу; Г. Мітчелл, Марілені Малкогіанні «Англійська мова» підручник для 3 класу.

Згідно з *Типовою освітньою програмою, розробленою під керівництвом Р. Шияна* нами були розглянуті підручники для 1, 2 та 3 класів, зокрема:

– Українська мова: О. Іщенко, С. Логачевська «Українська мова. Буквар» підручник для 1 класу; Г. Іваниця «Українська мова та читання» підручник для 2 класу; І. Большакова, М. Пристінська «Українська мова та читання» підручник для 3 класу;

– Англійська мова: Пухта Герберт, Гюнтер Гергрос, Пітер Льюїс-Джонс «Англійська мова» підручник для 1 класу; С. Губарева, О. Павліченко, Л. Залюбовська «Англійська мова» підручник для 2 класу; С. Губарева, О. Павліченко «Англійська мова» підручник для 3 класу.

Відповідно до *навчальної програми для 4 класів*, нами були розглянуті наступні підручники:

– Українська мова: Г. Волкотруб «Українська мова» підручник для 4 класу; Л. Варзацької, Г. Зроль «Українська мова» підручник для 4 класу;

– Англійська мова: А. Несвіт «Англійська мова» для 4 класу; Н. Климишина «Англійська мова» для 4 класу.

Аналіз змісту підручників «Українська мова. Буквар» для 1 класу, «Українська мова та читання» для 2 класу та «Українська мова та читання» для 3 класу засвідчує, що матеріал названих навчальних книжок має потенційні можливості щодо виховання міжкультурної толерантності молодших школярів, зокрема, важливу і цікаву інформацію про Україну, українські традиції та цінності, а також тексти, що викликають емоційний відгук у дітей.

Матеріали, що знайомлять учнів із культурою інших країн, сприяють прояву поваги і доброзичливого ставлення до представників інших національних культур та феноменів національних культур (мистецтво, системи цінностей, традиції), зумовлює позитивне ставлення до культурних відмінностей, є наявними в підручниках.

Зокрема, наприклад, підручник для 1 класу О. Іщенко, С. Логачевської «Українська мова. Буквар» містить фрагмент тексту А. Ліндгрена «Пеппі Довгапанчоха», розповідь Лорен Чайлд «Сніг – це найкраще, що може бути» тощо; підручник для 1 класу Н. Воскресенської, І. Цепової «Українська мова. Буквар» включає зображення дітей у національних костюмах різних країн,

розповідь про гердану, повчальну історію А. М'ястківського «Наш рід» тощо; підручник для 2 класу Г. Іваниці «Українська мова та читання»: розповіді та зображення найбільшої бібліотеки світу в місті Вашингтон США та найбільшої бібліотеки України (бібліотека імені Вернадського), подана інформація про День яблука, який відзначають у Англії та зображення пам'ятників яблукам у Алма-Ати, Єрусалимі, Дніпрі та Нью-Йорку; підручник для 2 класу Г. Остапенко «Українська мова та читання» містить уривок шведської казки Свена Нурдквіста «Петсон, Фіндус і намет», англійську казку Дональда Біссета «Що хочу – те й роблю», українську казку «Легенда про Карпати», які сприяють вихованню міжкультурної толерантності та формуванню системи цінностей; підручник для 3 класу М. Вашуленка, Н. Васильківської, С. Дубовик «Українська мова та читання» – легенду про Смілу, оповідання В. Сухомлинського «Дружна мурашина сім'я»; підручник для 3 класу І. Большакової, М. Пристінської «Українська мова та читання» – віртуальну подорож школами Стіва Джобса, Карпе Дієм та Зеленою школою на острові Балі, розповідь про бібліотеки Мексики, Колумбії, Осло й Сінгапуру та багато інших текстів, вправ і завдань відповідної спрямованості.

У підручниках «Українська мова» для 4 класу учні знайомляться з інформацією про будову слова, частини мови. Запропоновані в цих навчальних книжках тексти про хліб, природу навчають дітей загальнолюдських цінностей, поважати людську дружбу, берегти природу, навколишній світ, любити українську мову, цінувати культурне надбання країни. Зокрема, підручник для 4 класу Г. Волкотруб «Українська мова» включає розповідь про мову – скарбницю кожного народу, історію І. Січовика «Колиска мого народу», уміщує зображення різних краєвидів Києва (ботанічний сад, Софійський собор, пам'ятник Тарасу Шевченку, Золоті ворота); підручник для 4 класу Л. Варзацької, Г. Зріль «Українська мова»: оповідання В. Сухомлинського «Ой піду я лугом...», «Наш тато одужав», «Яблуко і світанок». Можемо узагальнити, що матеріал підручників

«Українська мова» для 4 класу містить можливості (у змісті, окремих завданнях тощо) для реалізації виховного потенціалу освітньої галузі.

Отже, уроки української мови та літературного читання мають значний потенціал виховання міжкультурної толерантності учнів, сприяють становленню особистості. Дитина, вивчаючи мову, крок за кроком пізнає багатий світ природи, суспільних відносин, думок і почуттів; учні дізнаються про національні цінності, особливості української культури, вчаться цінувати і поважати українське; певна частина змісту сприяє вихованню поваги і доброзичливого ставлення до представників інших національних культур та феноменів національних культур (мистецтво, системи цінностей, традиції), зумовлює позитивне ставлення до культурних відмінностей.

Також важливим матеріалами для розвитку толерантної творчої особистості є система вправ і завдань для учнів на основі педагогічних ідей В. Сухомлинського, як-от:

- подорожі за творами письменника;
- складання текстів в різних типів (розповідь, опис, роздум);
- написання творів-мініатюр на основі висловів В. Сухомлинського;
- перекази текстів;
- словникові (вибіркові, розподільні, пояснювальні, зорові, слухові) та контрольні диктанти;
- лексичний (стилістичний) аналіз тексту; робота з деформованим текстом (Безгінова, 2015, с. 15).

Аналіз змісту творів В. Сухомлинського дозволяє виділити такі напрями: оповідання, в яких розкривається милосердне ставлення до дітей, що мають фізичні вади («Горбатенька дівчинка», «Як Сергійко навчився жаліти»); оповідання та казки, в яких утверджується необхідність пошановування різноманітності, поваги до проявів інакшості («Що краще?», «Соловей і Жук», «Хризантема і Цибулина», «Вороненя і соловей», «Найгарніша мама»); оповідання про екологічну відповідальність людини («Соромно перед

соловейком», «Дивний мисливець», «Дуб на дорозі»); оповідання й казки, що утверджують цінність кожного обдарування («Найкраща лінійка», «Співуча пір'їнка», «Чотири аркуші золотого паперу»). Опрацювання цих творів відбувається на уроках-діалогах, уроках-роздумах, уроках з елементами інсценізації, що дозволяє створити атмосферу активного обміну думками, актуалізувати життєвий і читацький досвід дітей. Така методика сприяє рефлексивному аналізу відображеної ситуації, стимулює самооцінку учнями свого ставлення до людей, які мають іншу національність, розмовляють іншою мовою, відрізняються кольором шкіри, волосся, мають велику вагу чи дуже маленькі на зріст (Савченко, 2014с, с. 127).

Аналіз підручників «Англійська мова» для 1 класу, «Англійська мова» для 2 класу та «Англійська мова» для 3 класу засвідчує, що навчальні тексти, вправи, завдання спрямовані на формування в здобувачів початкової освіти системи цінностей, розвитку толерантності, співчуття, справедливості та чесності, на прикладах ознайомлення з життям у Великій Британії, зокрема, особливостями святкування Нового року й інших свят, їх побутом, їжею, яку люблять британські діти, тощо. Зокрема, підручник для 1 класу О. Карпюк «Англійська мова» містить діалоги-розповіді про друзів-іноземців, про святкування Різдва та Санту, зображення їжі, звичної для англійців та американців (піца, пудінг, хотдог, сендвіч, джем); підручник для 1 класу Пухти Герберт, Гюнтера Гергрос, Пітера Льюїс-Джонса «Англійська мова» включає пісні «В джунглях» («In the Jungle»), «1, 2, 3 маленькі слоненятка» («1, 2, 3 Little Elephants»), зображення традиційного одягу королівської гвардії Великобританії (Royal Guards), зображення їжі, звичної для англійців (піца, сосиски, курка, сирний сендвіч), розповідь про погоду в Шотландії, Мексиці, Іспанії та Китаї, інформація про день Святого Миколая; підручник для 2 класу Т. Будної «Англійська мова» містить діалоги про друзів-іноземців та прапори їх країн (Польща, Китай, Україна, Іспанія), пісня «Що ти хочеш на Різдво?» («What do you want for Christmas?»), гра «Різдвяні іграшки» («Christmas Toys»), текст про традиційний одяг різних країн; підручник для 2 класу С. Губаревої,

О. Павліченко, Л. Залюбовської «Англійська мова» включає діалоги про друзів-іноземців та прапори їх країн (Канада, Великобританія, США, Україна), сценка «Час Різдва» («It is Christmas time»), проєктне завдання намалювати листівки до Різдва; підручник для 3 класу Г. Мітчелл, Марілені Малкогіанні «Англійська мова» містить тексти-розповіді про київське та лондонське метро, цікава інформація про різницю погодних умов в Канаді та Австралії «Пори року навколо світу» («Seasons Around the World»), подана інформація про святкування Різдва в Україні та Великобританії («Christmas in Ukraine and the UK»); у підручнику для 3 класу С. Губаревої, О. Павліченко «Англійська мова» наявне проєктне завдання «Розповідь про свого друга-іноземця», інформація про святкування дня Святого Миколая та Різдва («St. Nikolas Day», «Christmas»). Можемо узагальнити, що матеріал підручників «Англійська мова» для 1–3 класів дає можливість для формування відповідних компетентностей, а також сприяє ознайомленню учнів із культурними особливостями інших країн, зумовлює позитивне ставлення до культурних відмінностей; відповідні завдання сприяють розвитку здатності до взаємодії та спілкування із представниками інших національних культур як рівноправними партнерами.

Матеріал, поданий у підручниках «Англійська мова» для 4 класу за допомогою нескладних текстів і завдань дає різноманітну інформацію про подорожі, свята, звичаї та традиції Великої Британії, Сполучених Штатів Америки й Ірландії. Зокрема, у підручнику А. Несвіт «Англійська мова» для учнів названого вище класу запропоновані діалоги із друзями-іноземцями, інформація про Колчерський замок (Colchester Castle), розповіді про Лондон багато років тому та Лондон сьогодення; у підручнику для цього ж класу Н. Климишина «Англійська мова» міститься розповідь про традиційне святкування Хеловін («Halloween Party»), Різдва («Christmas is coming!»), святкування Великодня («Happy Easter!»), проєктне завдання написати прикметники які характеризують українців (U- united, K- kind, R- , A- , I- , N- , E-). Можемо узагальнити, що матеріал підручників «Англійська мова» для

4 класу уможлиблює (у змісті, окремих завданнях тощо) реалізацію виховного потенціалу освітньої галузі.

Можемо зробити узагальнення, що, використовуючи матеріали поданих підручників на уроках англійської мови, вчитель має можливість ознайомити учнів з особливостями культур англومовних країн, пояснити, що культура країн, яка вивчається, не є кращою чи гіршою, вона просто відрізняється від нашої, і до цих відмінностей треба ставитися із повагою; активізувати знання про культуру англومовних країн (мультфільми, літературні переклади віршів і текстів пісень); знайомити з культурою країни, мова якої вивчається, шляхом порівняння отриманих на уроці знань із знаннями про свою країну, власну історію та культуру; формування в учнів уявлень про діалог культур, що вимагає поваги до інших культур, толерантності, готовності до вивчення культурної спадщини світу, усвідомлення своєї рідної культури через контекст культури англومовних країн (тижні англійської та української мови в закладі освіти, тижні культур).

Значний потенціал в такому контексті має використання технології діалогу культур, що, як зазначає В. Сафонова (2011), є одним з найважливіших засобів виховання толерантності. Культура – це діалог, обмін думками і досвідом, усвідомлення цінностей і традицій інших; в ізоляції вона в’яне та гине. Навчання іншомовного спілкування в контексті діалогу культур передбачає взаємозалежне вирішення названих нижче комунікативних, виховних, загальноосвітніх і розвивальних завдань, а саме:

– пізнавальний або культурологічний аспект (активізація наявних у досвіді вихованців знань про культуру англومовних країн; знайомство з культурою країни, мова якої вивчається, шляхом порівняння набутих раніше знань і понять із щойно отриманими, зі знаннями про себе та свою країну, розвиток у молоді умінь представляти власну країну та культуру в умовах іншомовного й міжкультурного спілкування);

– навчальний аспект (формування і розвиток комунікативної культури вихованців, розвиток культури усних виступів і писемного мовлення

англійською мовою; розвиток уміння читати автентичні 2 тексти лінгвокраїнознавчого змісту з різними навчальними стратегіями; розвиток умінь перекладати і користуватися словником;

– розвивальний аспект (розвиток у молодих людей умінь використовувати англійську мову як інструмент спілкування в діалозі культур і цивілізації сучасного світу; розвиток інтелектуальних умінь і творчих здібностей вихованців під час відбору, обробки й інтерпретації різних видів культурознавчої інформації; розвиток лінгвокраїнознавчої й мовної кмітливості, творчої уяви, асоціативного та логічного мислення в умовах іншомовного навчального спілкування; розвиток комунікабельності, самостійності, вміння співпрацювати;

– виховний аспект (формування у здобувачів освіти уявлень про діалог культур як свідомо обраної життєвої філософії, що вимагає від його учасників поваги до інших культур, мовної, етнічної та расової терпимості, готовності до вивчення культурної спадщини світу, до духовного збагачення досягненнями інших культур, більш глибоке усвідомлення своєї рідної культури в контексті культури англomовних країн; виховання почуття патріотизму, почуття гордості за свою культуру, країну; виховання потреби і здатності до співпраці та взаємодопомоги (Сафонова, 2011, с. 4).

На уроках з іноземної мови (наприклад, англійської) учитель надає можливість учням порівнювати особливості життя людей в Україні та країнах, мову яких вони вивчають. Реалізації принципу опори на міжкультурний діалог між дітьми сприяють такі типи ситуацій навчально-трудої, сімейно-побутової та соціально-культурної сфер спілкування, як-от:

– ситуації-аналоги потенційного спілкування здобувачів освіти з носіями мови;

– ситуації з використанням казкового сюжету на літературно-країнознавчій основі;

- ситуації з використанням казкових сюжетів, які моделюють взаємодію улюблених персонажів мультфільмів, кінофільмів молодших школярів як з України, так і країн, мова яких вивчається;

- уявні ситуації-подорожі до визначних місць тих країн, мова яких вивчається (наприклад, Лондонського зоопарку, Діснейленду тощо);

- ситуації, пов'язані з обговоренням отриманих знань про національні традиції, побут, особливості культури, шкільне життя, родинні свята, грошові одиниці, різноманітні заходи масової культури, збереження довкілля, використання засобів комунікації тощо.

Міжкультурна комунікація в контексті діалогу культур може бути реалізована виключно на спадщині власного народу, національної культури. Уведення до матеріалу заняття з англійської мови національного компоненту забезпечує розвиток в дітей умінь представляти свою країну в умовах міжкультурного спілкування. Національно-регіональний компонент у процесі навчання англійської мови та культури виступає в ролі сполучного елемента, що сприяє проникненню в досліджувану культуру: кожен аспект культури піддається крос-культурному оцінюванню шляхом порівняння або протиставлення (Столяренко, 2015, с. 3).

Можемо припустити, що крім освітніх галузей, значні можливості щодо вихованні міжкультурної толерантності в учнів початкової школи має позаурочна діяльність. Цей вид діяльності розглядається як організовані, цілеспрямовані заняття з молодшими школярами, які проводяться в закладі загальної середньої освіти в позаурочний час, для розширення і поглиблення знань, умінь і навичок здобувачів початкової освіти, розвитку їхньої самостійності, індивідуальних здібностей, а також з метою задоволення їхніх інтересів і забезпечення активного і розумового дозвілля (Побірченко, 2007, с. 88).

Як зазначають І. Мороз, А. Степанюк: «позаурочна робота – це форма організації учнів для виконання ними після уроків обов'язкових пов'язаних із вивченням курсу практичних робіт за індивідуальним або груповими

завданнями вчителя. За змістом ця робота збігається з навчальними заняттями, і її результати оцінюються вчителем. Позаурочна робота – надзвичайно важливий компонент навчального процесу, що відбувається за взаємодії розуму, волі, емоцій дітей і вимагає чіткої організації. Вона дає широкі можливості для розвитку творчої активності учнів, їхніх нахилів, здібностей та інтересів» (Мороз, & Степанюк, 2006, с. 259).

Позаурочною діяльністю вважаються організовані цілеспрямовані заняття з молодшими школярами, які проводяться в закладі освіти в позаурочний час для розширення і поглиблення їхніх знань, умінь і навичок, розвитку їхньої самостійності, індивідуальних здібностей, а також з метою задоволення дитячих інтересів і забезпечення активного й розумного дозвілля. Метою позаурочної діяльності є створення умов для творчого, інтелектуального, духовного і фізичного розвитку дітей та учнівської молоді у вільний від навчання час; поглиблення й розширення знань, формування практичних навичок і світоглядних переконань. Позаурочна виховна діяльність містить арсенал засобів, методів, прийомів, які забезпечують процес формування культури міжособистісних взаємин учнів. Залучення вихованця до різних видів позаурочної діяльності (навчально-пізнавальної, ціннісно-орієнтаційної, організаторської, соціально-комунікативної, трудової, громадсько корисної тощо) слугує засобом і сферою самоствердження особистості, розвитку її індивідуальності, породження й утвердження в неї почуття самоцінності, значущості, формування поважного ставлення до неї однолітків (Мижеригов, 1998, с. 209).

Позаурочна діяльність має можливості щодо формування в молодших школярів міжкультурної толерантності. Як зазначає І. Сухопара (2010), позаурочна діяльність «не є обмеженою в часі та характеризується відсутністю оцінювання учнів, створює можливості для нерегламентованого спілкування суб'єктів освітнього процесу, а також для толерантних, доброзичливих, емоційних відносин між учнями й учителем; сприяє здійсненню цілеспрямованої роботи щодо формування у молодших школярів

толерантності; уможливорює своєчасну діагностику і корекцію сформованості в них цієї якості особистості» (Сухопара, 2010, с. 229–230).

Відтак, позаурочна діяльність дає вчителю можливість залучати молодших школярів до різних напрямів діяльності, зокрема до навчально-пізнавальної (предметні гуртки, проєкти, КВК), ігрової, трудової, ціннісно-орієнтаційної (зустрічі з видатними людьми, відвідування тематичних виставок), художньо-естетичної (гуртки, творчі конкурси, вернісажі, походи до театрів, музеїв), екологічної, комунікативної (ігри-подорожі), спортивної (спортивні свята та фестивалі), краєзнавчої (прогулянки, екскурсії) (Канішевська, & Сухопара, 2017). Отже, позаурочна діяльність у початковій школі має важливе значення в ракурсі виховання міжкультурної толерантності дітей, зокрема, формування знань і поваги до національних цінностей, власної культури; прагнення до знання і розуміння особливостей інших культур; здатності до взаємодії та спілкування з представниками інших культур як рівноправними партнерами.

У рамках нашої роботи вважаємо їх пріоритетними для виховання міжкультурної толерантності здобувачів початкової освіти через те, що:

- пізнання іншої культури здійснюється шляхом глибокого занурення у повсякденну культуру, звичаї та традиції, що забезпечується за допомогою уроків з іноземної (у нашому випадку – англійської) мови;
- можливість використовувати діалог культур на уроці з названого вище навчального предмета і пізнавати культуру інших країн за допомогою знання своєї на уроках з української мови та літературного читання;
- позаурочна діяльність не обмежена в часі;
- є можливість своєчасно діагностувати та корегувати виховання міжкультурної толерантності.

Отже, за результатами аналізу Державного стандарту початкової освіти, типових освітніх програм (Типова освітня програма, розроблена під керівництвом О. Савченко, для 1–2 класів, Типова освітня програма, розроблена під керівництвом Р. Шияна, для 1–2 класів, Типова освітня

програма, розроблена під керівництвом О. Савченко, для 3–4 класів, Типова освітня програма, розроблена під керівництвом Р. Шияна, для 3–4 класів, а також Типова навчальна програма для закладів загальної середньої освіти для 4 класів), пояснювальних записок до предметів «Українська мова і літературне читання», «Рідномовна освіта», «Іноземна мова», підручників для 1–4 класів можемо узагальнити, що ключовими компетентностями, пов'язаними із вихованням міжкультурної толерантності учнів, є такі: *вільне володіння державною мовою; здатність спілкуватися рідною (у разі відмінності від державної) та іноземними мовами; громадянські та соціальні компетентності; культурна компетентність* (Державний стандарт початкової освіти, 2018), (Типова освітня програма закладів освіти I ступеня, 2018), (Типові освітні програми, 2019).

Потенціал щодо виховання міжкультурної толерантності учнів мають різні освітні галузі, насамперед, мовно-літературна, громадянська та історична, мистецька. Водночас, не зменшуючи значення інших освітніх галузей у вихованні гармонійної особистості учня молодшого шкільного віку, керуючись доцільністю конкретизації предмету дослідження, вважаємо, що вагомим потенціалом у вихованні міжкультурної толерантності володіє мовно-літературна освітня галузь (українська мова та літературне читання, іншомовна освіта) та позаурочна діяльність закладів загальної середньої освіти.

Висновки до розділу 1

Завдяки аналізу наукових джерел із проблеми дослідження з'ясовано, що проблема міжкультурної толерантності досліджувалась у різних аспектах, зокрема: міжкультурна толерантність і процес її формування (О. Асмолов, Т. Білоус К. Роджерс); формування міжкультурної толерантності в майбутніх фахівців різних напрямів підготовки (А. Альошина, Л. Слобожанкіна); розроблення засобів діагностики міжкультурної толерантності (Г. Солдатова,

Л. Шайгерова, Т. Прокоф'єва, О. Кравцова); результат міжкультурної комунікації (Ю. Малинка), структура професійно обумовлених компонентів особистості майбутнього фахівця (О. Бабакова, О. Повідайчик), взаємодія міжкультурної комунікації та міжкультурної толерантності (Н. Барбелко).

В основу розуміння поняття «міжкультурна толерантність» покладено розуміння феномену «культура». У контексті нашого дослідження спираємося на визначення С. Гончаренка (2011), який розглядає цей феномен як сукупність духовних, матеріальних і практичних надбань суспільства, що відображають історично досягнутий рівень розвитку суспільства й людини, і втілюється в результатах продуктивної діяльності. У вужчому розумінні культура – це сфера духовного життя суспільства, що охоплює насамперед систему виховання, освіти, духовної творчості.

Ґрунтуючись на *концепції діалогу культур* (М. Бахтін), що трактує толерантність як результат міжкультурного діалогу й утворює як процес свідомої взаємодії між двома рефлексуючими суб'єктами, які є абсолютно рівноправними з точки зору їхньої онтологічної представленості, у межах нашого дослідження міжкультурну толерантність ми розглядаємо як ставлення особистості до національної культури (мистецтво, національні цінності, традиції).

У тлумаченні понять «міжкультурний» і «крос-культурний» діалог беремо до уваги теоретичні положення І. Беґа, який зазначає про необхідність розрізнення крос-культурного діалогу (за історичною вертикаллю) і міжкультурного (або транскультурного) діалогу (за часовою горизонталлю).

З'ясовано, що молодший шкільний вік є сенситивним для виховання міжкультурної толерантності особистості; важливими для виховання міжкультурної толерантності вважаємо такі зміни, які відбуваються в молодшому шкільному віці, а саме: 1) у здобувачів початкової освіти закладаються основи світогляду, самосвідомість та моральні якості; 2) відбувається зміна співвідношення нервових процесів збудження і гальмування, що покращує їх самоконтроль та свідому поведінку;

3) формуються стереотипи мислення та поведінки, а також основи рефлексії (осмислення своїх вчинків); 4) зростає інтерес до оточуючих, їхніх вчинків і потреба у спілкуванні; 5) однією з провідних стає навчальна діяльність, у ході якої відбувається ознайомлення із власною культурою, засвоєння цінностей національної та світової культури; 6) під час навчальної, ігрової діяльності та спілкування з однолітками молодші школярі вчаться аналізувати дії та вчинки однокласників, удосконалюють навички спілкування та суспільної поведінки.

На підставі здійсненого теоретичного аналізу наукових джерел уточнено сутність поняття *«міжкультурна толерантність молодших школярів»* як особистісної якості, яка передбачає знання і повагу до національних цінностей, української культури; дозволяє проявляти доброзичливе ставлення до представників інших національних культур і феноменів національних культур (мистецтво, системи цінностей, традиції), зумовлює позитивне ставлення до культурних відмінностей, здатність до взаємодії та спілкування з представниками інших національних культур як рівноправними партнерами.

Установлено, що значний потенціал у вихованні міжкультурної толерантності учнів має освітній процес початкової школи. Зміст освіти, яким повинні оволодіти молодші школярі, визначено Державним стандартом початкової освіти (2018) та реалізовано через освітні галузі. Значний потенціал щодо виховання міжкультурної толерантності здобувачів освіти має мовно-літературна освітня галузь, метою якої є здатність спілкуватися українською мовою, мовами відповідних корінних народів і національних меншин для духовного, культурного і національного самовираження, користуватися ними в особистому і суспільному житті, міжкультурному діалозі; збагачення емоційно-чуттєвого досвіду, розвиток мовленнєво-творчих здібностей; розвиток особистості дитини засобами різних видів мовленнєвої діяльності.

На основі аналізу Державного стандарту початкової освіти, типових освітніх програм (Типові освітні програми для 1–2 класів і 3–4 класів

(О. Савченко), Типові освітні програми для 1–2 класів і 3–4 класів (Р. Шиян), Типова навчальна програма для закладів загальної середньої освіти для 4 класу), пояснювальних записок до предметів, що забезпечують мовно-літературну освітню галузь, підручників для 1–4 класів схарактеризовано потенціал освітнього процесу початкової школи у вихованні міжкультурної толерантності учнів (на матеріалі мовно-літературної освітньої галузі), а саме: 1) наскрізне формування компетентностей (вільне володіння державною мовою, здатність спілкуватися рідною (у разі відмінності від державної) та іноземними мовами, громадянська та соціальна, культурна компетентності)) (Концепція Нової української школи, 2016) у межах різних освітніх галузей; 2) на уроках української мови та літературного читання учні дізнаються про національні цінності, особливості української культури, а також ознайомлюються із культурою інших країн, що сприяє формуванню позитивного ставлення до представників інших національних культур та їхніх культурних відмінностей; 3) на уроках англійської мови відбувається ознайомлення здобувачів початкової освіти з особливостями культур англomовних країн, формування в дітей зазначеного віку уявлення про діалог культур, усвідомлення своєї рідної культури через контекст культури англomовних країн; 4) у процесі позаурочної діяльності завдяки використанню різноманітних форм і методів виховання в молодших школярів міжкультурної толерантності з'являється можливість для ознайомлення учнів із культурою, традиціями України та інших країн, зокрема, англomовних.

Основні наукові результати розділу опубліковано у працях автора (Євтушенко, Н., 2014а, Євтушенко, Н., 2014b; Євтушенко, Н., 2014с; Бесараб, Н., 2015а; Бесараб, Н., 2015b; Бесараб, Н., 2019а; Бесараб, Н., 2019b).

РОЗДІЛ 2. СТАН ВИХОВАНOSTІ МІЖКУЛЬТУРНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ В МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

2.1. Методика констатувального етапу експерименту

Виявлення стану вихованості міжкультурної толерантності в учнів початкової школи здійснювалось у процесі констатувального етапу дослідження, який мав такі завдання:

- розробити компоненти, критерії, показники та рівні вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів;
- здійснити добір діагностичного інструментарію відповідно до проблематики дослідження, вікових, психологічних особливостей дітей молодшого шкільного віку;
- провести діагностику та визначити рівні вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів.

Аналіз психолого-педагогічних досліджень з означеної проблеми дозволив установити структурні компоненти міжкультурної толерантності, а саме: когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінково-практичний.

Когнітивний компонент – передбачає розуміння сутності міжкультурної толерантності; знання національних цінностей, власної культури; розуміння інших національних культур та їх феноменів (мистецтво, системи цінностей, традиції); знання про міжкультурну взаємодію.

Емоційно-ціннісний компонент, що характеризується ціннісним ставленням до української культури, історії, національних надбань, культурних відмінностей; здатністю виявляти доброзичливе ставлення до представників інших національних культур і феноменів національних культур (мистецтва, системи цінностей, традицій).

Поведінковий компонент – передбачає здатність до практичної міжкультурної комунікації на основі усвідомлення власної культурної

ідентичності; здатність до реальної взаємодії та спілкування з представниками інших культур як рівноправними партнерами; характеризується сформованістю навичок налагоджувати відносини з іншими людьми шляхом діалогу.

У визначенні критеріїв вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів ми враховували компонентну структуру цього феномену.

Деталізуємо визначені нами компоненти, критерії, показники вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів (табл. 2.1.).

Таблиця 2.1.

Компоненти, критерії та показники вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів

Компоненти	Критерії	Показники
Когнітивний	знання про міжкультурну толерантність	– знання власної культури, національних особливостей; – знання культури інших країн (мистецтво, системи цінностей, традиції).
Емоційно-ціннісний	прагнення виявляти міжкультурну толерантність	– сприйняття різноманітності сучасного світу як позитивного явища; – бажання спілкуватися з представниками інших національних культур
Поведінковий	прояв міжкультурної толерантності в поведінці	– уміння щодо діалогічного спілкування з представниками інших національних культур; – наявність позитивного досвіду міжкультурної взаємодії; – здатність протидіяти міжкультурним упередженням і стереотипам

Визначені критерії та показники вихованості міжкультурної толерантності учнів початкової школи покладено в основу розробленої

авторської анкети оцінювання досліджуваного феномену з використанням рівневих характеристик (див. Додаток А).

На основі визначених критеріїв і показників схарактеризовано рівні вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів (високий, середній, низький).

Молодші школярі з *високим* рівнем вихованості міжкультурної толерантності мають усвідомлені знання про власну культуру та національні особливості; про культуру, традиції інших країн; виявляють бажання спілкуватись із представниками інших культурних груп, що проявляється у сприйнятті різноманітності сучасного світу як позитивного явища; характеризуються вміннями спілкування і взаємодії з представниками інших культур як рівноправними партнерами; виявляють здатність протидіяти міжкультурним упередженням і стереотипам.

Середній рівень вихованості міжкультурної толерантності притаманний здобувачам початкової освіти, які не мають чіткого уявлення про власну культуру та національні особливості; мають несистематизовані знання про культуру, традиції інших країн; ситуативно виявляють бажання спілкуватися з представниками інших культур; намагаються протидіяти міжкультурним упередженням і стереотипам.

Для учнів початкової школи з *низьким* рівнем вихованості міжкультурної толерантності є характерними фрагментарні знання про власну культуру та національні особливості, а також культуру, традиції інших країн; відсутність бажання спілкуватися з представниками різних культур; виявлення нетерпимості, конфліктності, агресивності.

З метою виявлення рівнів вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів було використано взаємопов'язані діагностичні методи і методики (табл. 2.2.): авторську анкету «Міжкультурна толерантність», адаптовану методику «Національні стереотипи» (К. Чорна), тест «Що я знаю про Україну та інші країни» (Д. Колодязна), методику вивчення толерантності

дітей (за матеріалами ЮНЕСКО, автор Домінік де Сент Марс), а також картки педагогічних спостережень (див. Додатки А, Б, В, Д, Е).

Таблиця 2.2.

**Діагностичні методи і методики вимірювання критеріїв
вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів**

Критерії	Методики і методи
1) знання про міжкультурну толерантність	Авторська анкета «Міжкультурна толерантність», тест «Що я знаю про Україну та інші країни» (Д. Колодяжна).
2) прагнення виявляти міжкультурну толерантність	Авторська анкета «Міжкультурна толерантність», адаптована методика «Національні стереотипи» (К. Чорна).
3) прояв міжкультурної толерантності в поведінці	Авторська анкета «Міжкультурна толерантність», методика вивчення толерантності дітей (за матеріалами ЮНЕСКО, автор Домінік де Сент Марс), картки педагогічних спостережень.

Авторську анкету «Міжкультурна толерантність» (див. Додаток А) розроблено відповідно до визначених критеріїв із урахуванням вікових особливостей молодших школярів. Відтак, анкета містить три блоки запитань.

Зокрема, критерію *«знання про міжкультурну толерантність»* відповідають такі запитання (закриті за формою):

- Познач, що із поданого нижче є державними символами України? (Вибрати із поданих зображень).
- Познач, де зображено прапор України? (Вибрати із поданих зображень).
- Поважати власну країну означає: (Знати звичаї та традиції рідного народу. Вміти голосніше всіх співати. Говорити рідною мовою. Не знаю).
- Якщо у твоїй присутності хтось скаже зневажливо про твою країну, ти: (Не звернеш уваги. Зробиш зауваження. Не знаю).

- Різдвяний вінок це – традиція... (Великобританії. України. Не знаю).
- Чи знаєш ти, чому на пасхальних листівках зображають кролика? (Так. Ні.)
- Відповідно до критерію *«прагнення виявляти міжкультурну толерантність»* до анкети увійшли такі запитання:
- Чи знаєш ти, як святкують Новий Рік, Великдень чи День Конституції в інших країнах? (Так. Ні).
- Чи хотів би ти стати другом хлопчику чи дівчинці, які звикли розмовляти іншою мовою, мають інший колір шкіри? (Так, мені було б цікаво спілкуватися. Ні, мені не подобаються люди, які сильно відрізняються від мене. Не знаю).
- Чи вважаєш ти листування із іноземними однолітками цікавим? (Так. Ні. Не знаю).
- Познач, де зображені англійські традиції. (Вибрати із поданих зображень).
- Познач, де зображені українські традиції. (Вибрати із поданих зображень).

До критерію *«прояв міжкультурної толерантності в поведінці»* відносяться наступні відповіді на такі запитання:

- «Мені легко знаходити спільну мову з різними людьми» (Так. Ні. Не знаю).
- «Чи хотів би ти подивитися мультфільми Великобританії?» (Так. Ні. Не знаю).
- «Люди в інших країнах відрізняються від нас звичками, культурою. Ти вважаєш це: (Добре, адже люди все одно знайдуть порозуміння. Погано, адже люди ворогують через це. Мені байдуже).
- «У світі більше добра, ніж зла» (Так. Ні. Не знаю).

Аналіз відповідей учнів згідно з анкетною *«Міжкультурна толерантність»* здійснювався у спосіб, наведений нижче.

За відповідь «Так» на запитання «Чи знаєш, ти чому на пасхальних листівках зображають кролика?», «Чи знаєш ти як святкують Новий Рік, Великдень чи День Конституції в інших країнах?» нараховується 1 бал, за відповідь «Ні» – 0 балів. Якщо учні відповіли «Так» на запитання «Чи вважаєш ти листування із іноземними однолітками цікавим?», «Мені легко знаходити

спільну мову із різними людьми», «У світі більше добра, ніж зла», «Чи хотів би ти подивитись мультфільми Великобританії?» нараховується 1 бал, за відповіді «Ні» або «Не знаю» – 0 балів.

Після цього кількість балів, одержана кожним школярем (за цією методикою), підраховувалася та розподілялася за такими параметрами:

1–5 балів – низький рівень;

6–9 балів – середній рівень;

10–15 балів – високий рівень.

Отримані за допомогою авторської анкети дані доповнювалися завдяки застосуванню інших методик і за допомогою карток педагогічних спостережень (див. Додаток Б). Картки передбачали спостереження за молодшими школярами на уроках, перервах і в процесі позаурочної діяльності з метою визначення в дітей рівнів вихованості міжкультурної толерантності. Результати спостережень фіксувались учителями початкової школи та заносились до карток.

З метою доповнення даних за критерієм *«знання про міжкультурну толерантність»* застосовувались запитання тесту «Що я знаю про Україну та інші країни» (Д. Колодяжна) (див. Додаток Д).

Результати проведення тестування за допомогою вказаної методики свідчили про обсяг знань (відповідно до віку), національні цінності як про Україну, так і інші країни. Зокрема, запитання: «Як називається наша країна?», «Які державні символи нашої держави ти знаєш?», «Які традиційні свята відзначаються в нашій країні?», «Яка твоя рідна мова?», «Яке місто є столицею нашої країни?», «З яких кольорів складається прапор нашої держави?» свідчили про знання власної культури та національних цінностей. Запитання: «Які ще країни світу ти знаєш?», «Які свята, традиційні для інших країн, ти знаєш?», «Які ти знаєш відомі столиці інших держав?», «Які кольори використовуються у прапорах інших країн? (назви країну і кольори її прапору)» свідчать про знання культурних особливостей інших країн.

Правильними вважалися відповіді: «Як називається наша

країна?» («Україна»); «Які державні символи нашої держави ти знаєш?» (прапор, герб та гімн); «Які державні свята відзначаються в нашій країні?» (Новий рік, Різдво Христове, Міжнародний жіночий день, День міжнародної солідарності трудящих, День Перемоги, День Конституції України, День незалежності України, Великдень і Трійця); «Яка твоя рідна мова?» (українська/ мови корінних народів та національних меншин); «Яке місто є столицею нашої країни?» (Київ); «З яких кольорів складається прапор нашої держави?» (синього і жовтого кольорів).

На питання: «Які ще країни світу ти знаєш?»; «Які свята, традиційні для інших країн, ти знаєш?»; «Які ти знаєш відомі столиці інших держав?»; «Які кольори використовуються у прапорах інших країн? (назви країну і кольори її прапору)» враховується будь-яка вірна відповідь. За кожен правильну відповідь школяру зараховувався 1 бал. За відповідь «Не знаю» або відсутню відповідь балів не нараховується.

Після цього кількість балів, одержана кожним школярем (за цією методикою), підраховувалася та розподілялася за такими параметрами:

- 1–3 балів – низький рівень;
- 4–7 балів – середній рівень;
- 8–10 балів – високий рівень.

З метою доповнення даних про стан вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів за критерієм *«прагнення виявляти міжкультурну толерантність»* було використано адаптовану методичку «Національні стереотипи» (К. Чорна), що мала на меті виявити рівень сформованості у школярів ціннісного ставлення до інших народів (див. Додаток В).

Дітям для заповнення було запропоновано таблицю. У верхньому стовпчику були подані дві національності (українці й англійці), у другому – список прикметників, які можна використати, описуючи їх. Потрібно було визначити і відмітити характерні риси особистості та поведінки типового представника кожної з національностей. Біля вибраних слів у списку треба

було написати цифру 1 (українці) або 2 (англійці). Методикою дозволялось використовувати один прикметник для обох національностей; не всі прикметники; не менше п'яти для кожної національності.

У таблиці було подано перелік прикметників, а саме: гостинні, скромні, грубі, чесні, неохайні, багато сміяться, безкорисливі, іронічні, серйозні, ліниві, з хорошими манерами, жорстокі, ввічливі, дружелюбні, невпевнені, легковажні, вдумливі, щедрі, жадібні, оптимістичні, дисципліновані.

За характером відгуків про представників різних національностей можна зробити висновки щодо рівня сформованості ціннісного ставлення учнів до інших народів. 5 груп толерантних характеристик свідчать про високий рівень сформованості цієї риси, 4 групи – про середній рівень, 3 і менше (нижче) – про низький. Якщо в групі характеристик для кожного представника різних національностей наявний хоча б один нетолерантний відгук, то цю групу (характеристик) не можна зараховувати до толерантних взагалі.

Додаткові дані про стан вихованості в молодших школярів досліджуваної якості за критерієм *«прояв міжкультурної толерантності в поведінці»*, який передбачав визначення рівнів сформованості умінь і навичок ведення діалогу з представниками інших культур, готовності до міжкультурної взаємодії, що проявляється у здатності протидіяти упередженням та стереотипам, досліджували за допомогою авторської анкети (див. Додаток А) та методики вивчення толерантності дітей (за матеріалами ЮНЕСКО, автор Домінік де Сент Марс) (див. Додаток Е).

Методика складається із трьох серій, кожна з яких має відношення до однієї зі сфер життя дитини: «Толерантність у колі друзів», «Толерантність і навколишній світ», «Толерантність у себе вдома». У кожній серії тверджень дітям необхідно завершити 8 незакінчених речень, після кожного речення пропонувалося 2 варіанти відповіді, дітям мали із двох варіантів відповіді обрати той, який, на їхню думку, найбільш відповідним.

За толерантну відповідь нараховувався 1 бал, за інтолерантну – 0 балів. Відповіді оцінювалися в балах. Високий рівень (згідно з цією методикою) – здобувач початкової освіти у своїх відповідях висловлює зацікавленість до представників інших національностей, здатний до співчуття стосовно них, готовий до дружніх стосунків із представниками інших національностей. Середній рівень – учень висловлює або слабку зацікавленість до представників інших національностей, або байдужість, він намагається зрозуміти поведінку, традиції та особливості інших народів. Низький рівень – школяр висловлює агресію стосовно представників інших національностей, висміює їхні традиції, готовий відкрито демонструвати свою позицію стосовно них.

Одержані бали підраховувалися та розподілялися за такими параметрами: 0–10 балів – низький рівень; 11–17 балів – середній рівень; 18–24 бали – високий рівень.

Отже, нами були визначені компоненти, критерії, показники та рівні вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів, розроблений діагностичний інструментарій який дозволяє зробити діагностику рівнів вихованості в зазначеного контингенту дітей міжкультурної толерантності.

2.2. Діагностика рівнів вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів

З метою дослідження рівнів вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів, а також з'ясування чинників, що на неї впливають, нами було проведено констатувальний етап експерименту.

Констатувальним етапом експерименту було охоплено 468 молодших школярів Костянтинівського районного навчально-виховного об'єднання «Гімназія – Мала академія наук №1 «Таврія» Мелітопольської районної ради Запорізької області, Ніжинської гімназії №3 Ніжинської міської ради Чернігівської області, Криворізького природничо-наукового ліцею Дніпропетровської області, гімназії № 178 м. Києва, Комунального

закладу освіти «Навчально-виховний комплекс № 41 «Середня загальноосвітня школа вільного розвитку – дошкільний навчальний заклад» Дніпровської міської ради, Одеського навчально-виховного комплексу «Гімназія № 7 – спеціалізована школа I ступеня з поглибленим вивченням англійської мови» Одеської міської ради Одеської області. Із них: 112 осіб – учні першого класу; 119 – другокласники; 118 осіб – учні третього класу та 119 – четвертокласники; 262 особи (56 %) – дівчата; відповідно 206 осіб (44 %) – хлопці.

З метою виявлення рівнів вихованості міжкультурної толерантності здобувачів початкової освіти було використано взаємопов'язані діагностичні методи і методики: авторську анкету «Міжкультурна толерантність», адаптовану методику «Національні стереотипи» (К. Чорна), тест «Що я знаю про Україну та інші країни» (Д. Колодяжна), методику вивчення толерантності дітей (за матеріалами ЮНЕСКО, автор Домінік де Сент Марс), а також картки педагогічних спостережень (див. Додатки А, Б, В, Д, Е).

Вивчення рівня вихованості міжкультурної толерантності за критерієм «знання про міжкультурну толерантність» (знання власної культури, національних особливостей; знання культури інших країн (мистецтво, системи цінностей, традиції); відбувалося за допомогою авторської анкети «Міжкультурна толерантність» і тесту «Що я знаю про Україну та інші країни» (Д. Колодяжна).

Правильно визначити, яке із поданих зображень є прапором України, а яке – прапором Великобританії змогли 37,0 % учнів 1 класу, 46,2 % учнів 2 класу, 85,2 % учнів 3 класу та 92,4 % учнів 4 класу.

Продовжуючи твердження «Поважати власну країну означає...» варіант «Знати звичаї та традиції рідного народу» та/або «Говорити рідною мовою» вибрали 14,9 % першокласників, 28,5 % другокласників, 57,7 % третьокласників та 81,6 % четвертокласників.

Варіанти «Вміти голосніше всіх співати» та «Не знаю» були характерними для 85,1 % учнів 1 класу, 71,5 % учнів 2 класу, 42,3 % учнів 3 класу та 18,4 % учнів 4 класу.

Продовжуючи твердження «Якщо у твоїй присутності хтось скаже зневажливо про твою країну, ти..» варіант «Не звернеш уваги» вибрали 48,4 % першокласників, 41,8 % другокласників, 52,8 % третьокласників та 47,5 % четвертокласників; варіант «Зробиш зауваження» вибрали 16,3 % учнів 1 класу, 19,8 % учнів 2 класу, 17,6 % учнів 3 класу та 26,2 % учнів 4 класу; варіант «Не знаю» вибрали 35,3 % першокласників, 38,4 % другокласників, 29,6 % третьокласників та 26,3 % четвертокласників.

Відповіді на питання «Чи знаєш ти, чому на пасхальних листівках зображають кролика?» та «Різдвяний вінок це – традиція» знають 15,2 % учнів 1 класу, 17,9 % учнів 2 класу, 32,9 % учнів 3 класу та 48,0 % учнів 4 класу.

Сумарні результати за критерієм *«знання про міжкультурну толерантність»*, отримані за допомогою авторської анкети «Міжкультурна толерантність», указують на те, що високий рівень вихованості міжкультурної толерантності у 14,0 % першокласників, 12,7 % другокласників, 23,9 % третьокласників, 26,9 % четвертокласників; середній – у 35,7 % учнів 1 класу, 39,7 % учнів 2 класу, 32,2 % учнів 3 класу, 41,2 % – учнів 4 класу; низький рівень – у 50,3 % першокласників, 47,6 % другокласників, 43,9 % третьокласників, 31,9 % четвертокласників.

Результати проведення тестування за допомогою тесту «Що я знаю про Україну та інші країни» (Д. Колодяжна) свідчили про обсяг знань (відповідно до віку) про Україну, національні цінності українців та про інші країни.

У відповідях на перше запитання («Як називається наша країна?») відповідь «Україна» дали 54,2 % учнів 1 класу, 64,6 % учнів 2 класу, 80,0 % учнів 3 і 4 класів; відповідь «Київ» або свій варіант написали 45,8 % першокласників, 35,4 % другокласників та 20,0 % учнів 3 і 4 класів. На друге питання («Яка твоя рідна мова?») відповідь «українська» написали 81,9 % учнів 1 класу, 82,4 % учнів 2 класу, 92,8 % учнів 3 класу і 85,9 % учнів

4 класів; відповіді «наша», «російська», «румунська», «турецька» або свій варіант написали 18,1 % першокласників, 17,6 % другокласників, 7,2 % учнів 3 класу і 14,1 % учнів 4 класу.

На третє питання («Які державні свята відзначаються в нашій країні?») найчастішими були відповіді «Новий рік», «День народження», «парад» та «Миколая»; а на питання «Які ще країни світу ти знаєш?» найчастішими були відповіді: «Росія», «Європа», «Білорусія», «Німеччина» та «Америка».

Отже можемо зазначити, що на питання «Які державні свята відзначаються в нашій країні?» правильно відповіли лише 14,3 % учнів 1 класу, 17,4 % учнів 2 класу, 28,8 % учнів 3 класу та 43,3 % учнів 4 класу. Питання «Яке місто є столицею нашої країни?» та «З яких кольорів складається прапор нашої держави?» отримали 92,1 % правильних відповідей молодших школярів.

Інші питання викликали в зазначеного контингенту дітей труднощі. Відповідаючи на питання «Які державні символи нашої держави ти знаєш?» школярі відповідали: «верба», «калина», «рушники», «писанка» тощо. На питання: «Які свята, традиційні для інших країн, ти знаєш?», «Які ти знаєш відомі столиці інших держав?», «Які кольори використовуються в прапорах інших країн? (назви країну і кольори її прапору)» більшість молодших школярів дала відповідь «не знаю».

Результати вихованості міжкультурної толерантності в молодших школярів за критерієм *«знання про міжкультурну толерантність»*, отримані після проведення тестування «Що я знаю про Україну та інші країни» (Д. Колодязна), зазначають, що високий рівень вихованості міжкультурної толерантності притаманний 14,6 % учнів 1 класу, 12,6 % учнів 2 класу, 23,5 % учнів 3 класу, 26,9 % учнів 4 класу; середній – 35,6 % першокласників, 39,3 % другокласників, 32,1 %, третьокласників, 41,1 % – четвертокласників; низький рівень – 49,8 % учнів 1 класу, 48,1 % учнів 2 класу, 44,4 % учнів 3 класу, 32,0 % учнів 4 класу.

Результати діагностики за критерієм «знання про міжкультурну толерантність» представлено в таблиці 2.3.

Таблиця 2.3.

Характеристика рівнів вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів за критерієм «знання про міжкультурну толерантність»

Класи Рівні	Високий		Середній		Низький	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%
1 клас	16	14,3	40	35,7	56	50
2 клас	15	12,6	47	39,5	57	47,9
3 клас	28	23,7	38	32,2	52	44,1
4 клас	32	26,9	49	41,2	38	31,9

За результатами аналізу показників за критерієм «знання про міжкультурну толерантність» отримано подані нижче дані. Так, високий рівень вихованості міжкультурної толерантності наявний у 16 (14,3 %) першокласників, 15 (12,6 %) другокласників, 28 (23,7 %) третьокласників, 32 (26,9 %) четвертокласників; середній – у 40 (35,7 %) учнів 1 класу, 47 (39,5 %) учнів 2 класу, 38 (32,2 %) учнів 3 класу, 49 (41,2 %) учнів 4 класу; низький рівень – у 56 (50,0 %) першокласників, 57 (47,9 %) другокласників, 52 (44,1 %) третьокласників, 38 (31,9 %) четвертокласників.

Дані щодо рівнів вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів за критерієм «знання про міжкультурну толерантність», отримані за допомогою авторської анкети «Міжкультурна толерантність» і тесту «Що я знаю про Україну та інші країни» (Д. Колодязна), унаочнено на рис. 2.1.

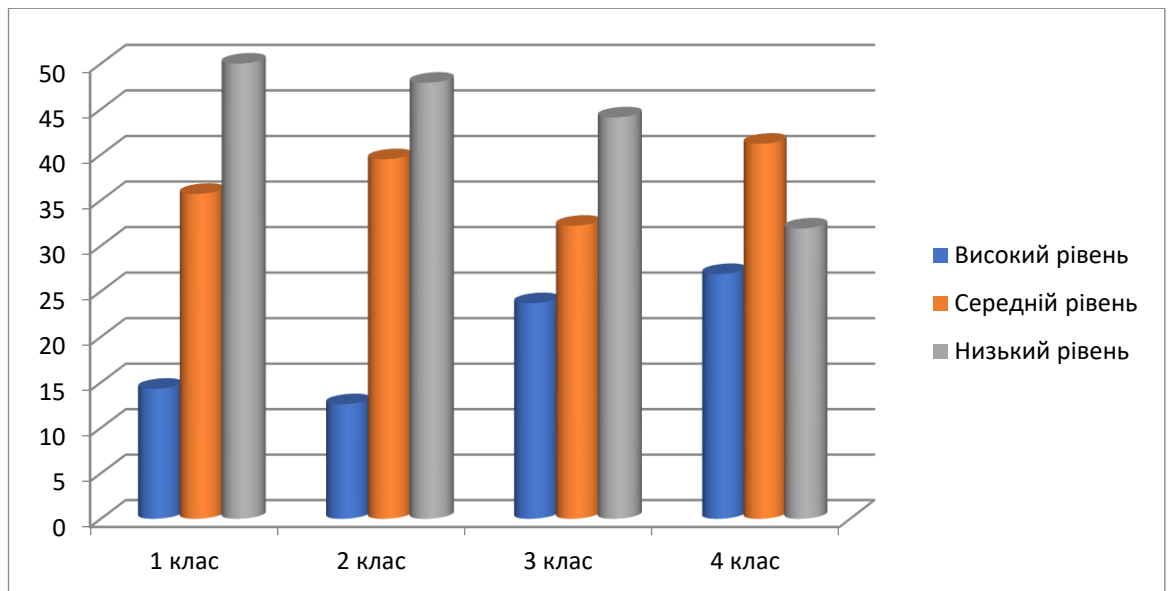

Рис. 2.1. Рівні вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів за критерієм «знання про міжкультурну толерантність».

Вивчення рівня вихованості міжкультурної толерантності за критерієм *«прагнення виявляти міжкультурну толерантність»* (сприйняття різноманітності сучасного світу як позитивного явища; бажання спілкуватися з представниками інших національних культур) відбувалося за допомогою авторської анкети «Міжкультурна толерантність» і адаптованою методикою «Національні стереотипи» (К. Чорна), яка мала на меті виявити рівень сформованості у школярів ціннісного ставлення до інших народів.

Визначено, що 13,4 % першокласників, 21,1 % другокласників, 29,6 % третьокласників та 32,4 % четвертокласників на питання «Чи знаєш ти, як святкують Новий Рік, Великдень чи День Конституції в інших країнах?» відповіли «Так». Більша частина учнів відповіли, що не знають, як святкуються різні свята в інших країнах.

Також, результати дослідження за авторською анкетною «Міжкультурна толерантність» показали, що лише 16,1 % учнів 1 класу, 19,3 % учнів 2 класу, 28,0 % учнів 3 класу, 26,1 % учнів 4 класу хотіли б «Стати другом хлопчику чи дівчинці, які звикли розмовляти іншою мовою, мають інший колір шкіри»,

вибравши варіант «Так, мені було б цікаво спілкуватись». Інші здобувачі початкової освіти вибрали варіанти «Ні, мені не подобаються люди, які сильно відрізняються від мене.» або «Не знаю».

Правильно позначили на малюнках (вибравши із поданих), де зображені англійські, а де українські традиції, 21,9 % першокласників, 27,5 % другокласників, 38,7 % третьокласників і 46,1 % четвертокласників. Вибрали всі малюнки обидва рази 6,2 % учнів 1–4 класів, що може свідчити або про незрозумілість їм питання, або про незнання матеріалу.

Визначено, що 17,1 % учнів 1 класу, 20,3 % учнів 2 класу, 29,2 % учнів 3 класу, 36,1 % учнів 4 класу вважають листування із іноземними однолітками цікавим.

Сумарні результати за критерієм *«прагнення виявляти міжкультурну толерантність»*, отримані за допомогою авторської анкети *«Міжкультурна толерантність»* зазначають, що високий рівень вихованості міжкультурної толерантності у 15,9 % першокласників, 19,1 % другокласників, 28,1 % третокласників, 26,1 % четвертокласників; середній – у 36,4 % учнів 1 класу, 37,7 % учнів 2 класу, 37,2 % учнів 3 класу, 40,4 % учнів 4 класу; низький – у 47,3 % першокласників, 43,8 % другокласників, 34,7 % третьокласників, 33,5 % четвертокласників.

Аналіз адаптованої методики *«Національні стереотипи»* (К. Чорної) свідчить, що для того, щоб описати українців та англійців 16,1 % учнів 1 класу, 19,3 % учнів 2 класу, 28,0 % учнів 3 та 26,1 % учнів четвертого класів використовували прикметники *«гостинні», «дружелюбні», «щедрі», «безкорисливі», «чесні», «із хорошими манерами»*. Проте більшість респондентів (1 клас – 47,3 %; 2 клас – 43,7 %; 3 клас – 34,7 %; 4 клас – 33,6 %) використовували для опису прикметники *«неохайні», «грубі», «ліниві», «жорстокі», «невпевнені», «легковажні»*.

Сумарні результати за критерієм *«прагнення виявляти міжкультурну толерантність»*, отримані за адаптованою методикою *«Національні стереотипи»* (К. Чорної), засвідчують, що високий рівень вихованості

міжкультурної толерантності наявний у 16,3 % учнів 1 класу, 19,5 % учнів 2 класу, 27,9 % учнів 3 класу, 26,1 % учнів 4 класу; середній – у 36,9 % першокласників, 36,9 % другокласників, 37,4 % третьокласників, 40,1 % четвертокласників; низький – у 46,8 % учнів 1 класу, 43,6 % учнів 2 класу, 34,7 % учнів 3 класу, 33,8 % учнів 4 класу.

Узагальнені результати за методикою К. Чорної та авторською анкетною «Міжкультурна толерантність» представлено в таблиці 2.4.

Таблиця 2.4.

Характеристика рівнів вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів за критерієм «прагнення виявляти міжкультурну толерантність»

Класи Рівні	Високий		Середній		Низький	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%
1 клас	18	16,1	41	36,6	53	47,3
2 клас	23	19,3	44	37,0	52	43,7
3 клас	33	28,0	44	37,3	41	34,7
4 клас	31	26,1	48	40,3	40	33,6

За результатами аналізу показників за критерієм «прагнення виявляти міжкультурну толерантність» отримано подані нижче дані. Так, високий рівень вихованості міжкультурної толерантності у 18 (16,1 %) учнів 1 класу, 23 (19,3 %) учнів 2 класу, 33 (28,0 %) учнів 3 класу, 31 (26,1 %) учнів 4 класу; середній – у 41 (36,6 %) першокласників, 44 (37,0 %) другокласників, 44 (37,3 %) третьокласників, 48 (40,3 %) четвертокласників; низький – у 53 (47,3 %) учнів 1 класу, 52 (43,7 %) учнів 2 класу, 41 (34,7 %) учнів 3 класу, 40 (33,6 %) учнів 4 класу.

Дані щодо рівнів вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів за критерієм «прагнення виявляти міжкультурну

толерантність», отримані за допомогою авторської анкети «Міжкультурна толерантність» і адаптованою методикою «Національні стереотипи» (К. Чорної) унаочнено на рис. 2.2.

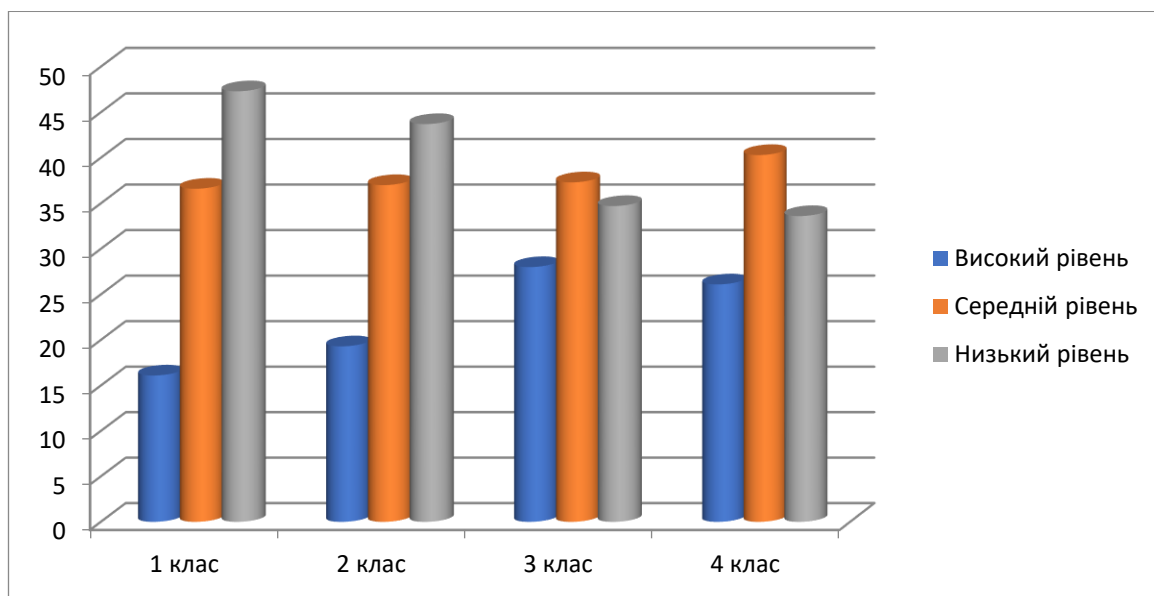

Рис. 2.2. Рівні вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів за критерієм «прагнення виявляти міжкультурну толерантність»

Вивчення рівня вихованості міжкультурної толерантності за критерієм *«прояв міжкультурної толерантності в поведінці»* (уміння щодо діалогічного спілкування з представниками інших національних культур; наявність позитивного досвіду міжкультурної взаємодії; здатність протидіяти міжкультурним упередженням і стереотипам) відбувалося за допомогою авторської анкети «Міжкультурна толерантність» і методики вивчення толерантності дітей (за матеріалами ЮНЕСКО, автор Домінік де Сент Марс).

Методика вивчення толерантності дітей складається із трьох серій, кожна з яких стосується однієї зі сфер життя дитини: «Толерантність у колі друзів», «Толерантність і навколишній світ», «Толерантність у себе вдома».

Встановлено, що 16,1 % учнів 1 класу, 21,8 % учнів 2 класу, 25,4 % учнів третього та 26,9 % учнів четвертого класу відзначають на твердження методики «учитель розповідає про доброту і розуміння між людьми ...», що «Попросять розповісти тобі про це»; на питання «як краще побороти зло ...» – «об'єднавшись з іншими і сказати злу «ні»; зазначають, що якщо «ти з кимось не згоден ...», то «ти все-таки спробуєш вислухати її або його».

На питання «твій знайомий хлопчик – іншої національності, він дотримується традиції свого народу ...» 15,4 % першокласників, 28,7 % другокласників, 35,7 % третьокласників і 26,9 % четвертокласників вибрали відповідь «ти хочеш дізнатися про це більше», інші школярі вибрали варіант «ти скажеш, що тобі смішно».

Встановлено, що 15,4 % учнів 1 класу, 28,7 % учнів 2 класу, 35,7 % учнів 3 класу та 39,9 % учнів 4 класу на ствердження «молодшим завжди дістається більше подарунків і уваги ...» вибрали варіант «розкажеш батькам, чому ти почуваєшся нещасним», 84,6 % першокласників, 71,3 % другокласників, 64,7 % третьокласників і 60,1 % учнів 4 класу позначили як відповідний для них варіант «ти кажеш собі, що ти нікому не потрібен».

Варіант «ти спробуєш ближче з ним познайомитися» у твердженні «шкіра Джона не такого кольору, як твоя ...» вибрали менше третини всіх опитаних молодших школярів.

Так, 16,1 % першокласників, 21,8 % другокласників, 25,4 % третьокласників і 26,9 % четвертокласників продовжують твердження методики «ти чуєш, що про когось говорять погано ...» за допомогою варіанту «ти дізнаєшся чи правда це»; у твердженні «у тебе з'явився друг у листуванні з іншої країни ...» вибирають варіант «тобі хочеться, щоб він поділився з тобою своїми думками».

Результати, отримані за критерієм «прояв міжкультурної толерантності в поведінці» за методикою вивчення толерантності дітей (за матеріалами ЮНЕСКО, автор Домінік де Сент Марс) дають нам можливість констатувати, що високий рівень вихованості міжкультурної толерантності

виявили 16,4 % учнів 1 класу, 22,8 % учнів 2 класу, 25,4 % учнів 3 класу, 26,8 % учнів 4 класу; середній – 35,8 % першокласників, 39,8 % другокласників, 37,5 % третьокласників, 40,5 % четвертокласників; низький – 47,8 % учнів 1 класу, 37,4 % учнів 2 класу, 37,1 % учнів 3 класу, 32,7 % учнів 4 класу.

Певна частина респондентів (1 клас – 13,4%; 2 клас – 21,1%; 3 клас – 29,6%; 4 клас – 32,4 %) зазначають, що їм «легко знаходити спільну мову із різними людьми» й «у світі більше добра, ніж зла».

Встановлено, що 14,3 % учнів 1 класу, 17, 4 % учнів 2 класу, 28, 8 % учнів 3 класу та 43,3 % учнів 4 класу вважають той факт, що «люди в інших країнах відрізняються від нас звичками, культурою» є добрим, «адже люди все одно знайдуть порозуміння», інші здобувачі початкової освіти вибрали варіанти «погано, адже люди ворогують через це» або варіант «мені байдуже».

Перекважна частина молодших школярів, а саме 89,1 % першокласників, 81,9 % другокласників, 79,3 % третьокласників та 75,2 % четвертокласників відповіли ствердно на запитання «Чи хотів би ти подивитись мультфільми Великобританії?».

Сумарні результати за критерієм *«прояв міжкультурної толерантності в поведінці»* отримані за допомогою авторської анкети «Міжкультурна толерантність» засвідчують про таке: високий рівень вихованості міжкультурної толерантності мають 15,8 % учнів 1 класу, 21,8 % учнів 2 класу, 25,1 % учнів 3 класу, 26,9 % учнів 4 класу; середній – 34,8 % учнів 1 класу, 40,5 % учнів 2 класу, 37,1 % учнів 3 класу, 40,1 % учнів 4 класу; низький – 49,4 % учнів 1 класу, 37,7 % учнів 2 класу, 37,8 % учнів 3 класу, 33,1 % учнів 4 класу.

Узагальнені результати діагностики вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів за критерієм *«прояв міжкультурної толерантності в поведінці»* представлено в таблиці 2.5.

Таблиця 2.5.

Характеристика рівнів вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів за критерієм «прояв міжкультурної толерантності в поведінці»

Класи Рівні	Високий		Середній		Низький	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%
1 клас	18	16,1	39	34,8	55	49,1
2 клас	26	21,8	48	40,3	45	37,9
3 клас	30	25,4	44	37,3	44	37,3
4 клас	32	26,9	48	40,3	39	32,8

За результатами аналізу показників за критерієм «*прояв міжкультурної толерантності в поведінці*» отримано такі дані. Так, високий рівень вихованості міжкультурної толерантності у 18 (16,1 %) учнів 1 класу, 26 (21,8 %) учнів 2 класу, 30 (25,4 %) учнів 3 класу, 32 (26,9 %) учнів 4 класу; середній – у 39 (34,8 %) першокласників, 48 (40,3 %) другокласників, 44 (37,3 %) третьокласників, 48 (40,3 %) четвертокласників; низький – у 55 (49,1 %) учнів 1 класу, 45 (37,9 %) учнів 2 класу, 44 (37,3 %) учнів 3 класу, 39 (32,8 %) учнів 4 класу.

Дані щодо рівнів вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів за критерієм «*прояв міжкультурної толерантності в поведінці*», отриманих за допомогою авторської анкети «Міжкультурна толерантність» і за методикою вивчення толерантності дітей (за матеріалами ЮНЕСКО, автор Домінік де Сент Марс), унаочнено на рис. 2.3.

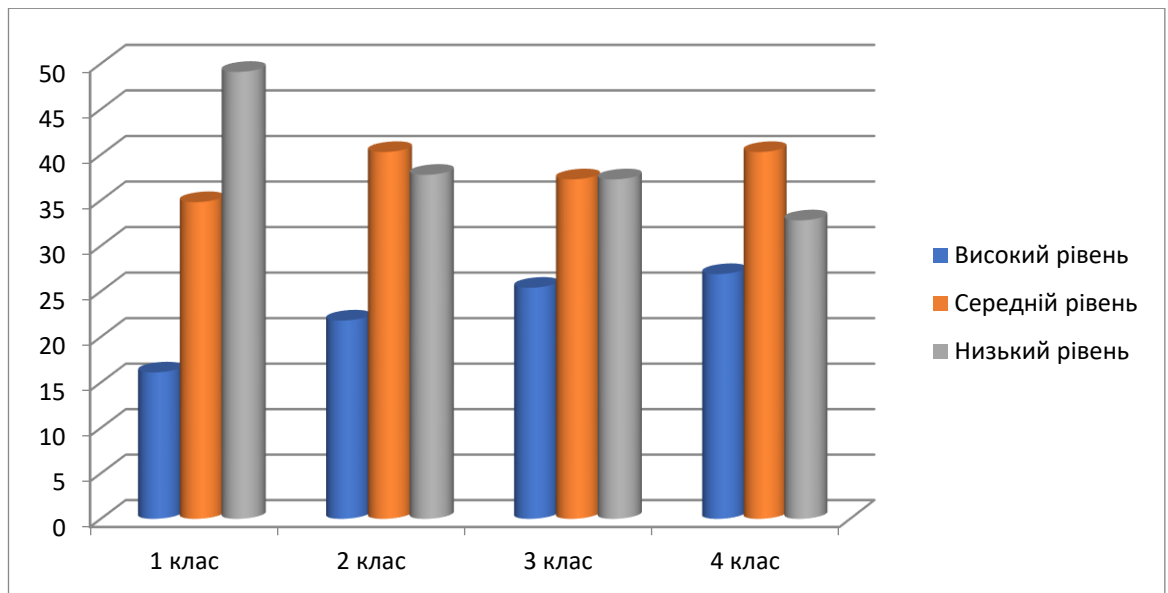

Рис. 2.3. Рівні вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів за критерієм «прояв міжкультурної толерантності в поведінці».

Отже, на основі даних про рівні вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів за кожним критерієм визначено середнє значення (середнє арифметичне шляхом поділу суми всіх коефіцієнтів на їхню кількість за кожним рівнем). Для отримання узагальнених результатів вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів за визначеними критеріями («знання про міжкультурну толерантність», «прагнення виявляти міжкультурну толерантність», «прояв міжкультурної толерантності в поведінці») нами було застосовано математичну формулу:

$$x = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n x_i ,$$

де

$\sum$ – сума значень за всіма критеріями;

$x_i = \{x_1; x_2; x_3\}$ – оцінка показника, отримана за кожним із критеріїв;

$n = \{3\}$ – кількість критеріїв.

У такий спосіб за результатами констатувального етапу експерименту узагальнено дані щодо стану вихованості міжкультурної толерантності

молодших школярів. Зокрема: високий рівень у 1 класі мають 17 (15,2 %) учнів, у 2 класі – 21 (17,6 %), у 3 класі – 30 (25,4 %) здобувачів освіти, у 4 класі – 32 (26,9 %) учнів; середній рівень у 1 класі виявили 40 (35,7 %) респондентів, у 2 класі – 46 (38,7 %), у 3 класі – 42 (35,6 %), у 4 класі – 48 (40,3 %) учнів; низький рівень у 1 класі – 55 (49,1 %) дітей, у 2 класі – 52 (43,7 %), у 3 класі – 46 (39,0 %), у 4 класі – 39 (32,8 %) учнів (див. табл. 2.6.).

Таблиця 2.6.

Характеристика рівнів вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів за результатами констатувального етапу експерименту

Класи Рівні	Високий		Середній		Низький	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%
1 клас	17	15,7	40	35,7	55	48,6
2 клас	21	18,3	46	38,9	52	42,8
3 клас	30	26,5	42	35,3	46	38,2
4 клас	32	26,7	48	40,7	39	32,6

Дані щодо рівнів вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів за результатами констатувального етапу експерименту унаочнено на рис. 2.4.

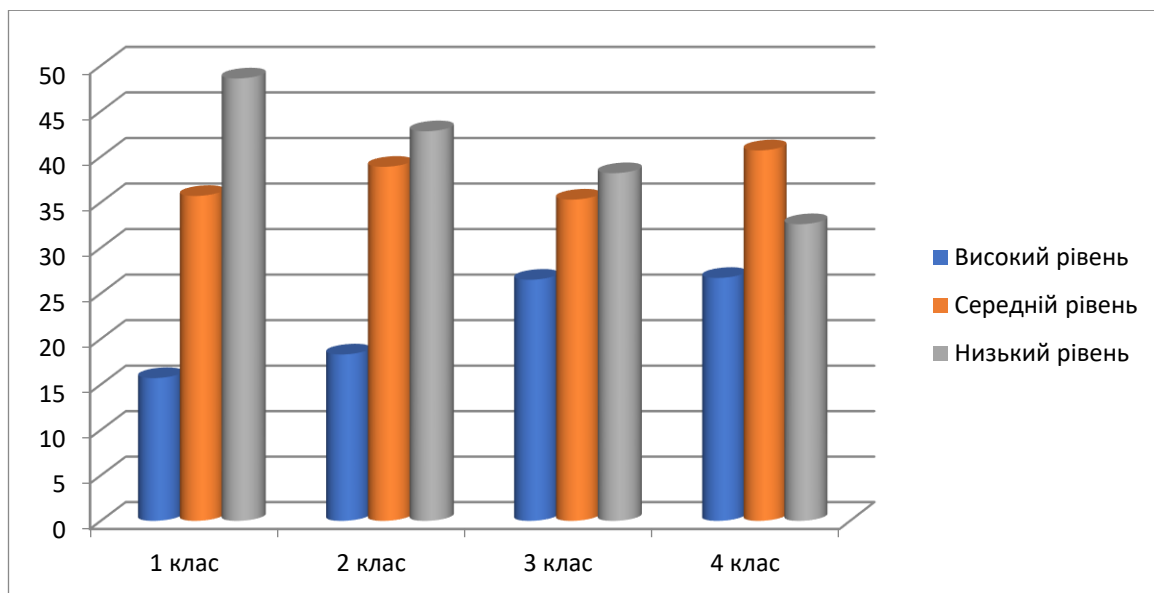

Рис. 2.4. Рівні вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів за результатами констатувального етапу експерименту

Аналіз та узагальнення результатів констатувального етапу експерименту засвідчили, що більшості учнів 1–4 класів притаманний середній рівень вихованості міжкультурної толерантності. За визначеними критеріями, високий рівень виявили 100 (21,4 %) здобувачів початкової освіти; середній рівень – 176 (37,6 %); низький – 192 (41,0 %) зазначеного вище контингенту учнів.

Проведене дослідження вказує на той факт, що молодші школярі мають певні знання про власну культуру, національні особливості, водночас вони досить поверхово обізнані з національно-культурними особливостями представників різних країн, недостатньою мірою виявляють бажання спілкуватися з однолітками інших культур і здатність до діалогу з ними; не мають достатнього позитивного досвіду міжкультурної взаємодії.

Висновки до розділу 2

Визначено критерії вихованості міжкультурної толерантності в молодших школярів з відповідними показниками.

Критерієм когнітивного компоненту є «знання про міжкультурну толерантність» (знання власної культури, національних особливостей; знання культури інших країн (мистецтво, системи цінностей, традиції).

Критерій емоційно-ціннісного компоненту – «прагнення виявляти міжкультурну толерантність» (сприйняття різноманітності сучасного світу як позитивного явища; бажання спілкуватися з представниками інших національних культур).

Критерій поведінкового компоненту – «прояв міжкультурної толерантності в поведінці» (уміння щодо діалогічного спілкування з представниками інших національних культур; наявність позитивного досвіду міжкультурної взаємодії; здатність протидіяти міжкультурним упередженням і стереотипам).

З метою виявлення рівнів вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів дібрано такий діагностичний інструментарій: авторська анкета «Міжкультурна толерантність», тест «Що я знаю про Україну та інші країни» (Д. Колодяжна), адаптована методика «Національні стереотипи» (К. Чорна), методика вивчення толерантності дітей (за матеріалами ЮНЕСКО, автор Домінік де Сент Марс), картки педагогічних спостережень.

На основі визначених критеріїв і показників схарактеризовано рівні вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів (високий, середній, низький).

Молодші школярі з *високим* рівнем вихованості міжкультурної толерантності мають усвідомлені знання про власну культуру та національні особливості; про культуру, традиції інших країн; виявляють бажання спілкуватись із представниками інших культурних груп, що проявляється у сприйнятті різноманітності сучасного світу як позитивного явища; характеризуються вміннями спілкування і взаємодії з представниками інших культур як рівноправними партнерами; виявляють здатність протидіяти міжкультурним упередженням і стереотипам.

Середній рівень вихованості міжкультурної толерантності притаманний здобувачам початкової освіти, які не мають чіткого уявлення про власну культуру та національні особливості; мають несистематизовані знання про культуру, традиції інших країн; ситуативно виявляють бажання спілкуватися з представниками інших культур; намагаються протидіяти міжкультурним упередженням і стереотипам.

Для учнів початкової школи з *низьким* рівнем вихованості міжкультурної толерантності є характерними фрагментарні знання про власну культуру та національні особливості, а також культуру, традиції інших країн; відсутність бажання спілкуватися з представниками різних культур; виявлення нетерпимості, конфліктності, агресивності.

Результати констатувального етапу дослідження засвідчили, що більшість респондентів виявила низький рівень вихованості міжкультурної толерантності – 41,0 %; середній рівень вихованості міжкультурної толерантності продемонстрували 37,6 % дітей молодшого шкільного віку; високий рівень – 21,4 % учнів.

Виявлений стан вихованості міжкультурної толерантності здобувачів початкової освіти підтвердив необхідність теоретичного обґрунтування й експериментальної перевірки ефективності моделі та педагогічних умов виховання міжкультурної толерантності молодших школярів в освітньому процесі початкової школи.

Основні наукові результати розділу опубліковано у працях автора (Бесараб, Н., 2019d; Бесараб, Н., 2019e; Bessarab, N., 2019; Bessarab, N., 2020).

РОЗДІЛ 3. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ВПРОВАДЖЕННЯ МОДЕЛІ ТА ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ВИХОВАННЯ МІЖКУЛЬТУРНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

3.1. Теоретичне обґрунтування моделі та педагогічних умов виховання міжкультурної толерантності молодших школярів в освітньому процесі початкової школи

Моделювання дає можливість відобразити сучасний стан проблеми, виявити в ній найважливіші аспекти, а також фактори, які впливають на процес виховання тієї чи іншої якості особистості. Тому створення моделі будемо розглядати як схематичне відображення взаємодії суб'єктів виховного процесу, спрямованої на підвищення рівня вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів. На підставі уточненого визначення міжкультурної толерантності молодших школярів, урахування психологічних особливостей молодших школярів, результатів констатувального етапу дослідження, (що засвідчив низький і середній рівень вихованості міжкультурної толерантності більшості здобувачів початкової освіти), а також визначених педагогічних умов виховання міжкультурної толерантності розроблено модель виховання міжкультурної толерантності молодших школярів в освітньому процесі початкової школи (рис. 3.1).

Модель виховання міжкультурної толерантності молодших школярів в освітньому процесі початкової школи містить такі основні блоки: цільовий, теоретико-методологічний, діагностичний, технологічний, результативний.

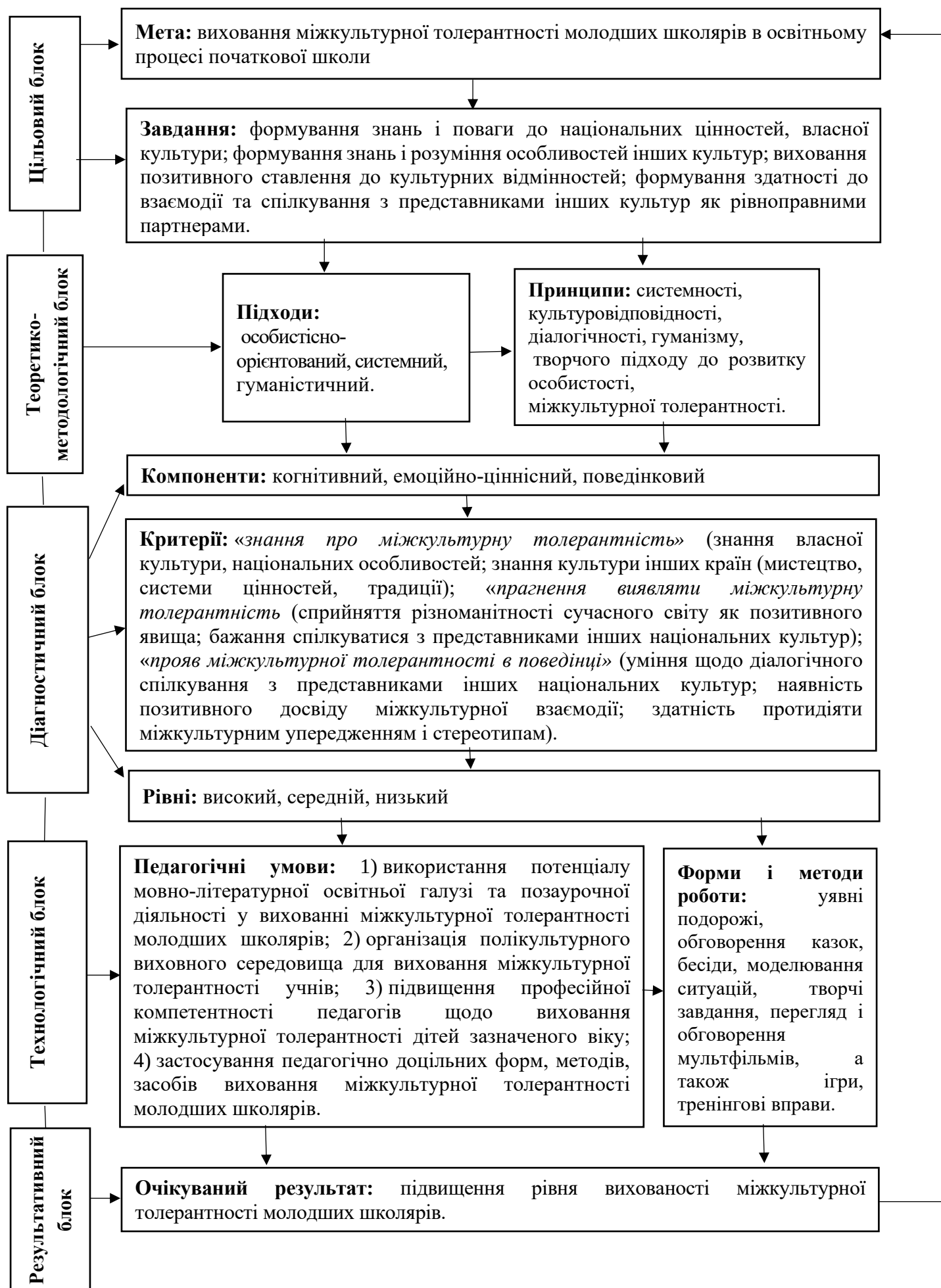

Рис. Модель виховання міжкультурної толерантності молодших школярів в освітньому процесі початкової школи

Цільовий блок включає мету – виховання міжкультурної толерантності молодших школярів в освітньому процесі початкової школи та завдання (формування знань і поваги до національних цінностей, власної культури; формування знань і розуміння особливостей інших культур; виховання позитивного ставлення до культурних відмінностей; формування здатності до взаємодії та спілкування з представниками інших культур як рівноправними партнерами).

Теоретико-методологічний блок містить підходи (особистісно орієнтований, системний, гуманістичний); принципи (системності, культуровідповідності, діалогічності, гуманізму та творчого підходу до розвитку особистості, міжкультурної толерантності).

Методологічним підґрунтям виховання міжкультурної толерантності є певні принципи й підходи до організації виховного процесу, в основі яких закладено суб'єктно-суб'єктну морально-етичну взаємодію вчителя й учнів.

Головними категоріями гуманістичної теорії, покладеної в основу моделі, є «самоактуалізація людини», «особистісне зростання», «розвивальна допомога». Кожна людина являє собою цілісне утворення, неповторну особистість. Поведінка особистості визначається не підкріпленням, що надходять із зовнішнього середовища, а вродженим прагненням людини до актуалізації – розвитку своїх природних здібностей, пошуку свого сенсу та життєвого шляху. Особистість розуміється як складна автономна система, що вирізняється спрямованістю, волею до позитивної діяльності та співпраці. Не нав'язувати дитині готового рішення, але стимулювати її власну роботу з особистісного росту (Роджерс, & Фрейнберг, 2002, с. 405).

Особистісно орієнтований підхід передбачає врахування індивідуальних потреб і можливостей кожного учня, допомогу вихованцю в усвідомленні себе, самореалізації, саморозвитку, адаптації, саморегуляції. На думку І. Беха, «за цього підходу забезпечується духовно-практичне освоєння суб'єктом світу, реалізується морально-духовна практика» (Бех, 2013а, с. 82).

Використання особистісно орієнтованого підходу як основи для процесу виховання міжкультурної толерантності молодших школярів дає можливість створювати сприятливе середовище й умови для активної освітньої діяльності «з опорою на індивідуальні особливості, моральні цінності, особистий досвід учня, який сприймається педагогом як особистість, що має власні риси характеру, нахили та інтереси» (Кулик, 2017, с. 114)

Системний підхід уможлиблює «розкриття цілісності педагогічних об'єктів, виявлення в них різноманітних типів зв'язків та зведення в єдину теоретичну картину» (Гончаренко, 1997, с. 323). Серед ознак системи виділяють такі: сукупність елементів, характер їх зв'язку та взаємодії, певний рівень цілісності, ієрархічність, взаємодію систем із зовнішнім середовищем, цілеспрямованість (Конаржевський, 1986, с.121). Завдяки системному підходу досвід молодшого школяра можна розглядати як цілісну систему.

Для обґрунтування педагогічних умов виховання міжкультурної толерантності молодших школярів в освітньому процесі початкової школи нами виокремлено педагогічні принципи реалізації цього завдання, а саме:

- *принцип системності*: дотримання цього принципу означає, що засвоєння знань відбувається в системі, тема може охоплювати зміст однієї освітньої галузі чи поєднувати декілька різних освітніх галузей;
- *принцип культуровідповідності*: його дотримання покликане забезпечувати виховання міжкультурної толерантності через знайомство не лише з власною культурою, а й із здобутками культури інших країн, при якому утверджується усвідомлення визначної ролі рідної національної культури, виховується гордість за неї;
- *принцип діалогічності* є необхідним для побудови навчання молодших школярів на основі спілкування між різними культурами, використовуючи культурні відмінності для збагачення та розвитку власної культури, виховуючи в результаті здатність сприймати протилежні ціннісні позиції;

– *принцип гуманізму й творчого підходу до розвитку особистості*, дотримання якого спрямоване на розв’язання культурних конфліктів та інтерпретується як система поглядів на людину як на найвищу цінність;

– *принцип міжкультурної толерантності* є необхідним для виховання поваги до традицій, культурних особливостей, цінностей і національних надбань, дозволяє проявляти повагу та доброзичливе ставлення до представників інших національних культур, зумовлює позитивне ставлення до культурних відмінностей.

Діагностичний блок моделі розкриває компоненти (когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінковий); сукупність критеріїв («знання про міжкультурну толерантність» (знання власної культури, національних особливостей; знання культури інших країн (мистецтво, системи цінностей, традиції); «прагнення виявляти міжкультурну толерантність (сприйняття різноманітності сучасного світу як позитивного явища; бажання спілкуватися з представниками інших національних культур); «прояв міжкультурної толерантності в поведінці» (уміння щодо діалогічного спілкування з представниками інших національних культур; наявність позитивного досвіду міжкультурної взаємодії; здатність протидіяти міжкультурним упередженням і стереотипам); рівні вихованості міжкультурної толерантності: високий, середній, низький.

Технологічний блок моделі виховання міжкультурної толерантності молодших школярів в освітньому процесі початкової школи включає в себе такі елементи:

– *форми і методи виховання толерантності молодших школярів* (уявні подорожі, обговорення казок, бесіди, моделювання ситуацій, творчі завдання, перегляд і обговорення мультфільмів, а також ігри, тренінгові вправи тощо.);

– *педагогічні умови виховання міжкультурної толерантності учнів в освітньому процесі початкової школи* (використання потенціалу мовно-літературної освітньої галузі та позаурочної діяльності у вихованні

міжкультурної толерантності молодших школярів; організація полікультурного виховного середовища для виховання міжкультурної толерантності учнів; підвищення професійної компетентності педагогів щодо виховання міжкультурної толерантності дітей зазначеного віку; застосування педагогічно доцільних форм, методів, засобів виховання міжкультурної толерантності молодших школярів).

Дію зазначених педагогічних умов спрямовано на створення полікультурного виховного середовища, організацію якого ми визначаємо як стрижневу педагогічну умову.

При цьому ми спираємось на роботи І. Беха, який вважає, що «створення виховного простору, який би безпосередньо був спрямований на цілісний духовно-моральний розвиток особистості, нині ще перебуває на стадії експериментування і пошуку оптимальних його моделей. Під *виховним простором* будемо розуміти психолого-педагогічний проєкт, метою якого є духовно-моральне вдосконалення підростаючої особистості. Сама ж сутність його проєктування полягає у створенні й реалізації системи наукових орієнтирів, які задають технологічний вектор діяльності педагога і взаємодії вихованців, спрямованих на успішне досягнення виховної мети – розвитку духовно зрілої особистості. Виховний простір системою своїх впливів має забезпечити оптимальні умови для особистісного розвитку кожного вихованця. Головним при цьому має виступити висока інтелектуальна й емоційно-сміслова насиченість життєдіяльності школярів. Ідейним орієнтиром такої життєдіяльності слугує їхня соціальна активність і виховання в них відповідальності за те, що відбувається в оточуючому довкіллі» (Бех, 2013b, с. 3).

Слушную вважаємо думку Т. Алексеєнко, яка зазначає, що «середовище» може розглядатись як сукупність цілісної системи «взаємопов'язаних компонентів виховного впливу на особистість» (Кремінь (Ред.), 2008, с. 96).

Суб'єктами полікультурного виховного середовища є молодші школярі й учителі початкової школи. Передбачаємо, що для реалізації педагогічних умов необхідно розробити такі форми й методи, які були б спрямовані на вдосконалення кожного компонента міжкультурної толерантності здобувачів початкової освіти (когнітивного, емоційно-ціннісного, поведінково).

Уведення визначених педагогічних умов виховання міжкультурної толерантності молодших школярів в освітньому процесі початкової школи має відбуватися не послідовно, а одночасно, форми й методи також спрямовуються на розв'язання завдань виховання міжкультурної толерантності, впливають на зміст кожного компонента міжкультурної толерантності молодших школярів.

Зокрема, перша педагогічна умова – *використання потенціалу мовно-літературної освітньої галузі та позаурочної діяльності у вихованні міжкультурної толерантності молодших школярів* – передбачає використання відповідної освітньої галузі (українська мова і літературне читання, англійська мова) та позаурочної діяльності закладів загальної середньої освіти.

Зважаючи на думку Е. Койкової, яка визначає найбільш ефективними такі умови, як «упровадження в освітній процес початкової школи методики виховання толерантності», що спрямована на ознайомлення з музикою та традиціями різних народів і включає такі методи і прийоми роботи:

- слухання музичних творів і використання прийому «Порівняй», сприймання музики та виконання музичних творів за допомогою співпереживання емоційно-сміслової інтонації, метод конструктивного діалогу;

- прийоми імпровізації інтонації, театралізації, «персоналізації» (Койкова, 2009, с. 8).

Відтак, маємо акцентувати на потенціалі мовно-літературної *освітньої галузі*, зокрема предметів, які передбачають ознайомлення з українською

мовою, мистецтвом, традиціями – предметах українська мова, читання (для 4 класу – літературне читання) або інтегрований курс цих навчальних предметів, англійська мова. У контексті використання потенціалу мовно-літературної освітньої галузі, важливими є тези про міжкультурний діалог і діалог культур. Діалог культур є прекрасним засобом боротьби проти національної ворожнечі, якщо він не обмежується простим порівнянням фактів рідної та іноземної культури. Справжній діалог культур передбачає дотримання таких умов: по-перше, необхідно знати чужу культуру. Але «знати» не в значенні примітивно «запам'ятати і вміти відтворити», а бути здатним сприйняти, проаналізувати, оцінити, порівняти з власною, включити до системи власних знань. Принцип навчання в контексті діалогу культур створює умови вивчення культури країн, мова яких вивчається з опорою на світову культуру і переосмислення вітчизняної культури у дзеркалі світової культури, результатом якого є взаєморозуміння (Сафонова, 2011, с. 9).

Про потенціал діалогу культур зазначає І. Бех, зокрема, акцентує увагу на такому: «... зважаючи на розвивальну потужність ідеї діалогу культур, виникає гостра необхідність перетворення її у ранг методологічного принципу як культуродіалогічності і втілити його поряд з принципом культуровідповідності у сучасний освітній процес. Це завдання вимагає відповідної теоретичної рефлексії ідеї діалогу культур» (Бех, 2013а, с. 80).

Моделювання ситуацій діалогу культур на уроках (наприкладі мовно-літературної освітньої галузі, а саме предмету «Англійська мова») дає змогу учням порівнювати спосіб і стиль життя людей у своїй країні та інших державах. Реалізації принципу опори на діалог культур сприяють такі типи ситуацій навчально-трудової, сімейно-побутової та соціально-культурної сфер спілкування:

- ситуації-аналоги потенційного спілкування дітей із носіями мови (за допомогою листування, спілкування в Skype, Zoom);
- знайомство з іграми, казками, музичними та культурними особливостями;

– ситуації з казковим сюжетом, що моделюють взаємодію улюблених персонажів мультфільмів (наприклад, мультфільму «Курча в клітиночку», «Маленька кастрюлька Анатолія»);

– ситуації – уявні подорожі до визначних місць України та інших країн (наприклад, Національного природного парку «Олешківські піски», Базилікі Сакре-Кер, Нордкап, історико-архітектурний пам'ятник «Краківський барбакан» та мегаліт (кромлех) Стоунхендж);

– ситуації, пов'язані з обговоренням отриманих знань про національні реалії іншої культури, наприклад, про свята, мистецтво, традиції тощо.

Використовуючи потенціал мовно-літературної освітньої галузі доцільно запроваджувати такі форми роботи, як-от: спеціально дібраний зміст у межах програми: матеріали про культурні особливості (цікаві факти про країни, міста, національні символи, традиції тощо); віртуальні екскурсії до інших країн; перегляд та обговорення тематичних мультфільмів; використання музичних творів різних країн, музичного супроводу на уроках; тематичні заходи, спрямовані на формування цінності власної культури, інтересу до культури інших народів.

Нами було встановлено, що використання можливостей позаурочної роботи, а саме: проведення тематичних тижнів, уроків позакласного читання й обговорення художніх творів для дітей, годин спілкування, віртуальних подорожей, виховних вправ, перегляд мультфільмів тощо сприяє вихованню міжкультурної толерантності молодших школярів, дає можливість учням розкрити власні інтелектуальні, мовленнєві та творчі здібності, проявити себе в різних ситуаціях і ролях, дізнатися багато нового про власні вподобання.

У контексті першої педагогічної умови (*використання потенціалу мовно-літературної освітньої галузі та позаурочної діяльності у вихованні міжкультурної толерантності молодших школярів*) було впроваджено такі форми роботи, які показали свою ефективність і результативність: віртуальні екскурсії «Україна – наш рідний край», «Вікно в Європу», перегляд мультфільмів «Вірте у любов, вірте у Різдво», обговорення казок «Подорож

літературними стежинками», проведення тематичних виховних заходів: «Україна – єдина країна» для 1–2 класів та «Чайна церемонія в Англії», створення програми «Тиждень культур: Планета Земля – наш спільний дім».

Другою педагогічною умовою виховання міжкультурної толерантності в молодших школярів нами було визначено *організація полікультурного виховного середовища для виховання міжкультурної толерантності учнів*.

Ґрунтуючись на дослідженнях (О. Антонової, 2015; А. Богданової, 2011; С. Одайчик, 2015) створення полікультурного освітнього середовища ми розглядаємо як умову виховання дитини, яка зберігає власну соціально-культурну ідентичність, прагне до розуміння культур різних народів, поважає культурно-етнічні особливості полікультурного суспільства, уміє жити в мирі та злагоді з представниками різних національностей і рас. Полікультурне середовище спрямоване на виховання міжкультурної толерантності, прагнення до взаєморозуміння.

Полікультурне виховне середовище сприяє:

- набуттю знань про національні цінності власної культури й інших культур;
- формуванню прагнення до знання і розуміння особливостей інших культур;
- сприйманню різноманітності сучасного світу як позитивного явища;
- позитивному ставленню до культурних відмінностей;
- активній взаємодії з представниками різних культур при збереженні власної культурної ідентичності;
- готовності протидіяти міжкультурним стереотипам.

Завдяки можливостям мовно-літературної освітньої галузі (предметів українська мова, читання (для 4 класу – літературне читання) або інтегрованого курсу цих навчальних предметів) ми можемо використовувати цінності української традиційної культури, що буде ефективним за умов здійснення освітнього процесу з упровадженням народознавчих засад, розробки ефективних методик вивчення рідної мови та мов інших народів,

залучення школярів до діяльності в галузі українського фольклору та культур інших народів.

Позаурочна робота в умовах полікультурного середовища передбачає організацію та проведення заходів, спрямованих на виховання міжкультурної толерантності: виховні години з використанням методики «занурення в національну культуру», фестивалі країн, театральні вистави, конкурси читців, творчі роботи учнів щодо вивчення традицій, історії, культури.

У контексті другої педагогічної умови (*організація полікультурного виховного середовища для виховання міжкультурної толерантності учнів*) було впроваджено такі форми роботи, які показали свою ефективність і результативність, наприклад: ігри «Горюдуб», «London Bridge Falling Down», «Шифрувальник», відгадування загадок, знайомство з музичними творами України й Англії «Музичний калейдоскоп», творче завдання «Духовна скарбниця», вправа «Три спільні речі», створення програми «Тиждень культур: Планета Земля – наш спільний дім»

Третя педагогічна умова – *підвищення професійної компетентності педагогів щодо виховання міжкультурної толерантності дітей зазначеного віку* (передбачає організацію семінарів, круглих столів).

Професійна компетентність визначається «Енциклопедією освіти» як «інтегративну характеристику ділових і особистісних якостей фахівця, що відображає рівень знань, умінь, досвіду, достатніх для досягнення мети з певного виду професійної діяльності, а також моральну позицію фахівця. Компетентність – це сукупність знань і вмінь, необхідних фахівцю для здійснення ефективної професійної діяльності: вміння аналізувати і прогнозувати результати праці, використовувати сучасну інформацію щодо певної галузі виробництва» (Кремінь (Ред.), 2008, с. 58).

Як зазначає Л. Канішевська «важливою складовою образу педагога є професійна спрямованість – сукупність мотивів і цілей, що орієнтують його діяльність. Центральною проблемою професійної спрямованості педагога є проблема мотиву» (Канішевська, 2011, с. 181). Отже, усвідомлення

актуальності та необхідності професійної діяльності, бажання ефективно здійснювати її, знання про сутність толерантності й особливості її формування в молодших школярів; прийняття дитини, емпатійне розуміння; настановлення на терпимість у педагогічній діяльності; володіння формами і методами формування толерантності є емоційно-позитивною мотивацією педагога у процесі виховання толерантності у здобувачів початкової освіти.

Задля реалізації третьої педагогічної умови (*підвищення професійної компетентності педагогів щодо виховання міжкультурної толерантності дітей зазначеного віку*) за доцільне вважаємо використовувати такі методи роботи як: самоосвіта, участь у конкурсах, проходження курсів підвищення кваліфікації, участь у науково-практичних семінарах, семінарах-тренінгах, конференціях, круглих столах, виставках творчих робіт, тощо.

У контексті третьої педагогічної умови (*підвищення професійної компетентності педагогів щодо виховання міжкультурної толерантності дітей зазначеного віку*) було впроваджено такі форми роботи: лекції «Міжкультурна толерантність. Що? Як? Навіщо?», «Специфіка міжкультурної толерантності для вчителів», семінари-тренінги «Форми і методи виховання міжкультурної толерантності», «Діагностика рівнів вихованості міжкультурної толерантності в молодших школярів», круглі столи «На шляху до міжкультурно-толерантного майбутнього», «Чи живе в нашій школі міжкультурна толерантність?», вправи «Педагогічні терези», «Стереотипні окуляри», «Чарівна скринька», «Віддзеркалення», «Витинанка», «Вплив слова на людину», «Картопля».

Четвертою педагогічною умовою визначено *застосування педагогічно доцільних форм, методів, засобів виховання міжкультурної толерантності молодших школярів.*

Зауважимо, що немає спеціальних педагогічних форм, методів і засобів виховання, які використовувалися б у процесі виховання міжкультурної толерантності. Усі форми, методи та засоби виховання можуть успішно використовуватися для виховання міжкультурної толерантності у випадку,

якщо педагог спостерігає та коригує процес виконання індивідуальних завдань і групової взаємодії. Форми педагогічної роботи з виховання міжкультурної толерантності в молодших школярів розглядалися нами як урочні: інтегровані уроки, уроки-мандрівки, уроки-ігри, театралізація – та позаурочні: виховні заходи, свята, проєктна діяльність.

Завдяки можливостям мовно-літературної освітньої галузі (предметів українська мова, читання (для 4 класу – літературне читання) або інтегрований курсу цих навчальних предметів, англійська мова) під час виховання міжкультурної толерантності на засадах діалогу культур використовували такі колективні чи індивідуальні форми виховання: уроки-діалоги, віртуальні екскурсії; лекція, бесіда, розповідь, виховна ситуація, ігри (методи) – та засоби виховання: перегляд фрагментів тематичних кіно- та мультфільмів, читання книжок.

Основною формою організації навчання для створення ситуацій діалогу культур є урок-діалог. Підготовка такого уроку включає введення здобувачів освіти в ситуацію діалогу, для чого слід провести діагностику готовності дітей до діалогічного спілкування: визначити наявність базових знань, комунікативності, досвіду, постанови на самовиявлення та сприйняття інших поглядів; знайти опорні мотиви, тобто ті питання, проблеми, які хвилюють учнів і завдяки яким можна ефективно формувати власний зміст матеріалу, який вивчається; переробити навчальний матеріал у систему проблемно-конфліктних питань і завдань, що передбачають навмисне загострення колізій, піднесення їх до «вічних» людських проблем; продумати різні варіанти розвитку сюжетної лінії діалогу; спроектувати способи взаємодії учасників дискусії, їх можливі ролі й умови їх прийняття молодшими школярами; гіпотетично виявити зони імпровізації, тобто такі ситуації діалогу, для яких важко заздалегідь передбачити поведінку його учасників (В.Сериков, 1999, с. 115).

Однією з доцільних форм у такому контексті є віртуальна екскурсія – організаційна форма навчання, що відрізняється від реальної екскурсії

віртуальним відображенням реально існуючих об'єктів із метою створення умов для самостійного спостереження, збору необхідних фактів тощо. Перевагами її є доступність, можливість повторного перегляду, наочність і багато іншого. При створенні віртуальної екскурсії потрібні вміння створення візуального продукту (наприклад, презентація Power Point). Організація й проведення навчальних віртуальних екскурсій передбачає три етапи: підготовчий, етап безпосереднього проведення та заключний етап підбиття підсумків екскурсії.

На першому етапі підготовки екскурсії діяльність учителя розподіляється на два напрями: вибір об'єкту екскурсії та безпосередньо її підготовка. На цьому етапі відбувається робота над змістом екскурсії, розробляється її маршрут, відбувається узгодження різних документів і попереднє планування підсумкових заходів щодо екскурсії зі складанням завдань до них.

Підготовка екскурсії здійснюється за таким планом: визначається мета екскурсії; обирається об'єкт вивчення; відбувається пошук Інтернет-ресурсів стосовно досліджуваного об'єкту; формулюється проблема; визначаються завдання, які учням необхідно буде вирішити на уроці, та послідовність ознайомлення із сайтами, для школярів створюється путівник сайтами (це може бути список URL-адрес); обирається форма звіту або наочного оформлення результатів екскурсії. Організація системи віртуальних екскурсійних подорожей, прогулянок із використанням інфокарт конкретизує програмний матеріал, розширює світогляд і поглиблює знання учнів, сприяє вихованню справжнього громадянина, формуванню пізнавального інтересу до предметів, що вивчаються, виникненню мотивації до навчання, розвитку вміння встановлювати міжпредметні зв'язки (Подліняєва, 2016, с. 102).

Одним із ефективних методів виховання міжкультурної толерантності є гра. Гра має велике значення у вихованні, навчанні й розвитку здобувачів початкової освіти як засіб психологічної підготовки до розв'язання життєвих ситуацій. Виникнення ігрового інтересу пов'язане із задоволенням від

спілкування; від демонстрації своїх можливостей як гравців; з азартом від очікування непередбачених ситуацій і послідовним їх розв'язанням під час гри; необхідністю приймати рішення в складних і часто невизначених умовах; швидким з'ясуванням наслідків ухвалених рішень (Коношенко, & Голенко, 2017).

Можемо зазначити, що засобами для виховання міжкультурної толерантності в молодших школярів вважаємо перегляд фрагментів тематичних кіно- і мультфільмів тощо.

Уплив мультиплікаційної анімації на свідомість і поведінку учнів названої вище вікової групи є очевидним, тому критеріями правильного підбору мультиплікаційних фільмів, вважаємо такі: чітко регламентований час перегляду, підбір мультиплікацій з урахуванням вікових особливостей дітей, їхніх уподобань і характеру, обов'язковий попередній перегляд мультфільму дорослими, спільний перегляд з дитиною з наступним обговоренням (Лущинська, 2016).

Одним із засобів формування національної свідомості, любові до рідної землі, свого народу, рідної мови, прищеплення шанобливого ставлення до культури, спадщини, традицій і звичаїв є анімація. Мультфільми надзвичайно популярні, оскільки вони яскраві, видовищні, прості, ненав'язливі, доступні. Вони демонструють різні способи взаємодії з навколишнім світом, формують первинні уявлення про добро, зло, правила поведінки, підвищують обізнаність, розвивають мислення, формують світогляд. Мультфільми впливають на формування в дітей соціальноморальних настанов і цінностей, первинних уявлень про добро і зло, закріплення зразків хорошої і поганої поведінки. Перевагу потрібно віддавати якісним мультфільмам, в яких молодший школяр зможе почути чітко і правильне мовлення акторів, де є простий і розумний сюжет, де добро перемагає зло, де зрозуміло, хто ж із героїв добрий, а хто – злий (Бісовецька, 2015).

У контексті четвертої педагогічної умови (*застосування педагогічно доцільних форм, методів, засобів виховання міжкультурної толерантності*

молодших школярів) було впроваджено такі форми роботи, які показали свою ефективність і результативність, а саме: виховні ситуації «Незнайомка», «Біла ворона», «Пустіть мене в коло», творчі завдання «Дерево життя», «Люди і долі», гра «Не погодься», вправи «Зашифровані слова», «Яблуко», «Обери собі команду», перегляд мультфільмів «Жив собі чорний кіт», створення програми Тижня культур «Планета Земля – наш спільний дім».

Останній, *результативний блок*, містить *прогнозований результат* – підвищення рівня вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів.

Розроблена модель виховання міжкультурної толерантності молодших школярів в освітньому процесі початкової школи має суттєве значення для теоретичного обґрунтування та експериментальної перевірки педагогічних умов виховання міжкультурної толерантності молодших школярів в освітньому процесі початкової школи.

3.2. Організація і перебіг формувального етапу експерименту

Формувальний етап експерименту було спрямовано на експериментальну перевірку ефективності моделі та педагогічних умов виховання міжкультурної толерантності молодших школярів в освітньому процесі початкової школи.

У формувальному етапі експерименту взяли участь 468 молодших школярів і 28 педагогів початкових класів. Для проведення формувального етапу було створено експериментальну (ЕГ – 228 особи) і контрольну (КГ – 240 осіб) групи дітей зазначеного віку. За рівнем вихованості міжкультурної толерантності ці групи були ідентичними, що підтверджено результатами опитування за допомогою авторської анкети «Міжкультурна толерантність», методики «Національні стереотипи» (К. Чорна), тесту «Що я знаю про Україну та інші країни» (Д. Колодяжна), методики вивчення толерантності дітей (за матеріалами ЮНЕСКО, автор Домінік де Сент Марс), а також через картки

педагогічних спостережень (див. Додатки А, Б, В, Д, Е). Робота з учнями початкової школи проводилась диференційно, у відповідності до їх рівня вихованості міжкультурної толерантності.

Експериментальна робота проходила на базі Костянтинівського районного навчально-виховного об'єднання «Гімназія – Мала академія наук № 1 «Таврія» Мелітопольської районної ради Запорізької області, Ніжинської гімназії № 3 Ніжинської міської ради Чернігівської області, Криворізького природничо-наукового ліцею Дніпропетровської області, гімназії № 178 м. Києва, Комунального закладу освіти «Навчально-виховний комплекс № 41 «Середня загальноосвітня школа вільного розвитку – дошкільний навчальний заклад» Дніпровської міської ради, Одеського навчально-виховного комплексу «Гімназія № 7 – спеціалізована школа І ступеня з поглибленим вивченням англійської мови» Одеської міської ради Одеської області.

У процесі підготовки до формувального етапу експерименту на педагогічних радах закладів освіти, методичних об'єднаннях учителів початкової школи було ознайомлено з вихідними теоретичними положеннями щодо сутності міжкультурної толерантності, особливостей її виховання в молодших школярів, а також визначеними й обґрунтованими педагогічними умовами; надано практичні матеріали для їхньої реалізації.

Відтак, упровадження моделі та педагогічних умов виховання міжкультурної толерантності молодших школярів в освітньому процесі початкової школи відбувалося в експериментальних групах.

З метою реалізації педагогічних умов виховання міжкультурної толерантності молодших школярів в освітньому процесі початкової школи було розроблено та впроваджено програму «Тиждень культур: Планета Земля – наш спільний дім».

Ідея створення Програми ґрунтується на висновках про значний потенціал позаурочної діяльності, а саме: проведення тематичних тижнів, уроків позакласного читання й обговорення художніх творів, годин

спілкування, уявних подорожей, а також виконання творчих завдань, моделювання ситуацій, перегляд і обговорення мультфільмів та інші заходи, що сприяють вихованню міжкультурної толерантності молодших школярів, дають можливість дітям дізнатися більше про власну культуру й особливості культури інших народів, розкрити творчі здібності, проявити себе в різних ситуаціях і ролях.

Мета програми – виховання міжкультурної толерантності здобувачів початкової освіти шляхом надання їм нових знань про власну культуру, етнічні відмінності, культурні особливості України та Великобританії; ознайомлення із сутністю толерантного спілкування; набуття досвіду віртуальної комунікації з представниками інших культур. Реалізація програми передбачала використання потенціалу предметів «Українська мова і літературне читання», «Англійська мова» та позаурочної діяльності, а також створення полікультурного виховного середовища для формування міжкультурної толерантності учнів початкової школи.

Програму побудовано на основі положень особистісно орієнтованого, підходу до виховання особистості (див. Додаток Ж).

Відповідно до першої педагогічної умови – *використання потенціалу мовно-літературної освітньої галузі та позаурочної діяльності у вихованні міжкультурної толерантності молодших школярів*, підготовлено рекомендації використання потенціалу предметів «Українська мова та літературне читання», «Англійська мова» та позаурочної діяльності закладів загальної середньої освіти у вихованні міжкультурної толерантності названого вище контингенту дітей.

Реалізуючи потенціал мовно-літературної освітньої галузі в контексті проблеми виховання міжкультурної толерантності молодших школярів, працювали за наступними напрямками:

1. Спеціально дібраний зміст у межах програми: матеріали про культурні особливості (цікаві факти про країни, міста, національні символи, традиції тощо).

Наприклад, реалізації потенціалу предмету «Українська мова та літературне читання» сприяло використання на уроках (у межах вивчення теми «Моє довкілля», «Моя Батьківщина» для 1–2 класів; «Територія», «Спільнота» для 3–4 класів) цікавих фактів про Україну, наприклад:

- Географічний центр Європи знаходиться в Україні, у місті Рахів, в оточенні мальовничих Карпат;

- Трембіта – найдовший музичний інструмент у світі. Трембіта – конічна дерев'яна труба без бокових отворів і клапанів. Її довжина може досягати від 2,5 м до 8 метрів. Діапазон звучання трембіти – дві з половиною октави. Її звуки чути більш ніж за десять кілометрів. Це традиційний музичний інструмент жителів українських Карпат. Трембітарі сповіщають горян про важливі події;

- Дуб-патріарх – найстаріший дуб в Україні (росте в селі Стужиця, Великоберезнянського району Закарпатської області). Йому понад 1300 років, обхват стовбура 9,60 м. Це дерево – унікальне поєднання природного скарбу та історичної спадщини входить до десяти найстаріших дерев Європи.

Реалізуючи потенціал предмету «Англійська мова» пропонували молодшим школярам інформацію про культурні особливості англomовних країн, розповідати цікаві факти про Великобританію, наприклад (у межах вивчення тем «Подорож», «Відпочинок та дозвілля», «Свята та традиції» для 1–2 класів, «Відпочинок та дозвілля», «Свята та традиції», «Природа та навколишнє середовище» для 3–4 класів):

- Особливістю британської підземки можна назвати той факт, що не тільки лінії на схемах, але й вагони різних ліній напряму пофарбовані у відповідні кольори;

- На будь-якій поштовій марці латинськими літерами вказується назва країни, яка випустила її. Тільки Великобританія була звільнена від цього обов'язку, адже вона першою почала їх використовувати;

– вислів «Туманний Альбїон» – назва Британських островів, відомий багато років. Англія отримала його завдяки білосніжним крейдарним скелям і кручам Дувра, які розташовані на південному узбережжі.

Використання можливостей позаурочної діяльності було доцільним при формуванні національної культурної бази, усвідомленого ставлення до традицій власного народу, завдяки ознайомленню молодших школярів із:

– народними традиціями (наприклад, дарування подарунків чи різочки на свято Миколая);

– оберегами (образи, рушники) та рослинами-оберегами (чорнобривці, мальва, калина, верба, червона рута);

– основними видами українського мистецтва: скульптура (вироби з каменя, глини, тіста), кераміка (гончарство, кухлярство, іграшки), ткацтво, килимарство, вишивка;

– при залученні молодших школярів до участі у святах, рухливих іграх із використанням текстів, діалогів (наприклад, святах «Родина-родина – це вся Україна», «Українська осінь», «Українські звичаї»; іграх «Кіт і миша», «Ковіньки», «Горюдуб»);

– розширенні знань про святкування Різдвяних свят (різдвяні традиції колядування, щедрування), підготовку до Великодніх свят (із традиціями освячування вербових гілочок на Вербну неділю, підготовки до Великодня).

Також, використовували в позаурочній діяльності цікаві факти про національні символи, традиції, наприклад:

– Різдвяні панчохи (Christmas stockings). Цей звичай відноситься до Вікторіанської епохи. За легендою відомо, що Санта-Клаус якось пролітав над будинком і зронив пару золотих монет. Вони впали у димохід, прямо в шкарпетку, яка сушилась біля каміну. З тих пір у Різдвяну ніч прийнято розвішувати шкарпетки над каміном або ліжком, сподіваючись, що туди «потрапить» подарунок;

– Калина – символ життя, крові, вогню, її назва пов'язана із сонцем, жаром, паланням. Це український символ позачасового єднання народу: живих

з тими, що відійшли в потойбіччя, і тими, які ще чекають на своє народження. Часто гілочка калини уособлює й саму Україну. Калину оспівують у піснях, про неї складено легенди. В одній із них розповідається про те, як вродлива дівчина Калина завела у болото ворогів-бусурманів. Багато з них загинули, але загинула й молода красуня. На місці її загибелі виріс кущ, який на честь дівчини і назвали калиною.

Наприклад, у межах розробленої програми «Тиждень культур: Планета Земля – наш спільний дім» ми розповідали цікаві факти про Україну та Великобританію.

2. Віртуальні екскурсії до інших країн.

З огляду на те, що англійська є однією з найпоширеніших мов у світі, оскільки це офіційна мова більше шестидесяти держав, під час вивчення предмету «Англійська мова» проводили віртуальні екскурсії до англomовних країн (Велика Британія, США, Канада, Австралія). Щоб реалізувати потенціал предмету «Українська мова і літературне читання» пропонували учням віртуально подорожувати українськими музеями просто неба (Національний музей народної архітектури та побуту в Ужгороді; Національний музей народної архітектури та побуту України у Пирогові; Музей просто неба «Мамаєва слобода»; Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини; Музей просто неба «Резиденція Богдана Хмельницького»; Музей народної архітектури та побуту «Шевченківський гай»; Музей просто неба «Запорізька січ»).

Можливості позаурочної діяльності було використано під час віртуальних екскурсій країнами, які використовують англійську мову як другу іноземну (Нова Зеландія, Ірландія) або як мову міжнародного спілкування (Україна). Під час укладання програми «Тиждень культур: Планета Земля – наш спільний дім», нами було створено віртуальні екскурсії до України та Великобританії.

3. Перегляд та обговорення тематичних мультфільмів.

У процесі реалізації формувального етапу експерименту було заплановано перегляд зазначених нижче мультфільмів і фільмів для молодших школярів, виробниками яких є різні країни (1–2 на вибір вчителя):

для 1–2 класів: «Червона жаба» (мультфільм про те, що треба цінувати та розвивати свою індивідуальність); «Подарунок» (історія про дружбу, об'єднану спільним болем). За 4 хвилини мультфільм змінює ставлення не лише до життя, але й навчає розуміти чужу, особливу історію; «Маленька каструлька Анатолія» (мультфільм, який через дитячі образи пояснює, що бути особливим – це нормально); «Струни» (анімація про рівність, солідарність, дружбу та дитячу мудрість, якої варто повчитися навіть дорослим); «Тамара» (мультфільм про дівчинку, яка мріє танцювати, але має проблеми зі слухом); «Хоботенок» (сюжет мультфільму про те, що бути не схожим на інших, означає лише мати більші можливості); «Міст» (анімаційна розповідь про те, що завжди потрібно знаходити компроміси);

для 3–4 класів: «Операція «Арктика» (сюжет мультфільму про адаптацію дітей у новому середовищі та колективі, стосунки дітей у сім'ї, виживання в екстремальних умовах); «Хлопчик у золотих штанах» (фільм про стосунки батьків і дітей, доброчинність, соціальну нерівність, дружбу, взаємодопомогу); «Моллі Мун і чарівний підручник гіпнозу» (фільм про чесність, щирість, мотиви вчинків, успіх) (див. Додаток Л).

4. Використання музичних творів різних країн, музичного супроводу на уроках.

Для знайомства молодших школярів із музичною культурою інших країн під час створення програми «Тиждень культур: Планета Земля – наш спільний дім» нами були використані музичні твори композиторів України та Великобританії (див. Додаток Ж).

5. Тематичні заходи, спрямовані на формування цінності власної культури, інтересу до культури інших народів.

З метою реалізації потенціалу предметів «Українська мова та літературне читання», «Англійська мова» та позаурочної діяльності в рамках

програми «Тиждень культур: Планета Земля – наш спільний дім» нами було проведено два тематичні заходи: «Україна – єдина країна» для 1–2 класів і «Чайна церемонія в Англії» для 3–4 класів (див. Додаток П).

Друга педагогічна умова– *організація полікультурного виховного середовища для виховання міжкультурної толерантності учнів.* Реалізуючи програму «Тиждень культур: Планета Земля – наш спільний дім», протягом тижня здобувачі початкової освіти знайомилися із культурою, традиціями України та Великобританії, а також віртуально подорожували країнами. Знайомство із країнами відбувалось через подання короткої загальної інформації про країну, наведення прикладів культурних цінностей (музичні твори, оповідання, казки тощо), проведення віртуальних екскурсій і знайомство з іграми цієї країни, а також через упровадження різних видів активності (обговорення казок, бесіди, моделювання ситуацій, творчі завдання тощо).

Відтак, діти отримували інформацію про толерантність, вчилися сприймати різноманітність сучасного світу як позитивне явище, за допомогою створених ситуацій на уроках і в позаурочний час опановували шляхи взаємодії та спілкування із представниками інших культур як рівноправними партнерами.

У межах реалізації програми «Тиждень культур: Планета Земля – наш спільний дім» використовували наступні форми і методи, а саме: уявні подорожі, обговорення казок, бесіди, моделювання ситуацій, творчі завдання, перегляд і обговорення мультфільмів, а також ігри, тренінгові вправи тощо. Використання вищезазначених форм і методів сприяло набуттю здобувачами початкової освіти знань про національні цінності власної культури й інших культур; формуванню прагнення до знання та розуміння особливостей інших культур; позитивному ставленню до культурних відмінностей; здатності протидіяти міжкультурним упередженням і стереотипам.

Наприклад, у понеділок починаємо програму Тиждень культур: Планета Земля – наш спільний дім» зі вступної розповіді про сутність

толерантності, відмінності між культурами різних країн, позитивне значення різноманітності.

Поняття «толерантність» завдяки зусиллям ЮНЕСКО стало міжнародним терміном. 16 листопада 1995р. на XXVII сесії Генеральної конференції країн-членів ЮНЕСКО у Парижі, було одноголосно прийнято «Декларацію принципів толерантності», 2000–2010 роки визначено Міжнародним десятиліттям культури миру та ненасильства в інтересах дітей планети. Відтоді ця дата відзначається як Міжнародний день толерантності.

Декларація принципів толерантності пропонує тлумачити поняття «толерантність» як повагу, прийняття й розуміння великого розмаїття культур світу, інших форм самовираження й способів прояву людської індивідуальності. Тобто, *толерантність* – це гармонія в різноманітті. Вияв толерантності стосовно поваги до прав людини означає право дотримання кожним своїх переконань і визнання такого ж права за іншими, але в жодному разі не йдеться про терпиме ставлення до соціальної несправедливості чи відмову від своїх переконань (Декларація принципів толерантності, 1995). Толерантність передбачає визнання того, що люди за своєю природою відрізняються зовнішнім виглядом, статусом, мовою, поведінкою та цінностями і мають право жити у світі й зберігати свою індивідуальність. Погляди однієї людини не можуть бути нав'язані іншим. Отже, саме толерантність є умовою гармонізації соціальних відношень у полікультурній країні переконань (Декларація принципів толерантності, 1995).

Наприклад, під час виконання вправи «Дерево толерантності» (Канішевська, & Сухопара, 2017, с. 325), учні записували на аркушах паперу, як вони розуміють слово «толерантність» і наклеювали ці аркуші на підготовлений вчителем стовбур дерева. Учням 1 класу виконати вправу допомагав вчитель. Наведемо деякі варіанти відповідей:

- Толерантність – це... чемність (Данило, 1 клас);
- Толерантність – це... дбайливість і привітність (Ганнуса, 1 клас);

– Толерантність – це... не втручатися в розмову дорослих (Марія, 2 клас);

– Толерантність – це... бути ввічливим (Артем, 2 клас);

– Толерантність – це... співчуття (Іванна, 3 клас);

– Толерантність – це... урахування чужих думок (Сашко, 3 клас);

– Толерантність – це... турботливість і працьовитість (Віталій, 4 клас);

– Толерантність – це... повага до інших (Інна, 4 клас).

Після виконання вправи вчитель запропонував учням визначити основні риси толерантності за допомогою вправи «Риси толерантності» (Тренінг «Толерантність»). Учні об'єднувалися у три однакові групи й отримували конверт із рисами характеру, із яких потрібно вибрати ті, що притаманні толерантній людині. Після завершення роботи молодші школярі пояснювали свій вибір.

для 1–2 класів:

Конверт 1. Людяність, небайдужість, безсердечність, співчутливість, великодушність, щирість, грубість, прагнення до порозуміння, жадібність, привітність, безкорисливість, жорстокість.

Конверт 2. Поблажливість, хитрість, уміння прощати, милосердя, нетерпимість, конфліктність, великодушність, хвалькуватість, співчутливість, брехливість, егоїзм, турботливість, безкомпромісність.

для 3–4 класів:

Конверт 1. Пихатість, людяність, небайдужість, конфліктність, миролюбність, безсердечність, співчутливість, великодушність, щирість, демократичність, грубість, прагнення до порозуміння, жадібність, привітність, безкорисливість, жорстокість, запальність, невитриманість.

Конверт 2. Поблажливість, миролюбність, хитрість, егоїзм, безсердечність, уміння прощати, милосердя, нетерпимість, конфліктність, великодушність, хвалькуватість, співчутливість, брехливість, зухвалість, егоїзм, турботливість, безкомпромісність.

Після виконання вправи молодшим школярам було прочитано вірш Джанні Родарі «Міжнародний поїзд» (переклад Миколи Лукаша) і відповісти на подані нижче запитання:

1. Про які країни ми згадуємо у вірші?
2. Розкажіть, до якої країни ви мрієте поїхати, про що дізнатись?
3. Що, на вашу думку, об'єднує людей?

Творче завдання: Напишіть лист своєму однолітку з іншої країни. Подумайте, що б ви хотіли дізнатися про культуру його країни, святкування свят чи, можливо, побут?

Можемо зробити висновок, що Земля – спільний дім для всіх, хто її населяє. До всіх людей, їхньої культури, звичаїв треба ставитися з інтересом і повагою. Людей світу об'єднують добрі справи, взаємодопомога, прагнення миру та злагоди.

У вівторок ознайомлювали учнів з культурними особливостями України та Великобританії.

Україна – європейська країна з власною історією та багатою культурою. Українці – щирі і сміливі, а українська мова – наймелодійніша з усіх мов світу. Сучасний прапор України, стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів. Синій колір символізує небо, а жовтий – золоті пшеничні поля. Державним Гімном України є пісня «Ще не вмерла України, ні слава, ні воля» (слова Павла Чубинського, музиканта Михайла Вербицького). Традиційними стравами для українців є борщ і пампушки з часником, вареники, котлети по-київськи та пиріжки з калиною.

У Великобританії все не так, як ми звикли – лівосторонній рух, чорні коти – на щастя, відсутня Конституція і фактично не має змій. Англійці люблять посміятися із себе, а також із погоди. Самоіронія – визначна риса британців. Державний прапор Сполученого Королівства Великобританії та Північної Ірландії складається із синього поля з пересіченими трьома хрестами. Синє поле прапора – символ моря. Прямий червоний хрест святого Георгія позначає на прапорі Англію. Косий білий хрест святого Андрія позначає

Шотландію. Косий червоний хрест святого Патрика позначає Північну Ірландію. «God Save the Queen» («Боже, бережи королеву») є неофіційним гімном Великої Британії. У Використанії пісні як національного гімну ніколи не було затверджено ані королівським указом, ані постановою Парламенту, однак вона використовується за традицією. Ця пісня також є одним із двох національних гімнів Нової Зеландії, королівським гімном Австралії, Канади, Ямайки й острова Мен.

Традиційними стравами Великобританії є пудинг і лавербред. Різдвяний пудинг – традиційний різдвяний десерт у Великобританії. Майже в кожній англійській сім'ї є свій фірмовий рецепт пудингу. Готується за кілька тижнів до свята, потім «дозріває» в прохолодному місці і подається в перший день Різдва. Лавербред – це обсмажене пюре з морських водоростей. Його подають зі скибочками бекону.

Потім пропонували молодшим школярам прослухати перелік спеціально підібраних цікавих фактів про Україну та Велику Британію (див. Додаток Н) та в кінці дня обговорили із дітьми такі питання:

1. Що запам'яталося цікавого з інформації про Україну? Чи знали ви раніше про це? Чи були якісь факти, які вас здивували?
2. Що запам'яталося цікавого з інформації про Велику Британію? Чи знали ви раніше про це? Чи були якісь факти, які вас здивували?
3. Що із традиційних страв Великобританії ви куштували? А що хотіли б спробувати? Які ваші улюблені українські страви?
4. Чи бачили ви колись марки, випущені у Великобританії? А українські?

Дітям було запропоновано творче завдання: намалювати поштову марку, яка б могла бути виготовленою в Україні або у Великій Британії, використовуючи традиційні для країни рослини, тварини або кольори. Варіанти українських та англійських поштових марок, що існують, учитель презентував перед виконанням завдання (див. Додаток Н).

У середу відбувалися віртуальні екскурсії Україною та Великобританією, ознайомлення здобувачів початкової освіти з народними іграми цих країн.

Віртуальна екскурсія «Визначними місцями України та Великобританії» (для 1–2 класів) передбачала відвідини Долини нарцисів, озера Синевир, біосферного заповідника «Асканія-Нова» ім. Ф. Е. Фальц-Фейна, фортеці Лондонський Тауер, оглядового колеса Лондонське око, Стоунхенджа, годинникової вежі Біг-Бен Вестмінстерського палацу, Тауерського моста.

Віртуальна екскурсія «Визначними місцями України та Великобританії» (для 3–4 класів) передбачала відвідини Національного природного парку «Олешківські піски», Ландшафтного парку в Буках, Гранітного каньйону на річці Гірський Тікич, гірського регіону на північному заході Уельсу, національного парку Сноудонія, озера Лох-Нес, Темзи, Трафальгарської площі, Пік-Дистрикт, Ковент-Гарден, Оксфорд-стріт.

Також у середу діти мали можливість пограти в українську народну гру «Горюдуб» та англійську «London Bridge Falling Down» («Лондонський міст руйнується»).

Граючи в українську народну гру «Горюдуб», усі учасники шикувались парами та ставали один за одним в ряди. Один гравець без пари ставав на 2–3 кроки попереду всіх на лінії або в накресленому колі. Він називався «горюдуб». За командою «Біжи!» гравці останньої пари розбігалися вздовж рядів дітей (один з правого, другий – з лівого боку), щоб попереду «горюдуба» взятися за руки. «Горюдуб» намагався спіймати одного з гравців, поки діти не з'єднали руки. Той, кого з учнів «горюдуб» спіймає, стає на його місце. Гра тривала, допоки всі пари не перебіжали із кінця колони. Утворена пара ставала попереду, решта пар відступала назад. Гра завершилася, коли всі пробіжали по одному разу.

Також учням пропонувалося зіграти в англійську гру «London Bridge Falling Down» («Лондонський міст руйнується»). Імітуючи Лондонський міст,

двоє дітей трималися за руки, піднявши їх високо вгору. У цей час учитель та інші діти наспівували пісеньку і проходили під «мостом». Коли пісня закінчилася, пара гравців опустили руки, тим самим «руйнуючи» Лондонський міст. Якщо їм вдалося «зруйнувати» міст і зловити когось, то ця дитина замінювала одного з тих, хто виконував роль «мосту», після чого, гра повторювалася з початку.

Також у середу пропонували учням прослухати й обговорити притчу «Мішок картоплі» (Тренінгова програма «Подолання агресивної поведінки»).

Наведемо її зміст:

Учень прийшов до вчителя і сказав, що його нервують люди, несхожі на нього. Мудрий учитель попросив учня принести картоплю та мішок. «Щоразу, коли людина викликає в тебе роздратування, – сказав учитель, – бери картоплину, пиши на ній, чим людина не схожа на тебе, і клади в мішок та носи його завжди із собою».

Юнак послухався поради учителя. Скоро в його мішку лежали картоплини зі словами: «іновірець», «занадто розумний», «кульгавий», «просто рудий», «голосно розмовляє». З кожним днем мішок ставав все важчим, і картопля почала гнити, та й носити його було нелегко. Одного разу прийшов учень до учителя і запитав, що йому тепер робити з важким і смердючим мішком? Учитель відповів: «Те саме відбувається і у тебе всередині. Коли ти на кого-небудь сердишся, у тебе в душі з'являється важке відчуття. Із часом їх стає дедалі більше. Це каміння – прояв нетерпимості. Вчинки перетворюються на звички, звички впливають на характер, який народжує погані вади. Добре подумай, чи потрібний тобі такий вантаж?». (Тренінгова програма «Подолання агресивної поведінки»).

Потім з молодшими школярами було обговоренно наступні питання:

1. Давайте поміркуємо, чи завжди ми можемо спокійно вислухати один одного, підтримати у скрутну хвилину, зрозуміти не схожих на нас людей?

2. Які риси характеру, вибрані у вправі «Риси толерантності» цього понеділка, допоможуть нам бути кращими і не «носити за собою мішок картоплі»?

3. А чи можемо ми змінити себе? Чи можемо ми виховати в собі якості, про які говоримо?

Цього ж дня здобувачам початкової освіти пропонували виконати творче завдання «Духовна скарбниця» (Тренінгова програма «Подолання агресивної поведінки»). Школярі підготували презентацію або написали невеличкий твір-розповідь про фольклор, традиції та звичаї свого народу або інших народів (на вибір).

У четвер ознайолювали молодших школярів із народними казками України й Англії та запропонували прочитати (1–2 на вибір вчителя):

1 клас: *українські казки*: «Ох!», «Дві білочки», «Цап та баран», «Дерево до неба», «Кобиляча голова», «Коза-дереза», «Телесик», «Про сімох братів-гайворонів і їх сестру», «Про вірного товариша», «Убогий та багатий», «Про злидні», «Троє братів і песиголовець», «Розум та щастя», «Дівчина-тростинка», «Іван-побиван», «Молодильна вода»; *англійські казки*: «Як Джек ходив щастя шукати», «Очеретяна Шапка», «Том Тіт Тот», «Хто-всіх-подолає», «Малюк Том і велетень Денбрас», «Кейт-лускунчик», «Котячий король», «Нічний пасажир «Малюк брауні», «Штукар-сопілкар»;

2 клас: *українські казки*: «Як соловейко чоловіка розуму навчив», «Як дядько чорта дунив і діжку грошей від нього здобув», «Про жар-птицю та вовка», «Мудрий Іванко», «Дурень та чарівна сопілка», «Названий батько», «Калиточка», «Чорт-змій і запродані діти», «Як заєць ошукав ведмедя», «Лисичка-сестричка і вовк-панібрат», «Звірі під пануванням лева», «Казка про билинку і горобця»; *англійські казки*: «Гніздо сороки», «Джек – підкорювач велетнів», «Чарівників учень», «Готамські мудреці», «Містер Майка», «Динозавр Дейзі», «Лінивий Ленні», «Ельфи та чоботар», «Крапля води», «Викрадена сокира», «Білий кіт»;

3 клас: *українські казки*: «Про гору, що верхом сягала неба», «Калинова сопілка», «Казка про Івана-богатиря», «Дід, баба і вовк-співак», «Їжачок та дівчинка», «Два цапи», «Гуска та риба», «Бджоли та ведмідь», «Крилатий, волохатий та масляний», «Чому гуси миються у воді, коти – на печі, а кури порпаються в поросі», «Як їжачок зі звірами подружився», «Ворона, білка та їжак», «Добрий домовик»; *англійські казки*: «Джоан і кривий гусопас», «Біла форель», «Бій Кухулина з Фердиадом», «Волиняр і Пак», «Воскресіння Рафтери», «Пан і слуга», «Біла дама», «Владика із владик», «Бом-клівер», «Бик Білий Носок», «Вічний двигун у сонячному морі»;

4 клас: *українські казки*: «Шовкова держава», «Як бідняк чорта обдував», «Карликова пищалка», «Кінська сила», «Як Іванко водив корчмарів», «Двом помогло», «Дерево до неба», «Дивакуватий Панас», «Як лисичка Івана-баштанника зробила царевичем», «Ведмежа лапа», «Як кіт чоботи купував», «Ведмідь і черв'як»; *англійські казки*: «Бабусин дідусь», «Донька пекаря», «Розумна жінка», «Джерело край світу», «Джек і золота табакерка», «Штукар-сопілкар», «Диявол і кравець», «Король Іоанн, кентерберійський абат і чабан», «Хоробрий Валентайн», «Дік Уітгінгтон і його кішка», «Кравець і феї», «Джек та бобове дерево».

Також у четвер, учням 3–4 класів було запропоновано виконати вправу «П'ять добрих слів». Кожен з учнів обводив свою руку на аркуші паперу і на малюнку долоні написав своє ім'я. Потім учень передавав свій аркуш сусідові праворуч, а сам отримував малюнок від сусіда ліворуч. На кожному пальці намальованої долоні треба було написати будь-яку привабливу, на їхню думку, рису її власника (наприклад, «ти дуже добра», «ти завжди заступаєшся за слабших», «мені подобається твій одяг»). Аркуш повертався до власника. По закінченні роботи учитель збирав малюнки і зачитував написи, а учні мали здогадатися, кого вони характеризують.

Потям учнім було запропоновано всім разом прочитати англійську казку «Містер Майка» та дати відповіді на питання:

1. Чому Містер Майка забирав маленьких дітей? Який персонаж із українських народних казок робить так само?
2. Чому Містер Майка залишив Саллі дивитись за Томмі?
3. Яким чином Томмі вдалось обдурити Саллі утекти додому?
4. Чи є схожі українські казки? Назвіть їх («Івасик-Телесик», «Ведмедик братик»).

Учитель зазначав, що названі казки мають схожі сюжети, давав пояснення про поняття «мандрівний сюжет» (коли в казках різних народів є дуже схожі теми). Наприклад, «Як Джек ходив щастя шукати» і «Телятко, кабан, півник, качур та вовки»; «Котенята» і «Мороз Іванович»; «Містер Майка» й «Івасик-Телесик» («Ведмедик братик») «Том Тім Тот» і «Ох» («Гайгай!») та інші.

Також дітям було запропоновано творче завдання: відгадати загадки українською мовою та пригадати відповідники відгадок англійською (для 1–2 класів). Відгадати загадки, подані англійською мовою та підібрати загадки із поданих українською мовою (для 3–4 класів).

У п'ятницю знайомили учнів із народними піснями та музичними творами композиторів України та Великобританії.

Для ознайомлення із музичними творами України пропонували прослухати українські народні пісні (1–2 на вибір вчителя): «Ходить гарбуз по городу», «Щедрик», «Ходить квочка коло кілочка», «Ой ходить сон», «Не щебечи, соловейку», «Немає України без калини» (муз. М. Ведмедері, сл. Г. Клок), «Україна» (муз. М. Ведмедері, сл. Н. Іванюк), «Це моя Україна» (муз. М. Ведмедері, сл. А. Камінчук), «Музика землі» (муз. і сл. А. Житкевича), «Молитва за Україну» (муз. і сл. Н. Багмут).

Для ознайомлення з музичними творами Англії пропонували дітям послухати (1–2 на вибір учителя): «П'ять пісень квітів» Б. Бріттена, «The Naming of Cats» з відомого мюзиклу Е. Веббера «Коти», проспівати улюблені дитячі пісеньки «Here Comes The Fire Truck», «Walking In The Jungle», «Five Little Ducks», «Old Mac Donald Had A Farm», «The Ants Go Marching», «Over

The Deep Blue See», «Open Shut Them», «Head, Shoulders, Knees and Toes», «My Yellow Car», «What's Your Favorite Color».

Також у п'ятницю пропонували учням зіграти у гру «Шифрувальник», використовуючи різні варіанти для 1–4 класів (англійською чи українською мовою). Завданням гри було віднайти правильний варіант прислів'я із переплутаних слів, використовуючи підказки, розміщені над словами (цифри або літери). Для учнів 1–2 класів було використано український варіант гри, для 3–4 класів – прислів'я були подані англійською мовою (див. Додаток 3).

У кінці дня запропонували молодшим школярам обговорити такі питання:

1. Що вас сьогодні здивувало чи зацікавило?
2. Як ви думаєте, чи схожі британці на українців? Чим відрізняються?
3. Чи сподобалась вам природа, традиції, ігри цієї країни? Що саме?
4. Що із побаченого чи почутого на цьому тижні ви хотіли би побачити на власні очі? Чому?
5. Якою здалась вам музика Великобританії? (Незвичною). Що ви уявляли, коли слухали її?

По завершенні заходу було проведено заключну бесіду, оцінювалися творчі завдання, відбувалося нагородження учасників. Також організовували виставку учнівських робі, які вони виконували протягом тижня, відзначали учасників.

Реалізація Програми «Тиждень культур: Планета Земля – наш спільний дім» сприяла створенню полікультурного освітнього середовища в закладах освіти, адже відбувалося знайомство молодших школярів із культурними особливостями України та Великобританії (традиціями, побутом, традиційними стравами, народними казками, музичними творами), а також віртуальні екскурсії визначними місцями означених країн.

Проведення бесід, ігор і вправ сприяло усвідомленню учнями того, що у світі існує багато різних культур, які є здобутками історичного розвитку й

досвіду різних народів; формуванню позитивного ставлення до культурних відмінностей.

Також проводили виховні години з використанням методики «занурення в національну культуру» («Чайна церемонія в Англії», «Україна – єдина країна») (Додаток П).

Метою тематичного заходу «Україна – єдина країна» (для 1–2 класів) є поглибити знання учнів про нашу державу Україну; формувати національну свідомість школярів; розвивати пізнавальні інтереси учнів; виховувати любов до рідного краю; міжкультурну толерантність і повагу до культури та традицій інших народів (Додаток П).

Тематичний захід «Чайна церемонія в Англії» (для 3–4 класів) мав на меті ознайомлення здобувачів початкової освіти з традиціями та звичаями культури чаювання в різних країнах; розширення та збагачення світогляду учнів; виховання міжкультурної толерантності та поваги до культури і традицій інших народів; формування інтересу до вивчення англійської мови. Виконуючи інструкції щодо правильного заварювання та сервірування чаю, учні долучалися до багатовікової культури чаювання в Англії (Додаток П).

Таким чином, реалізація другої педагогічної умови – *організація полікультурного виховного середовища для виховання міжкультурної толерантності учнів* – сприяла: набуттю здобувачами початкової освіти знань про національні цінності власної культури й інших культур; формуванню прагнення до знання та розуміння особливостей інших культур; позитивному ставленню до культурних відмінностей; здатності протидіяти міжкультурним упередженням і стереотипам.

Третя педагогічна умова – *підвищення професійної компетентності педагогів щодо виховання міжкультурної толерантності дітей зазначеного віку* – передбачала організацію і проведення занять з учителями початкової школи в ході реалізації програми «Тиждень культур: Планета Земля – наш спільний дім», завданнями яких було:

– актуалізувати проблему виховання міжкультурної толерантності

молодших школярів в освітньому процесі початкової школи;

- поглибити знання педагогів про сутність міжкультурної толерантності;

- розглянути особливості виховання міжкультурної толерантності здобувачів початкової освіти;

- ознайомити вчителів з діагностикою рівнів вихованості міжкультурної толерантності в дітей;

- поглибити знання фахівців у галузі початкової освіти із формами і методами виховання міжкультурної толерантності учнів в освітньому процесі початкової школи.

У процесі підвищення професійної компетентності педагогів щодо виховання міжкультурної толерантності зазначеного контингенту дітей ми окреслили такі етапи: організаційно-інформаційний, практичний, результативний.

На першому (*організаційно-інформаційному*) етапі проводилась підготовча робота з учителями 1–4 класів закладів загальної середньої освіти, метою якої було акцентування важливості проблеми виховання міжкультурної толерантності молодших школярів в освітньому процесі початкової школи, вивчення педагогічного досвіду, надання інформації фахівцям у галузі початкової освіти з теоретичних питань щодо виховання міжкультурної толерантності зазначеного контингенту дітей; ознайомлення з програмою підвищення професійної компетентності педагогів щодо виховання міжкультурної толерантності молодших школярів (див. Додаток М).

Відбулись ознайомчі лекції «Міжкультурна толерантність. Що? Як? Навіщо?»; «Специфіка міжкультурної толерантності для вчителів», метою яких було поглибити знання вчителів початкової школи про сутність феномену «міжкультурна толерантність молодших школярів», поняття «толерантність», «культура», «міжкультурність», «толерантна особистість», «інтолерантна особистість»; розглянуто види толерантності; акцентовано увагу на важливості виховання міжкультурної толерантності молодших

школярів і на особливостях виховання міжкультурної толерантності. Під час лекції були використані вправи «Педагогічні терези» (Тренінгова програма «Подолання агресивної поведінки») «Стереотипні окуляри» (Практичне заняття з елементами тренінгу «Виховання толерантності починається з педагога»).

З педагогами було проведено вправу «Педагогічні терези» (Тренінгова програма «Подолання агресивної поведінки»). Метою вправи є: усвідомлення та переживання свого «Я»; пробудження потреби знайти в собі приховані якості та можливості шляхом «занурення» в ситуацію і опанування нею, що дає можливості побачити себе в іншій якості. На початку вправи всі вчителі були поділені на дві групи. Ведучий розповідав історію: «Один мудрець сказав, що в країні самолюбства завжди є невідкриті землі. Тож, я вам пропоную відшукати в собі приховані якості та властивості. Треба уявити, що один безрозсудний учений створив двох роботів-вихователів. Одного такого робота він наділив негативними якостями характеру людини, а другого – позитивними».

Першій групі вчителів було запропоновано описати як повадився би робот із позитивними якостями характеру в дитячому колективі, а другій групі – поведінку робота з негативним набором особистісних якостей. Після проведення вправи педагогам було запропоновано відповісти на запитання: «Чи сподобалася вам вправа?»; «Що визначати й описувати було найприємніше?» (Тренінгова програма «Подолання агресивної поведінки»).

Метою проведення вправи «Стереотипні окуляри» (Практичне заняття з елементами тренінгу «Виховання толерантності починається з педагога») є отримання досвіду вміння порозумітися з іншою людиною, поважаючи її точку зору. На початку вправи всіх учителів було об'єднано в пари. Потім між двома учасниками розміщувався аркуш паперу формату А4 із зображенням цифри «6» так, щоб один з них бачив лише цифру «9», а другий – «6». Завданням пари вчителів було розіграти діалог з приводу того, що вони бачать і намагатися переконати партнера у своїй правоті. Після проведення вправи

було прокоментовано, що небажання зрозуміти іншого, упевненість, що власна думка – безпомилкова, невміння «зняти» свої «стереотипні окуляри» – найкоротший шлях до непорозуміння, а часто й виникнення конфлікту. Отже, якщо людина прагне до продуктивного спілкування, вона має вести себе так, щоб не ображаючи партнера, поважаючи його точку зору, його особистість, індивідуальні якості, знайти рішення, яке задовольнило б всіх (Практичне заняття з елементами тренінгу «Виховання толерантності починається з педагога»).

Отже, протягом організаційно-інформаційного етапу підвищення професійної компетентності вчителів початкової школи ознайомили з важливістю проблеми виховання міжкультурної толерантності молодших школярів в освітньому процесі, була надана інформація з теоретичних питань щодо виховання міжкультурної толерантності здобувачів початкової освіти; ознайомлено з програмою підвищення професійної компетентності фахівців.

На другому (*практичному*) етапі було проведено семінари-тренінги «Форми і методи виховання міжкультурної толерантності», «Діагностика рівнів вихованості міжкультурної толерантності в молодших школярів» і круглі столи «На шляху до міжкультурно-толерантного майбутнього», «Чи живе в нашій школі міжкультурна толерантність?» метою яких було навчити вчителів діагностувати рівні вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів; використання комплексу педагогічних умов виховання зазначеної якості учнів в освітньому процесі початкової школи; ознайомити вчителів початкової школи з програмою «Тиждень культур: Планета Земля – наш спільний дім».

Семінар-тренінг «Форми і методи виховання міжкультурної толерантності» було спрямовано на поглиблення знань фахівців у галузі початкової освіти про форми та методи виховання міжкультурної толерантності, обговорення педагогічних умов виховання міжкультурної толерантності в учнів 1–4 класів, ознайомлення вчителів з програмою «Тиждень культур: Планета Земля – наш спільний дім». Окрім теоретичних

положень, педагогам було запропоновано взяти участь у тренінгових вправах: «Чарівна скринька», «Віддзеркалення», «Витинанка» (Канішевська, & Сухопара, 2017, с. 378).

Мета вправи «Чарівна скринька» – сприяння усвідомленню бажання допомогти оточуючим, ураховуючи унікальність і неповторність кожного; розуміння, що всі люди є однаково важливими; виховання почуття впевненості в собі, поваги до себе та інших.

Для виконання вправи необхідна була скринька із дзеркалом усередині. Ведучий приносив і показув красиву скриньку учасникам-учителям та повідомляв присутнім: «Ця скринька – чарівна. Зазирнувши в неї, кожен із вас зможе побачити зображення «найважливішої людини на Землі». Але не можна розкривати «таємницю» та розповідати, кого Ви побачили, поки всі по черзі не зазирнуть у скриньку». Педагоги по черзі зазирали у скриньку, після чого відбулося обговорення за запитаннями: «Хто найважливіша людина у світі?», «Чому?», «А інші люди?».

Мета вправи «Віддзеркалення» – допомогти відчувати стан іншої людини, її емоції, почуття, навчитися відображати їх. У процесі виконання вправи вчителі об'єднувались у пари. Спочатку перший з них виконував роль «дзеркала», а другий – «людини». Учасник, який грав роль «дзеркала» повторював рухи «людини», відображав її емоції. Потім учасники мінялись ролями. Після виконання вправи відбувалось обговорення за запитаннями: «Чи важко було відтворювати рухи іншої людини?», «Чому?», «Що ви відчували, коли відтворювали рухи?», «У якій ролі ви краще себе почували?»(Канішевська, & Сухопара, 2017, с. 378).

Метою вправи «Витинанка» є бажання довести учасникам, що всі присутні – різні люди. Кожному фахівцю було роздано однакові паперові серветки та пропонувалося виконати дії-інструкції, які називав ведучий, ретельно дотримуючись правил. Інструкції: відірвати правий верхній кут, скласти фігуру навпіл, закруглити гострий кут, скласти фігуру навпіл, відірвати прямий кут, розгорнути аркуш, розглянути отриману фігуру.

Показати іншим свою фігуру. Після проведення цієї вправи вчителям було запропоновано порівняти вирізані фігури та дати відповіді на запитання: «Чому всі ваші витинанки різні, усі ж виконували однакові інструкції?», «Чи добре, що у нас всі різні витинанки? Чому?», «Чи добре, що всі люди різні? Чому?» (Канішевська, & Сухопара, 2017, с. 378).

Під час семінару-тренінгу «Діагностика рівнів вихованості міжкультурної толерантності в молодших школярів» учителів було ознайомлено із авторською анкетною «Міжкультурна толерантність», методикою «Національні стереотипи» (К. Чорна), тестом «Що я знаю про Україну та інші країни» (Д. Колодяжна), методикою вивчення толерантності дітей (за матеріалами ЮНЕСКО, автор Домінік де Сент Марс); надано індивідуальні консультації з питань діагностики вихованості міжкультурної толерантності здобувачів початкової освіти. Окрім теоретичних положень, педагогам було запропоновано взяти участь у тренінгових вправах: «Вплив слова на людину», «Картопля».

Метою вправи-демонстрації «Вплив слова на людину» (Практичне заняття з елементами тренінгу «Виховання толерантності починається з педагога») було продемонструвати вплив поганих, необдуманих слів на людину. Матеріал: склянка з чистою водою, сіль, перець, грудка землі. Ведучий показував та коментував свої дії: «Візьмемо склянку води. Уявімо, що це людська душа – чиста, проста, наївна, здатна вбирати в себе все і добре, і погане. Сіль – грубі, солоні слова; перець – пекучі, образливі слова; грудка землі – неухважність, байдужість, ігнорування. Коли ми все добре змішаємо отримаємо стан людини. Скільки мине часу, доки все осяде і забудеться? А варто лише легенько збовтати воду – все підніметься на поверхню, або осяде. Висновок: Коли ми з кимось сваримось і кажемо щось неприємне, ми залишаємо в душі людини ось такі «сліди». І не має значення, скільки разів ми потім попросимо вибачення. Словесні «рани» завдають такий самий біль, як і фізичні. Тому свою терпимість і розуміння до оточуючих ми можемо виявляти по-різному: спокійно, доброзичливо, витримано, без зайвої критики, тобто

толерантно (Практичне заняття з елементами тренінгу «Виховання толерантності починається з педагога»).

Мета вправи «Картопля» – показати, що ми всі – люди різні. Обладнання: кошик картоплі. Учителям було запропоновано взяти собі картоплину, уважно розглянути, знайти особливі відмінності, запам'ятати її вигляд. Потім всі картоплини поклали знову в кошик. Кожен мав знайти «свою» картоплю й описати її відмінності. Після вправи відбувалось обговорення за запитаннями: «Чи важко було знайти відмінності своєї картоплини? Чому?», «Що вам допомогло знайти відмінності?», «Чи всі люди, як картоплини, схожі між собою? Чому?», «Як побачити відмінності кожної людини?» (Канішевська, & Сухопара, 2017, с. 288).

Під час проведення круглих столів «Чи живе в нашій школі міжкультурна толерантність?» і «На шляху до міжкультурно-толерантного майбутнього» відбувалось обговорення проблем, з якими можуть зіткнутись діти й учителі, шляхи їх вирішення. Фахівці в галузі початкової освіти також висловлювали власні думки про необхідність виховання міжкультурної толерантності та пропонували варіанти впровадження програми «Тиждень культур: Планета Земля – наш спільний дім» не лише в початковій школі.

Отже, протягом *практичного етапу* підвищення професійної компетентності педагоги навчилися діагностувати рівні вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів; ознайомились із використанням комплексу педагогічних умов виховання міжкультурної толерантності дітей в освітньому процесі початкової школи й ознайомились із програмою «Тиждень культур: Планета Земля – наш спільний дім».

Третій (*результативний*) етап передбачав визначення шляхів подолання особистісних ускладнень у процесі підготовчої роботи фахівців у галузі початкової освіти у процесі виховання міжкультурної толерантності молодших школярів. На цьому етапі застосовувалися такі методи і прийоми, як-от: індивідуальні консультації, анкетування, спостереження та бесіди.

Організація і проведення занять з учителями початкової школи в ході реалізації програми «Тиждень культур: Планета Земля – наш спільний дім»

сприяло: поглибленню знань педагогів про сутність міжкультурної толерантності; ознайомленню вчителів з діагностикою рівнів вихованості міжкультурної толерантності в дітей; поглибленню знань педагогів щодо форм і методів виховання міжкультурної толерантності учнів в освітньому процесі початкової школи.

На реалізацію четвертої педагогічної умови – *застосування педагогічно доцільних форм, методів, засобів виховання міжкультурної толерантності молодших школярів* – використовували такі форми роботи, як-от: інтегровані уроки, уроки-мандрівки, уроки-ігри, уроки-діалоги, програма «Тиждень культур: Планета Земля – наш спільний дім», виховні години, читання й обговорення казок, оповідань, віршів, віртуальні екскурсії, вікторини, проєктна діяльність, творчі завдання, свята, конкурси, виставки малюнків, творчих робіт тощо; сукупність методів: бесіди, розповіді, ігри, приклад, виховні ситуації, вправи тощо

На уроках і під час позаурочної діяльності вчителі використовували види діяльності, спрямовані на розвиток у дітей здатності розуміти й застосовувати принципи міжкультурної толерантності.

Для учнів 1–2 класів було запропоновано гру «Не погодься» – учень розповідав, що він (або його однокласники) знає чи вміє робити, а інші діти мали погодитись із цим твердженням або заперечити, сказавши, що це неправда й аргументувати свої відповіді (Тренінгова програма «Подолання агресивної поведінки»).

Потім молодшим школярам було запропоновано творчі завдання: «Дерево життя» – необхідно побудувати (намалювати, накреслити) власне генеалогічне дерево та написати міні-есе про свою родину; «Альбом зі світлинами» – молодшим школярам було запропоновано презентувати фотографію з родинного альбому, розказати про одного із членів родини.

Для учнів 3–4 класів були запропоновано кілька творчих завдань: «Лист другові» – діти мали написати листи, адресовані уявним друзям-іноземцям, які містять цікаву інформацію про країну автора листа, звичаї та традиції народу; «Люди і долі» – молодші школярі складали розповідь про цікаву особистість, якою пишаються, хочуть наслідувати її, чи про свого кумира; «Улюблена книжка» – вчитель вибирав дитячу книгу про толерантність, читав фрагмент і пропонував учням здогадатися, з якої книги цей фрагмент і відповісти на запитання про зміст історії (Тренінгова програма «Подолання агресивної поведінки»).

Потім молодшим школярам було запропоновано вправу «Зашифровані слова» (Тренінгова програма «Подолання агресивної поведінки»). Бути толерантною людиною – означає поважати людей. Наскільки ми поважаємо ту чи іншу людину, свідчить наше вміння ввічливо спілкуватися. Які слова треба використовувати, щоб із нами було приємно спілкуватися? (Ввічливі слова). Зараз перевіримо, чи знаєте ви їх. На дошці було записано слова ввічливої людини, але букви в них переставлені місцями:

- добрий день – йдбрионьед;
- добрий ранок – окранбодийр;
- добрий вечір – ірчевборийд;
- дякую – куюся;
- будь ласка – дубьсакал;
- пробачте – ропчебат;
- до побачення – няопчебан од.

Після того, як діти виконали завдання, учитель ознайомив їх із ввічливими словами та традиціями інших країн.

В *Україні* вітання було ознакою вихованості та шляхетності. Уранці ми можемо скористатися фразами «Добрий ранок!» або «Доброго ранку»; удень ми промовляємо привітання «Добрий день!», «Доброго дня!», «Добридень», «На добридень!»; увечері знадобляться побажання «Доброго вечора!», «Вечір добрий!», «Добривечір!».

Поняття про закони і правила етикету зародилося у *Великобританії*. Англійці цінують звичаї, традиції та правила, дотримуються моральних норм поведінки. Ввічливість і охайність для них – невід’ємна частина життя. Ввічливо привітатись англійською можна за допомогою слів: «Good day!» (добрий день), «Good morning!» (добрий ранок), «Good evening!» (добрий вечір), «Thank you!» (дякую), «Please»(будь ласка), «Sorry» (пробачте), «Good bye!» (до побачення).

Вправа «Яблуко» (для 1–4 класів). Завдання наочно демонструє нищівні наслідки прояву нетолерантної поведінки, зневаги, вчить дітей усвідомлювати результати своїх дій. Учитель показував гарне яблуко та просив групу учнів описати його (форму, колір). Тоді дістав схоже яблуко, а перше передав групі дітей із проханням дбайливо передавати його один одному, усміхаючись при цьому та промовляючи добрі побажання один одному. Після цього вчитель передав класом друге яблуко і просив робити дітей все навпаки. За бажанням можна різати яблуко, жбурляти його, писати погані слова на кожурі, глузувати, колоти іншими предметами. Після передачі двох яблук вчитель запропонував дітям питання для обговорення:

- Яке з яблук ви б хотіли скуштувати та чому?
- Чим відрізняються тепер ці два яблука?
- Чому одне з них перетворилося на сміття?
- Скільки може «жити» яблуко, з яким обійшлися добре?
- Скільки «проіснує» понищене?
- Як ця ситуація схожа на ситуації з реального життя?
- Чи ми так вчиняємо з людьми?
- Коли саме та чому так відбувається? (Чотири практичні гри про толерантність і права людини).

Під час виконання вправи «Обери собі команду» (для 3–4 класів) дітям було запропоновано сісти в коло. Потім їм було роздано по одній наліпці (різнокольорові зірочки, сонечка, квадратики чи кола). Молодші школярі наклеювали собі наліпку на руку чи на шкільну форму, светр. Потім учням

необхідно було протягом двох хвилин без слів згуртуватися в команди. Зазвичай, маленькі діти об'єднувалися за критерієм вибору кольору наліпок (червона зірка із червоним колом) або форми (трикутник із трикутником).

Далі з учнями було обговорено кілька запитань:

– Чому Ви обрали саме цих учнів, щоб об'єднатися в команду?

– Чи бувають в світі «однакові» люди взагалі?

– Як Ви думаєте, чим схожі ви між собою, а чим відрізняєтеся? (*Три гри для виховання толерантності в молодшій школі*).

У процесі виконання вправи «Три речі» (для 3–4 класів) діти об'єднувалися у пари. Потім їм було задано теми для пошуку спільного («Я у школі», «Моя сім'я», «Мої улюблені заняття», «Канікули», «Мої друзі») чи вигадати власну (*Три гри для виховання толерантності в молодшій школі*).

Обговорення спільної теми тривало п'ять хвилин. Пошук спільного є підґрунтям для виховання міжкультурної толерантності. Коли ми тренуємо цю навичку з раннього віку, то допомагаємо дітям не ігнорувати її та не бути агресивними до тих, хто відрізняється. Ігри в парах допомагають здобувачам початкової освіти краще пізнати один одного, а в початковій школі – знайти перших шкільних друзів. Для дітей часом достатньо кількох хвилин гри, щоб потім на перервах ще довго розповідати один одному про канікули чи улюблені заняття. Окрім цього, вправа сприяла розвитку комунікативних навичок. Сором'язливі учні не завжди хочуть брати участь у розмові, проте, коли тема чітко означена, вони почуваються впевненіше.

Нами використовувались виховні ситуації (для 1–4 класів): «Незнайомка» (Канішевська, & Сухопара, 2017, с. 400), «Біла ворона», «Пустіть мене в коло» (див. Додаток 3). Так, у ситуації «Незнайомка» молодші школярі вчилися не робити поверхові висновки про людину.

Учитель показував кольорове зображення дівчинки, з портфелем і квітами.

– Що ви можете сказати про цю дівчинку? (*Що вона навчається в школі, бо тримає портфеля, вона охайна, красива тощо*).

– Щось більше ми можемо сказати про неї? Можемо назвати її ім'я, вік, хто її друзі, якою вона є у ставленні до інших людей? *(Ні, тому що бо ми її не знаємо).*

– А ось що розповідає нам про цю дівчинку один з її однокласників.

Далі одній команді вчитель віддавав зображення дівчинки і просив загинати потроху цей аркуш, якщо в її адресу будуть лунати погані слова. Учні другої команди отримали лист від її однокласника і читали його вголос.

Маринка – зануда та ябеда. Вона вважає себе кращою за інших і весь час задирає носа, тому з нею у класі ніхто не хоче дружити.

– Діти, що нового ми дізналися з листа? Чи можемо ми з упевненістю сказати, що Маринка є саме такою як її описав однокласник Сергій?

А ось ще один лист. Його написав інший хлопчик про ученицю свого класу.

Маринка – чудова дівчинка, з нею дружать майже всі учні нашого класу, адже вона добре навчається, уважна до однокласників, завжди готова прийти на допомогу та поділитися тим, що в неї є.

– Що ми дізналися з цього листа?

Але подивіться на фотографію Маринки. Від чого вона стала такою? *(Від образливих слів, які виявилися неправдою).*

– Чи можемо ми якось виправити ситуацію? Діти розгинають зображення. Але чи стало воно таким як і раніше? Чому? Якщо образити людину, чи можна повністю змінити враження від образи, навіть, щирими вибаченнями?

Ще одною формою роботи було перегляд мультфільмів. Для виховання міжкультурної толерантності вважаємо, що пропоновані медіапродукти мають важливе значення, адже вчать здобувачів початкової освіти знаходити спільну мову з кожним і бачити в оточуючих найкращі риси характеру, не оцінюючи інших виключно за зовнішністю (див. Додаток Л):

– «Гидке каченя» (казка про те, що бути іншим не означає бути поганим);

- «Жив собі чорний кіт» (мультфільм про те, як живеться чорному коту. Через людські забобони з ним ніхто не спілкується, тому він опинився в повній ізоляції. Усьому причина – чорний колір його шерсті);
- «Про пташок» (цей мультфільм демонструє, що будь-які конфлікти впливають на кожного, незалежно від того, це група чи одна особа);
- «Вірте у любов, вірте у Різдво» (сюжет анімаційного фільму розповідає про те, що з кожним можна знайти спільну мову).

Відтак, проведений формувальний етап експерименту сприяв підвищенню рівнів вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів, а саме: поглибленню знань власної культури, національних особливостей; бажанню спілкуватися з представниками інших національних культур; сприйняттю різноманітності сучасного світу як позитивного явища; здатності протидіяти міжкультурним упередженням і стереотипам (див. підрозділ 3.3.).

3.3. Динаміка вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів в освітньому процесі початкової школи

З метою визначення ефективності впровадження моделі та педагогічних умов виховання міжкультурної толерантності молодших школярів в освітньому процесі початкової школи проведено контрольний етап експерименту.

Згідно з визначеними критеріями і показниками вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів (див. підрозділ 2.1.), на основі методів і методик, які використовувалися нами на констатувальному етапі дослідження (опитування за допомогою авторської анкети «Міжкультурна толерантність», методика «Національні стереотипи» (К. Чорна), тест «Що я знаю про Україну та інші країни» (Д. Колодяжна), методика вивчення толерантності дітей (за матеріалами ЮНЕСКО, автор Домінік де Сент Марс), картки педагогічних спостережень) (додатки А, Б, В,

Д, Е) було проведено діагностичний зріз, який дозволив визначити рівні вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів експериментальної і контрольної групи.

Для знаходження можливих зв'язків у рівнях вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів використовували два тести статистичної значимості для аналізу таблиць спряженості: критерій Пірсона (критерій « χ^2 » узгодженості двох емпіричних розподілів) (з поправкою на неперервність Йетса) та точний тест Фішера. Висновки сформульовано для рівня статистичної значимості $\alpha=0,01$ (Наследов, 2004).

Значення критерію Пірсона (у таблицях розрахунків ця величина позначена « χ^2 -кв») визначалася так:

$$\chi^{2*} = \sum_{j=1}^l \sum_{i=1}^m \frac{(n'_{ji} - n_{ji})^2}{n'_{ji}} \quad (3.1.),$$

де m – кількість рівнів ознаки, а теоретичні частоти (у розрахункових таблицях ці частоти йдуть під заголовком «прогноз» – за зразком допомоги Excel). Останній показник (n'_{ji}) визначали за формулою:

$$n'_{ji} = \frac{\sum_{v=1}^m n_{jv} \cdot \sum_{u=1}^l n_{ui}}{\sum_{u=1}^l \sum_{v=1}^m n_{uv}} \quad (3.2.). \quad (\text{Наследов, 2004}).$$

P -рівень точного тесту Фішера було обраховано за допомогою онлайн-калькулятора. Приклад статистичної гіпотези:

H_0 : доля молодших школярів з високим рівнем вихованості міжкультурної толерантності не відрізняється від долі молодших школярів з високим рівнем вихованості толерантності в контрольній групі.

H_1 : доля молодших школярів з високим рівнем вихованості міжкультурної толерантності відрізняється від долі молодших школярів з високим рівнем вихованості міжкультурної толерантності в контрольній групі.

Порівняльний аналіз емпіричних даних контрольної та експериментальної груп здійснювався окремо, за віковою категорією. Характеристику рівнів вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів експериментальної та контрольної груп на початку формувального етапу експерименту представлено в таблиці 3.1.

Таблиця 3.1.

Характеристика рівнів вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів ЕГ та КГ на початку формувального етапу експерименту

Класи Рівні	Високий				Середній				Низький			
	ЕГ		КГ		ЕГ		КГ		ЕГ		КГ	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
1 клас	8	14,5	9	15,8	20	36,4	20	35,1	27	49,1	28	49,1
2 клас	10	17,2	11	18,0	22	37,9	24	39,3	26	44,8	26	42,6
3 клас	14	24,6	16	26,2	20	35,1	22	36,1	23	40,4	23	42,6
4 клас	15	25,9	17	27,9	23	39,7	25	41,0	20	34,5	19	31,1

На початку формувального етапу експерименту розподіли здобувачів початкової освіти за рівнями вихованості міжкультурної толерантності в експериментальній та контрольній групах не відрізняються ($p=0,8794$), на констатувальному – відрізняються ($p=0,0000$). Останні вказані розбіжності обумовлені розбіжностями за всіма критеріями (перший – $p=0,0000$, другий – $p=0,0000$, третій – $p=0,0000$).

За результатами аналізу показників рівнів вихованості міжкультурної толерантності учнів ЕГ і КГ на початку формувального етапу експерименту. було отримано такі результати: високий рівень спостерігається у 8 (14,5%) ЕГ та 9 (15,8%) КГ учнів 1 класу, 10 (17,2%) ЕГ та 11 (18,0%) КГ учнів 2 класу, 14 (24,6%) ЕГ та 16 (26,2%) КГ учнів 3 класу, 15 (25,9%) ЕГ та 17 (27,9%) КГ учнів 4 класу. Середній рівень виявлено у 20 (36,4%) ЕГ та 20 (35,1%) КГ

учнів 1 класу, 22 (37,9%) ЕГ та 24 (39,3%) КГ учнів 2 класу, 20 (35,1%) ЕГ та 22 (36,1%) КГ учнів 3 класу, 23 (39,7%) ЕГ та 25 (41,0%) КГ учнів 4 класу. Низький рівень міжкультурної толерантності було діагностовано у 27 (49,1%) ЕГ та 28 (49,1%) КГ учнів 1 класу, 26 (44,8%) ЕГ та 26 (42,6%) КГ учнів 2 класу, 23 (40,4%) ЕГ та 23 (42,6%) КГ учнів 3 класу, 20 (34,5%) ЕГ та 19 (31,1%) КГ учнів 4 класу.

Таким чином, на початку формувального етапу експерименту більшість молодших школярів експериментальної і контрольної групи виявили низький рівень вихованості міжкультурної толерантності.

Вивчення рівня вихованості міжкультурної толерантності учнів ЕГ та КГ за критерієм «знання про міжкультурну толерантність» відбувалось за допомогою авторської анкети «Міжкультурна толерантність» і тесту «Що я знаю про Україну та інші країни» (Д. Колодяжна) (додатки А, Д).

Продовжуючи твердження «Поважати власну країну означає...», варіант: «Знати звичаї та традиції рідного народу» та/або «Говорити рідною мовою» в експериментальній групі вибрали 76,4% учнів 1 класу, 79,2% учнів 2 класу, 86,7% учнів 3 класу та 89,6% учнів 4 класу. Варіанти: «Уміти голосніше за всіх співати» та «Не знаю» вибрали 23,6% учнів 1 класу, 20,8% учнів 2 класу, 13,3% учнів 3 класу та 10,4% учнів 4 класу.

Відповіді на питання «Чи знаєш, ти чому на пасхальних листівках зображають кролика?» та «Різдвяний вінок це – традиція» в експериментальній групі знають 80,2% учнів 1 класу, 87,9% учнів 2 класу, 92,9% учнів 3 класу та 98% учнів 4 класу.

Результати проведення тестування за допомогою тесту «Що я знаю про Україну та інші країни» (Д. Колодяжна) свідчили про обсяг знань (відповідно до віку) про Україну, національні цінності та про інші країни.

Питання з якими на констатувальному етапі експерименту в учнів виникали труднощі, а саме: «Які державні символи нашої держави ти знаєш?», «Які свята, традиційні для інших країн, ти знаєш?», «Які ти знаєш відомі столиці інших держав?», «Які кольори використовуються в прапорах інших

країн? (назви країну і кольори її прапору)» після формувального етапу експерименту не викликали значних складнощів в учнів 1–4 класів експериментальної групи.

Результати опитування за критерієм «знання про міжкультурну толерантність» представлено в таблиці 3.2.

Таблиця 3.2.

Характеристика рівнів вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів ЕГ та КГ за критерієм «знання про міжкультурну толерантність» після завершення формувального етапу експерименту

Класи Рівні	Високий				Середній				Низький			
	ЕГ		КГ		ЕГ		КГ		ЕГ		КГ	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
1 клас	31	56,4	10	17,5	20	36,4	22	38,6	4	7,3	25	43,9
2 клас	32	55,2	12	19,7	19	32,8	24	39,3	7	12,1	25	41,0
3 клас	38	66,7	17	27,9	16	28,1	22	36,1	3	5,3	22	36,1
4 клас	37	63,8	15	24,6	16	27,6	25	41,0	5	8,6	21	34,4

За результатами аналізу показників за критерієм «знання про міжкультурну толерантність» отримано такі дані: високий рівень спостерігається у 31 (56,4%) ЕГ та 10 (17,5%) КГ учнів 1 класу, 32 (55,2%) ЕГ та 12 (19,7%) КГ учнів 2 класу, 38 (66,7%) ЕГ та 17 (27,9%) КГ учнів 3 класу, 37 (63,8%) ЕГ та 15 (24,6%) КГ учнів 4 класу. Середній рівень виявлено у 20 (36,4%) ЕГ та 22 (38,6%) КГ учнів 1 класу, 19 (32,8%) ЕГ та 24 (39,3%) КГ учнів 2 класу, 16 (28,1%) ЕГ та 22 (36,1%) КГ учнів 3 класу, 16 (27,6%) ЕГ та 25 (41,0%) КГ учнів 4 класу. Низький рівень міжкультурної толерантності відповідно до критерію «знання про міжкультурну толерантність» було діагностовано у 4 (7,3%) ЕГ та 25 (43,9%) КГ учнів 1 класу, 7 (12,1%) ЕГ та 25 (41,0%) КГ учнів 2 класу, 3 (5,3%) ЕГ та 22 (36,1%) КГ учнів 3 класу, 5 (8,6%) ЕГ та 21 (34,4%) КГ учнів 4 класу.

Вивчення рівня вихованості міжкультурної толерантності за критерієм «прагнення виявляти міжкультурну толерантність» відбувалось за допомогою авторської анкети «Міжкультурна толерантність» і адаптованою методикою «Національні стереотипи» (К. Чорна), яка мала на меті виявити рівень сформованості в дітей ціннісного ставлення до інших народів (додатки А, В).

Результати опитування учнів експериментальної групи за авторською анкетой «Міжкультурна толерантність» показали, що в експериментальній групі не хотіли б «Стати другом хлопчику чи дівчинці, які звикли розмовляти іншою мовою, мають інший колір шкіри», вибравши варіант «ні, мені не подобаються люди, які сильно відрізняються від мене» або «не знаю» та не вважають листування із іноземними однолітками цікавим лише 16,4% учнів 1 класу, 20,7% учнів 2 класу, 14,0% учнів 3 класу, 13,8% учнів 4 класу.

Аналіз результатів дослідження, отриманих за допомогою адаптованої методики «Національні стереотипи» (К. Чорної) свідчить, що більшість першокласників (56,4%), другокласників (55,2%), третьокласників (66,7%) і четвертокласників (63,8%) використовували для опису англіїців та українців прикметники «гостинні», «скромні», «безкорисливі», «із хорошими манерами», «оптимістичні», «дисципліновані».

Рівні вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів за критерієм «прагнення виявляти міжкультурну толерантність» представлено у таблиці 3.3.

Таблиця 3.3.

Характеристика рівнів вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів ЕГ та КГ за критерієм «прагнення виявляти міжкультурну толерантність» після завершення формувального етапу експерименту

Класи Рівні	Високий				Середній				Низький			
	ЕГ		КГ		ЕГ		КГ		ЕГ		КГ	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
1 клас	30	54,5	10	17,5	16	29,1	23	40,4	9	16,4	24	42,1
2 клас	31	53,4	13	21,3	15	25,9	25	41,0	12	20,7	23	37,7
3 клас	35	61,4	18	29,5	14	24,6	23	37,7	8	14,0	20	32,8
4 клас	36	62,1	14	23,0	14	24,1	24	39,3	8	13,8	23	37,7

Згідно з отриманими результатами встановлено, що високий рівень вихованості міжкультурної толерантності спостерігається у 30 (54,5%) ЕГ та 10 (17,5%) КГ учнів 1 класу, 31 (53,4%) ЕГ та 13 (21,3%) КГ учнів 2 класу, 35 (61,4%) ЕГ та 18 (29,5%) КГ учнів 3 класу, 36 (62,1%) ЕГ та 14 (23,0%) КГ учнів 4 класу. Середній рівень вихованості міжкультурної толерантності виявлено у 16 (29,1%) ЕГ та 23 (40,4%) КГ учнів 1 класу, 15 (25,9%) ЕГ та 25 (41,0%) КГ учнів 2 класу, 14 (24,6%) ЕГ та 23 (37,7%) КГ учнів 3 класу, 14 (24,1%) ЕГ та 24 (39,3%) КГ учнів 4 класу. Низький рівень вихованості міжкультурної толерантності було діагностовано у 9 (16,4%) ЕГ та 24 (42,1%) КГ учнів 1 класу, 12 (20,7%) ЕГ та 23 (37,7%) КГ учнів 2 класу, 8 (14,0%) ЕГ та 20 (32,8%) КГ учнів 3 класу, 8 (13,8%) ЕГ та 23 (37,7%) КГ учнів 4 класу.

Вивчення рівня вихованості міжкультурної толерантності за критерієм «прояв міжкультурної толерантності в поведінці» відбувалось за допомогою авторської анкети «Міжкультурна толерантність» та методики вивчення толерантності дітей (за матеріалами ЮНЕСКО, автор Домінік де Сент Марс) (Додаток А, Е).

Лише 20,0% учнів 1 класу, 17,2% учнів 2 класу, 15,8% учнів 3 класу та 12,1% учнів 4 класу експериментальної групи на питання «Твій знайомий хлопчик – іншої національності, він дотримується традиції свого народу ...» дали відповідь «ти скажеш, що тобі смішно» та на твердження «Молодшим завжди дістається більше подарунків і уваги ...» вибрали варіант «ти кажеш собі, що ти нікому не потрібен».

Відповідаючи на питання авторської анкети «Міжкультурна толерантність» переважна частина респондентів, а саме 68,5% учнів 1 класу, 83,3% учнів 2 класу, 89,4% учнів 3 класу та 93,3% учнів 4 класу вважають той факт, що «люди в інших країнах відрізняються від нас звичками, культурою», позитивним: це «добре, адже люди все одно знайдуть порозуміння».

Виявлено, що 54,5% першокласників, 53,4% другокласників, 61,4% третьокласників і 62,1% четвертокласників зазначають, що їм «легко знаходити спільну мову із різними людьми» й «у світі більше добра, ніж зла».

Переважна частина молодших школярів, а саме 89,1% учнів 1 класу, 81,9% учнів 2 класу, 79,3% учнів 3 класу та 75,2% учнів 4 класу відповіли ствердно на запитання «Чи хотів би ти подивитися мультфільми Великобританії?».

Рівні вихованості міжкультурної толерантності за критерієм «прояв міжкультурної толерантності в поведінці» представлено у таблиці 3.4.

Таблиця 3.4.

Характеристика рівнів вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів ЕГ та КГ за критерієм «прояв міжкультурної толерантності в поведінці» після завершення формувального етапу експерименту

Класи Рівні	Високий				Середній				Низький			
	ЕГ		КГ		ЕГ		КГ		ЕГ		КГ	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
1 клас	30	54,5	10	17,5	14	25,5	21	36,8	11	20,0	26	45,6
2 клас	31	53,4	14	23,0	17	29,3	24	39,3	10	17,2	23	37,7
3 клас	34	59,6	16	26,2	14	24,6	22	36,1	9	15,8	23	37,7
4 клас	36	62,1	20	37,8	15	25,9	26	42,6	7	12,1	15	24,6

У результаті дослідження було встановлено, що високий рівень вихованості міжкультурної толерантності спостерігається у 30 (54,5%) ЕГ та 10 (17,5%) КГ учнів 1 класу, 31 (53,4%) ЕГ та 14 (23,0%) КГ учнів 2 класу, 34 (59,6%) ЕГ та 16 (26,2%) КГ учнів 3 класу, 36 (62,1%) ЕГ та 20 (37,8%) КГ учнів 4 класу. Середній рівень вихованості міжкультурної толерантності виявлено у 14 (25,5%) ЕГ та 21 (36,8%) КГ учнів 1 класу, 17 (29,3%) ЕГ та 24 (39,3%) КГ учнів 2 класу, 14 (24,6%) ЕГ та 22 (36,1%) КГ учнів 3 класу, 15 (25,9%) ЕГ та 26 (42,6%) КГ учнів 4 класу. Низький рівень вихованості міжкультурної толерантності відповідно до означеного критерію було діагностовано в 11 (20,0%) ЕГ та 26 (45,6%) КГ учнів 1 класу, 10 (17,2%) ЕГ та 23 (37,7%) КГ учнів 2 класу, 9 (15,8%) ЕГ та 23 (37,7%) КГ учнів 3 класу, 7 (12,1%) ЕГ та 15 (24,6%) КГ учнів 4 класу.

Узагальнену характеристику рівнів вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів (за класами) після завершення формувального етапу експерименту представлено у таблиці 3.5.

Таблиця 3.5.

**Характеристика рівнів вихованості міжкультурної толерантності
молодших школярів (за класами) ЕГ та КГ після завершення
формуального етапу експерименту**

Класи Рівні	Високий				Середній				Низький			
	ЕГ		КГ		ЕГ		КГ		ЕГ		КГ	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
1 клас	30	54,5	10	17,5	16	29,1	22	38,6	9	16,4	25	43,9
2 клас	31	53,4	13	21,3	17	29,3	24	39,3	10	17,2	24	39,3
3 клас	35	61,4	17	27,9	14	24,6	22	36,1	8	14,0	22	36,1
4 клас	36	62,1	20	37,8	15	25,9	26	42,6	7	12,1	15	24,6

Нами були отримані такі результати стану вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів після завершення формуального етапу експерименту: високий рівень у 1 класі – 30 (54,5%) ЕГ, 10 (17,5%) КГ, у 2 класі – 31 (53,4%) ЕГ, 13 (21,3%) КГ, у 3 класі – 35 (61,4%) ЕГ, 17 (27,9%) КГ, у 4 класі – 36 (62,1%) ЕГ, 20 (37,8%) КГ, середній рівень у 1 класі – 16 (29,1%) ЕГ, 22 (38,6%) КГ, у 2 класі – 17 (29,3%) ЕГ, 24 (39,3%) КГ, у 3 класі – 14 (24,6%) ЕГ, 22 (36,1%) КГ, у 4 класі – 15 (25,9%) ЕГ, 26 (42,6%) КГ, низький рівень у 1 класі – 9 (16,4%) ЕГ, 25 (43,9%) КГ, у 2 класі – 10 (17,2%) ЕГ, 24 (39,3%) КГ, у 3 класі – 8 (14,0%) ЕГ, 22 (36,1%) КГ, у 4 класі – 7 (12,1%) ЕГ, 15 (24,6%) КГ.

Динаміку рівнів вихованості міжкультурної толерантності здобувачів початкової освіти ЕГ до та після завершення формуального етапу експерименту представлено на рис. 3.2.

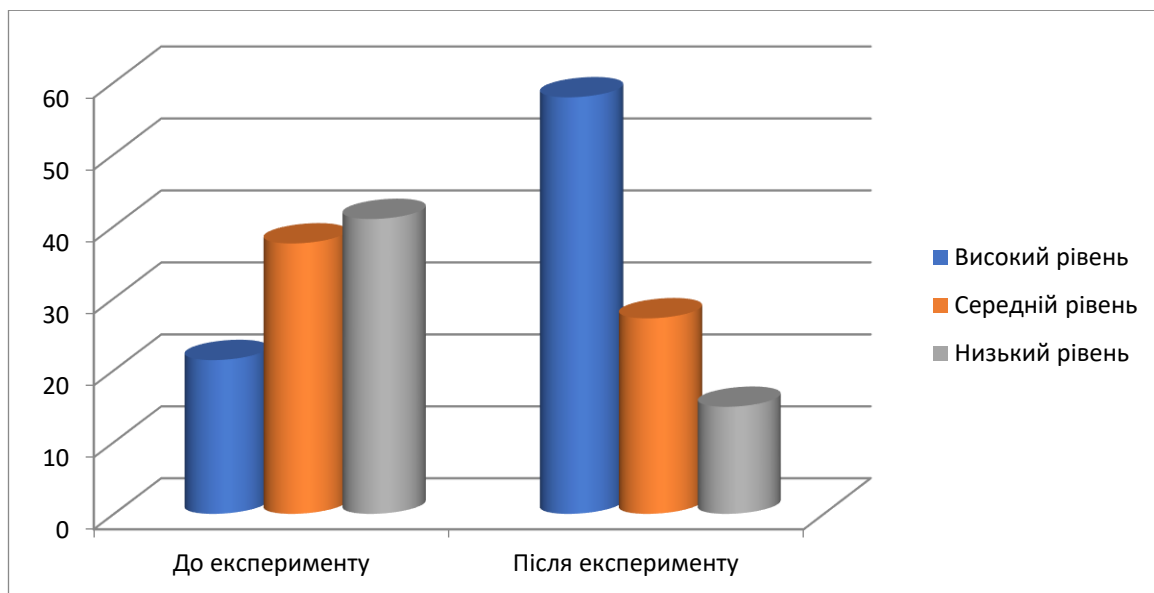

Рис. 3.2. Динаміка рівнів вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів ЕГ до та після завершення формувального етапу експерименту

Отже, можемо стверджувати, що запровадження розробленої моделі та педагогічних умов виховання міжкультурної толерантності молодших школярів в освітньому процесі початкової школи було ефективним (див. табл. 3.6.).

Після завершення формувального етапу експерименту значно збільшився рівень вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів експериментальних класів. Так, 57,9% учнів ЕГ та 25,0% учнів КГ виявили високий рівень вихованості міжкультурної толерантності, що є свідченням динаміки зростання цього рівня в ЕГ (+ 32,9%); середній рівень вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів мають 27,2% учнів ЕГ та 39,2% учнів КГ; низький рівень вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів мають 14,9% учнів ЕГ та 35,8% учнів КГ.

Таблиця 3.6.

**Характеристика рівнів вихованості міжкультурної толерантності
молодших школярів до та після завершення формувального етапу
експерименту (за класами)**

Рівні	Експериментальна група				Динаміка		Контрольна група				Динаміка	
	Констат. етап		Формув. етап				Констат. етап		Формув. етап			
	Осіб	%	Осіб	%	Осіб	%	Осіб	%	Осіб	%	Осіб	%
1 клас												
Високий	8	14,5	30	54,5	+22	+40	9	15,8	10	17,5	+1	+1,7
Середній	20	36,4	16	29,1	-4	-7,3	20	35,1	22	38,6	+2	+3,5
Низький	27	49,1	9	16,4	-18	-32,7	28	49,1	25	43,9	-3	-5,2
2 клас												
Високий	10	17,2	31	53,4	+21	+36,2	11	18,0	13	21,3	+2	+3,3
Середній	22	37,9	17	29,3	-5	-8,6	24	39,3	24	39,3	0	0
Низький	26	44,8	10	17,2	-16	-27,6	26	42,6	24	39,3	-2	-3,3
3 клас												
Високий	14	24,6	35	61,4	+21	+36,8	16	26,2	17	27,9	+1	+1,7
Середній	20	35,1	14	24,6	-6	-10,5	22	36,1	22	36,1	0	0
Низький	23	40,4	8	14,0	-15	-26,4	23	37,7	22	36,1	-1	-1,6
4 клас												
Високий	15	25,9	36	62,1	+21	+36,2	17	27,9	20	37,8	+3	+9,9
Середній	23	39,7	15	25,9	-8	-13,8	25	41,0	26	42,6	+1	+1,6
Низький	20	34,5	7	12,1	-13	-22,4	19	31,1	15	24,6	-4	-6,5
1-4 класи												
Високий	47	20,6	132	57,9	+85	+37,3	53	22,1	60	25,0	+7	+2,9
Середній	85	37,3	62	27,2	-23	-10,1	91	37,9	94	39,2	+3	+1,3
Низький	96	42,1	34	14,9	-62	-27,2	96	40,0	86	35,8	-10	-4,2

Зсув у долі високого рівня вихованості міжкультурної толерантності учнів перших класів експериментальної групи за всіма критеріями за тестом Фішера склав $p=0,0001$; за $\chi^2=17,730$; для середнього рівня – за тестом Фішера $p=0,5425$; за $\chi^2=0,372$; для низького рівня – за тестом Фішера $p=0,0005$; за $\chi^2=11,933$.

Стосовно учнів перших класів контрольної групи: зсув у долі високого рівня за всіма критеріями за тестом Фішера склав $p=0,8016$; за $\chi^2=0,063$; для середнього рівня – за тестом Фішера склав $p=0,8462$; за $\chi^2=0,036$; для низького рівня – за тестом Фішера $p=0,7074$; за $\chi^2=0,141$.

Перший клас. Гіпотеза про однакові розподіли молодших школярів за рівнями вихованості міжкультурної толерантності на початку та наприкінці дослідження відхиляється для експериментальної групи ($p=0,0000$) та приймається для контрольної групи ($p=0,8531$). Відмінність у розподілах експериментальної групи обумовлена зменшенням групи з низьким рівнем вихованості міжкультурної толерантності ($p=0,0005$) та збільшенням групи з високим рівнем вихованості міжкультурної толерантності ($p=0,0001$) у той час як зменшення групи з середнім рівнем вихованості міжкультурної толерантності виявилось статистично незначимим ($p=0,8462$). У контрольній групі зсуви у всіх рівнях вихованості міжкультурної толерантності виявились статистично незначимими ($p=0,8016$, $p=0,846$, $p=0,7072$).

В учнів других класів експериментальної групи зсув у долі високого рівня вихованості міжкультурної толерантності за всіма критеріями за тестом Фішера склав $p=0,0001$; за $\chi^2=15,089$; для середнього рівня – за тестом Фішера $p=0,432$; за $\chi^2=0,618$; для низького рівня – за тестом Фішера $p=0,0024$; за $\chi^2=9,063$.

В учнів другого класу контрольної групи зсув у долі високого рівня вихованості міжкультурної толерантності за тестом Фішера склав $p=0,8203$; за $\chi^2=0,052$; для середнього рівня – за тестом Фішера $p=1,0000$; за $\chi^2=0,000$; для низького рівня – за тестом Фішера $p=0,8541$; за $\chi^2=0,034$.

Другий клас. Гіпотеза про однакові розподіли молодших школярів за рівнями вихованості міжкультурної толерантності на початку та наприкінці дослідження відхиляється для експериментальної групи ($p=0,0001$) та приймається для контрольної групи ($p=0,884$). Відмінність у розподілах експериментальної групи обумовлена зменшенням групи з низьким рівнем вихованості міжкультурної толерантності ($p=0,0024$) та збільшенням групи з високим рівнем вихованості міжкультурної толерантності ($p=0,0001$) у той час як зменшення групи з середнім рівнем вихованості толерантності виявилось статистично незначимим ($p=0,432$). У контрольній групі зсуви у рівнях вихованості міжкультурної толерантності виявились статистично незначимими ($p=0,8203$, $p=1,0000$, $p=0,8541$).

Зсув у долі високого рівня вихованості міжкультурної толерантності в учнів третіх класів експериментальної групи за всіма критеріями за тестом Фішера склав $p=0,0001$; за $\chi^2 - 14,317$; для середнього рівня – за тестом Фішера $p=0,306$; за $\chi^2 - 1,048$; для низького рівня – за тестом Фішера $p=0,0029$; за $\chi^2 - 8,684$.

В учнів третього класу контрольної групи зсув у долі високого рівня вихованості міжкультурної толерантності за всіма критеріями за тестом Фішера склав $p=0,8385$; $\chi^2 - 0,042$; для середнього рівня – за тестом Фішера $p=1,0000$; $\chi^2 - 0,000$; для низького рівня – за тестом Фішера $p=1,0000$; $\chi^2 - 0,035$.

Третій клас. Гіпотеза про однакові розподіли молодших школярів за рівнями вихованості міжкультурної толерантності на початку та наприкінці дослідження відхиляється для експериментальної групи ($p=0,0002$) та приймається для контрольної групи ($p=0,9741$). Відмінність у розподілах експериментальної групи обумовлена зменшенням групи з низьким рівнем вихованості міжкультурної толерантності ($p=0,0029$) та збільшенням групи з високим рівнем вихованості міжкультурної толерантності ($p=0,0001$) у той час як зменшення групи з середнім рівнем вихованості міжкультурної толерантності виявилось статистично незначимим ($p=0,303$). У контрольній

групі зсуви у рівнях вихованості міжкультурної толерантності виявились статистично незначимими ($p=0,8385$, $p=1,0000$, $p=1,0000$).

В учнів четвертого класу експериментальної групи зсув у долі високого рівня вихованості міжкультурної толерантності за всіма критеріями за тестом Фішера склав $p=0,0002$; за χ^2 – 13,997; для середнього рівня – за тестом Фішера $p=0,1657$; за χ^2 – 1,918; для низького рівня – за тестом Фішера $p=0,0084$; за χ^2 – 6,951.

В учнів четвертого класу контрольної групи зсув у долі високого рівня вихованості міжкультурної толерантності за всіма критеріями за тестом Фішера склав $p=0,694$; за χ^2 – 0,042; для середнього рівня – за тестом Фішера $p=1,0000$; за χ^2 – 0,034; для низького рівня – за тестом Фішера $p=0,5450$; за χ^2 – 0,367.

Четвертий клас. Гіпотеза про однакові розподіли молодших школярів за рівнями вихованості міжкультурної толерантності на початку та наприкінці дослідження відхиляється для експериментальної групи ($p=0,0002$) та приймається для контрольної групи ($p=0,693$). Відмінність у розподілах експериментальної групи обумовлена зменшенням групи з низьким рівнем вихованості міжкультурної толерантності ($p=0,0084$) та збільшенням групи з високим рівнем вихованості міжкультурної толерантності ($p=0,0002$) у той час як зменшення групи з середнім рівнем вихованості міжкультурної толерантності виявилось статистично незначимим ($p=0,1657$). У контрольній групі зсуви у рівнях вихованості міжкультурної толерантності виявились статистично незначимими ($p=0,694$, $p=1,0000$, $p=0,545$).

Наведемо динаміку рівнів вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів на початку і після закінчення формувального етапу експерименту (табл. 3.7).

Таблиця 3.7.

Динаміка рівнів вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів на початку і після закінчення формувального етапу експерименту

Рівні	Експериментальна група (228 учнів)				Динаміка	Контрольна група (240 учнів)				Динаміка
	на початку експер.		наприкінці експер.			на початку експер.		наприкінці експер.		
	Абс	%	Абс	%		%	Абс	%	Абс	
Високий	47	20,6	132	57,9	+37,3	53	22,1	60	25,0	+2,9
Середній	85	37,3	62	27,2	-10,1	91	37,9	94	39,2	+1,3
Низький	96	42,1	34	14,9	-27,2	96	40,0	86	35,8	-4,2

Отже, позитивна динаміка рівнів вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів експериментальної групи після завершення формувального етапу експерименту дозволяє зробити висновок про ефективність моделі та педагогічних умов виховання міжкультурної толерантності молодших школярів в освітньому процесі початкової школи.

Аналіз результатів дослідження засвідчив, що значно збільшилася кількість учнів, які мають усвідомлені знання про власну культуру та національні особливості; про культуру, традиції інших країн. Вони виявляють бажання спілкуватись із представниками інших культурних груп, що проявляється у сприйнятті різноманітності сучасного світу як позитивного явища; вміють спілкуватися та взаємодіяти з представниками інших культур як рівноправними партнерами; виявляють здатність протидіяти міжкультурним упередженням і стереотипам.

Висновки до розділу 3

Розроблено модель виховання міжкультурної толерантності молодших школярів в освітньому процесі початкової школи, що включає такі основні блоки: цільовий, теоретико-методологічний, діагностичний, технологічний, результативний.

Цільовий блок включає мету – виховання міжкультурної толерантності молодших школярів в освітньому процесі початкової школи та завдання (формування знань і поваги до національних цінностей, власної культури; формування знань і розуміння особливостей інших культур; виховання позитивного ставлення до культурних відмінностей; формування здатності до взаємодії та спілкування з представниками інших культур як рівноправними партнерами).

Теоретико-методологічний блок містить підходи (особистісно орієнтований, системний, гуманістичний); принципи (системності, культуровідповідності, діалогічності, гуманізму та творчого підходу до розвитку особистості, міжкультурної толерантності).

Діагностичний блок моделі розкриває компоненти (когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінковий); сукупність критеріїв (знання про міжкультурну толерантність; прагнення виявляти міжкультурну толерантність; прояв міжкультурної толерантності в поведінці), показників, рівнів вихованості міжкультурної толерантності здобувачів початкової освіти.

Технологічний блок моделі містить педагогічні умови виховання міжкультурної толерантності молодших школярів в освітньому процесі початкової школи (використання потенціалу мовно-літературної освітньої галузі та позаурочної діяльності у вихованні міжкультурної толерантності молодших школярів; організація полікультурного виховного середовища для виховання міжкультурної толерантності учнів; підвищення професійної компетентності педагогів щодо виховання міжкультурної

толерантності дітей зазначеного віку; застосування педагогічно доцільних форм, методів, засобів виховання міжкультурної толерантності молодших школярів).

Результативний блок розробленої моделі висвітлює очікуваний результат – підвищення рівня вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів.

Відповідно до першої педагогічної умови – *використання потенціалу мовно-літературної освітньої галузі та позаурочної діяльності у вихованні міжкультурної толерантності молодших школярів* – було підготовлено рекомендації щодо використання потенціалу предметів «Українська мова і літературне читання», «Англійська мова» та позаурочної діяльності закладів загальної середньої освіти у вихованні міжкультурної толерантності названого вище контингенту дітей.

Зокрема, спеціально дібраний зміст у межах програми «Тиждень культур: Планета Земля – наш спільний дім» включав матеріали про різноманітні культурні особливості різних країн (цікаві факти про країни, міста, національні символи, звичаї та традиції тощо). Для реалізації цієї педагогічної умови використовувались такі форми роботи, як-от: віртуальні екскурсії до інших країн, перегляд та обговорення тематичних мультфільмів; обговорення казок; ознайомлення із музичними творами України; ознайомлення із музичними творами Англії; тематичні заходи, спрямовані на формування цінності власної культури, інтересу до культур інших народів.

Реалізація другої педагогічної умови – *організація полікультурного виховного середовища для виховання міжкультурної толерантності учнів* – сприяла: набуттю здобувачами початкової освіти знань про національні цінності власної культури й інших культур; формуванню прагнення до знання та розуміння особливостей інших культур; позитивному ставленню до культурних відмінностей; здатності протидіяти міжкультурним упередженням і стереотипам. Було впроваджено такі форми роботи: ігри «Горюдуб», «London Bridge Falling Down», «Шифрувальник», відгадування загадок, знайомство з

музичними творами України й Англії «Музичний калейдоскоп», творче завдання «Духовна скарбниця», вправа «Три спільні речі», виховні години з використанням методики «занурення в національну культуру» («Чайна церемонія в Англії», «Україна – єдина країна»), театральні вистави, конкурси читців, творчі роботи учнів щодо вивчення традицій, історії, культури.

Третя педагогічна умова – *підвищення професійної компетентності педагогів щодо виховання міжкультурної толерантності дітей зазначеного віку* – передбачала організацію і проведення занять з учителями початкової школи в ході реалізації програми «Тиждень культур: Планета Земля – наш спільний дім». Було впроваджено такі форми роботи, як-от: лекції «Міжкультурна толерантність. Що? Як? Навіщо?», «Специфіка міжкультурної толерантності для вчителів», семінари-тренінги «Форми і методи виховання міжкультурної толерантності», «Діагностика рівнів вихованості міжкультурної толерантності в молодших школярів», круглі столи «На шляху до міжкультурно-толерантного майбутнього», «Чи живе в нашій школі міжкультурна толерантність?», вправи «Педагогічні терези», «Стереотипні окуляри», «Чарівна скринька», «Віддзеркалення», «Витинанка», «Вплив слова на людину», «Картопля».

Проведення занять з учителями початкової школи сприяло оволодінню ними знаннями та теоретичними уявленнями щодо проблеми виховання міжкультурної толерантності в молодших школярів; формами і методами виховання міжкультурної толерантності в дітей зазначеного віку.

У процесі реалізації четвертої педагогічної умови – *застосування педагогічно доцільних форм, методів, засобів виховання міжкультурної толерантності молодших школярів* – використовували такі форми роботи, як-от: інтегровані уроки, уроки-мандрівки, уроки-ігри, уроки-діалоги, програма «Тиждень культур: Планета Земля – наш спільний дім», виховні години, читання й обговорення казок, оповідань, віршів, віртуальні екскурсії «Тур українськими музеями просто неба», «Долиною нарцисів», «До Біг-Бену» тощо), вікторини, проєктна діяльність, творчі завдання («Дерево життя»,

«Люди і долі»), свята, конкурси, виставки малюнків, творчих робіт тощо; сукупність методів: бесіди, розповіді, ігри («Не погодься», «Шифрувальник», «Я – інший»), приклад, виховні ситуації («Незнайомка», «Біла ворона», «Пустіть мене в коло»), вправи («Зашифровані слова», «Яблуко», «Обери собі команду») тощо.

Результативність обґрунтованої та впровадженої моделі й педагогічних умов виховання міжкультурної толерантності учнів в освітньому процесі початкової школи експериментально доведено кількісними змінами в рівнях вихованості міжкультурної толерантності здобувачів початкової освіти

Узагальнення показників рівнів вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів після завершення формувального етапу педагогічного експерименту дало змогу констатувати позитивну динаміку: в експериментальній групі суттєво зменшилась кількість дітей із низьким (на 27,2 %) і середнім (на 10,1 %) рівнями вихованості міжкультурної толерантності; натомість значно зросла кількість учнів з високим (на 37,3 %) рівнем вихованості означеного феномену. У здобувачів початкової освіти КГ динаміка змін також простежується, проте не така суттєва.

Основні наукові результати розділу опубліковано у працях автора (Бесараб, Н., 2018а; Бесараб, Н., 2018b; Бесараб, Н., 2018с; Бесараб, Н., 2019b; Бесараб, Н., 2019с; Бесараб, Н., 2019f; Бесараб, Н., 2019h; Бесараб, Н., 2020а; Бесараб, Н., & Литовченко, О. 2020b).

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення і запропоновано нове вирішення проблеми виховання міжкультурної толерантності молодших школярів в освітньому процесі початкової школи. Результати проведеного дослідження засвідчили досягнення мети, розв'язання поставлених завдань і стали підставою для формулювання таких *висновків*:

1. Шляхом теоретичного аналізу філософських, психологічних і педагогічних джерел із проблеми дослідження уточнено сутність поняття «міжкультурна толерантність молодших школярів» як особистісну якість, що передбачає знання та повагу до національних цінностей, української культури; дозволяє проявляти доброзичливе ставлення до представників інших національних культур і феноменів національних культур (мистецтво, системи цінностей, традиції), зумовлює позитивне ставлення до культурних відмінностей, здатність до взаємодії та спілкування з представниками інших національних культур як рівноправними партнерами.

Установлено структурні компоненти міжкультурної толерантності молодших школярів, а саме: когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінковий.

2. Схарактеризовано потенціал освітнього процесу початкової школи у вихованні міжкультурної толерантності: 1) наскрізне формування компетентностей (вільне володіння державною мовою, здатність спілкуватися рідною (у разі відмінності від державної) й іноземними мовами, громадянська та соціальна, культурна компетентності (Концепція Нової української школи, 2016) у межах різних освітніх галузей; 2) на уроках української мови та літературного читання учні дізнаються про національні цінності й особливості української культури, що сприяє формуванню позитивного ставлення до представників інших національних культур та їхніх культурних відмінностей; 3) ознайомлення учнів з особливостями культур англomовних країн, формування в молодших школярів уявлення про діалог культур, усвідомлення своєї рідної культури через контекст культури англomовних країн; 4) у процесі

позаурочної діяльності завдяки використанню різноманітних форм і методів виховання у молодших школярів міжкультурної толерантності з'являється можливість для ознайомлення їх із культурою, традиціями України й інших країн, зокрема, англомовних.

3. Визначено компоненти міжкультурної толерантності: когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінковий; критерії вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів із відповідними показниками. Критерієм когнітивного компоненту є «знання про міжкультурну толерантність» (знання власної культури, національних особливостей; знання культури інших країн (мистецтво, системи цінностей, традиції); критерій емоційно-ціннісного компоненту – «прагнення виявляти міжкультурну толерантність» (сприйняття різноманітності сучасного світу як позитивного явища; бажання спілкуватися з представниками інших національних культур); критерій поведінкового компоненту – «прояв міжкультурної толерантності в поведінці» (уміння щодо діалогічного спілкування з представниками інших національних культур; наявність позитивного досвіду міжкультурної взаємодії; здатність протидіяти міжкультурним упередженням і стереотипам).

На основі визначених критеріїв і показників схарактеризовано рівні вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів (високий, середній, низький).

За результатами констатувального етапу експерименту встановлено домінування низького (41,0 % учнів) та середнього (37,6 % учнів) рівнів вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів. Високий рівень такої вихованості виявлено лише у 21,4 % респондентів.

4. Теоретично обґрунтовано й експериментально перевірено модель виховання міжкультурної толерантності молодших школярів в освітньому процесі початкової школи, що містить цільовий, теоретико-методологічний, діагностичний, технологічний, результативний блоки; відповідні педагогічні

умови (використання потенціалу мовно-літературної освітньої галузі та позаурочної діяльності у вихованні міжкультурної толерантності молодших школярів; організація полікультурного виховного середовища для виховання міжкультурної толерантності учнів; підвищення професійної компетентності педагогів щодо виховання міжкультурної толерантності дітей зазначеного віку; застосування педагогічно доцільних форм, методів, засобів виховання міжкультурної толерантності молодших школярів).

За результатами контрольного етапу експерименту в ЕГ значно збільшилась кількість респондентів з високим рівнем вихованості міжкультурної толерантності на 37,3 % (на початку експерименту 20,6 %, після закінчення 57,9 %). При цьому в ЕГ значно зменшилась чисельність учнів із низьким рівнем вихованості міжкультурної толерантності – на 27,2 % (на початку експерименту 42,1 %, після завершення – 14,9 %).

У контрольній групі суттєвих кількісних і якісних змін у динаміці рівнів вихованості міжкультурної толерантності здобувачів початкової освіти не відбулося. Підсумкові контрольні зрізи рівнів вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів засвідчили ефективність обґрунтованої та експериментально перевіреної моделі й педагогічних умов виховання міжкультурної толерантності молодших школярів в освітньому процесі початкової школи.

Беручи до уваги, що проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів вирішення проблеми виховання міжкультурної толерантності молодших школярів в освітньому процесі початкової школи, *подальшого вивчення* потребують питання виховання міжкультурної толерантності учнів інших вікових груп у сімейному та соціокультурному середовищі; вивчення гендерних відмінностей у процесі виховання міжкультурної толерантності здобувачів початкової освіти; забезпечення практичної підготовки вчителів початкової школи до виховання міжкультурної толерантності дітей в освітньому процесі початкової школи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абакумова, И. В. (2003). О Становлении толерантной личности в поликультурном образовании. *Вопросы психологии*, 3, 3-5.
2. Агадуллін, Р. Р. (2004). Полікультурна освіта: методолого-теоретичний аспект. *Педагогіка і психологія*, 3, 18-29.
3. Адамьянц, Т. З. (2005). *Диалог как основа толерантности: учеб, программа и метод, обеспечение*. М. : ООО Реглант.
4. Александрова, Ж. (2015). *Толерантність на уроках англійської мови в початковій школі*. Взято з <https://jak.waykun.com/articles/tolerantnist-na-urokah-anglijskoi-movi-v.html>.
5. Алешкина, Е.Б. (2016). *Теория и методика обучения иностранным языкам и культурам воспитание толерантности на уроках английского языка* Взято з: <http://netnado.ru/vospitanie-tolerantnosti-na-urokah-anglijskogoyazika-e-b-alesh/page-1>.
6. Амонашвили, Ш. А. (1995). *Размышления о гуманной педагогике*. Москва : Издательский дом Ш. А. Амонашвили.
7. Ананьев, Б. Г. (1954). *Вопросы детской и общей психологии*. М. : АПН РСФСР.
8. Андреев, В. И. (2000). *Педагогика. Учебный курс для творческого саморазвития*. Казань : Центр инновационных технологий.
9. Андрущенко, В. П. (2004). *Роздуми про освіту*. Київ : Знання.
10. Антипова, Е. (2003). Полікультура і толерантність в системі освіти. *Психолог*. 18, 2-6.
11. Антонова, О. Є. (2015). Вплив полікультурного середовища на розвиток обдарованості майбутніх педагогів. *Проблеми освіти: зб. наук. праць*, Вінниця-Київ, 82, 27-32.
12. Асмолов, А. (2001). Историческая культура и педагогика толерантности. *Мемориал*, 24, 61-63.

13. Асмолов, А. Г. (2000). *Толерантность: от утопии – к реальности. На пути к толерантному сознанию*. Москва : Смысл.
14. Бабакова, О., & Повідайчик, О. (2015). Міжкультурна толерантність в структурі професійно обумовлених компонентів особистості майбутнього фахівця. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія: «Педагогіка та психологія»*, 1, 63-66.
15. Баранова, Н. (2015). *Етика: навчальний посібник*. Ніжин. НДУ імені М. Гоголя.
16. Барбелко, Н. (2011). Толерантність та її види. *Матеріали III Міжнародної конференції молодих вчених HSS-2011 «Гуманітарні та соціальні науки»*. Львів, 24-26 листопада 2011. (с. 260-263).
17. Барбелко, Н. С. (2014). Критеріально-показникова характеристика рівнів сформованості міжкультурної толерантності студентів коледжів в процесі вивчення іноземної мови. *Вісник Житомирського державного університету*, 5 (77), 131-136.
18. Бардьер, Г. Л. (2005). *Социальная психология толерантности*. СПб. Изд-во Санкт-Петербургского университета.
19. Бахтин, М. М. (1994). *Работы 1920-х годов*. Киев: «Next».
20. Бацевич, Ф. С. (2007). *Словник термінів міжкультурної комунікації*. Київ : Довіра. 205 с.
21. Безгінова, І. В. (2015). Розвиток толерантності учнів на уроках української мови на основі ідей В. О. Сухомлинського. *Таврійський вісник освіти*, 3 (51), 13-19.
22. Безкоровайна, О. В. (2003). З педагогікою толерантності в третє тисячоліття. *Педагогіка толерантності*, 3, 4-11.
23. Безкоровайна, О. В. (2017). Проблема виховання толерантної особистості в умовах полікультурності сучасного освітнього простору. *Нова педагогічна думка*, 1 (89), 85-89.

24. Безкоровайна, О. В. (2007). Виховання толерантності як важливий фактор реалізації особистісного самоствердження в ранньому юнацькому віці. *Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка*, 34, 53-57.
25. Безюлева, Г. В., & Шеламова, Г. М. (2003). *Толерантность: взгляд, поиск, решение*. Москва : Вербум.
26. Береговий, Я. А. (2003). Педагогіка толерантності. *Педагогіка толерантності*, 1, 4-8.
27. Бессараб, Н. (2015а). Потенціал навчально-виховного процесу в початковій школі у вихованні міжкультурної толерантності учнів. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*, 19, 46-57.
28. Бессараб, Н. (2015b). Виховання міжкультурної толерантності – актуальна проблема сучасної початкової школи. *Матеріали Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції «Регіональні культурні, мистецькі та освітні практики»*. Мелітополь, 14-15 березня 2015. (с. 74-76).
29. Бессараб, Н. (2018а). Виховання толерантності та міжкультурної комунікації в учнів початкової школи на уроках іноземної мови. *Нова педагогічна думка*, 1, 124-126.
30. Бессараб, Н. (2018b). Урок іноземної мови як основна форма виховання міжкультурної толерантності. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Особистість у просторі виховних інновацій»*. Київ, 19 жовтня 2018. (с. 25-29).
31. Бессараб, Н. (2018с). Розвиток міжкультурної толерантності учнів початкової школи в процесі вивчення англійської мови. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Формування стратегії міжнародної комунікації особистості учня в онтогенезі: від методики до методології»*. Мелітополь, 13-14 вересня 2018. (с. 27-30).
32. Бессараб, Н. (2019а). Особливості виховання міжкультурної толерантності у молодших школярів. *Наукові записки Ніжинського державного університету імені М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки*, 2, 52-57.

33. Бессараб, Н. (2019b). Педагогічні умови виховання міжкультурної толерантності молодших школярів. *Нова педагогічна думка*, 3, 114-118.
34. Бессараб, Н. (2019c). Модель формування основ міжкультурної толерантності молодших школярів у освітньому процесі початкової школи. *East European Science Journal*, 5, 13-18.
35. Бессараб, Н. (2019d). Виховання толерантності в учнів початкової школи: критерії, показники вимірювання та рівні вихованості. *Матеріали Міжнародної конференції «Aktuelle Themen im Kontext der Entwicklung der modernen Wissenschaften: der Sammlung wissenschaftlicher Arbeiten»*. Dresden, 23 Januar 2019. 2, (с. 44-50).
36. Бессараб, Н. (2019e). Міжкультурна толерантність як важливий аспект освітньо-професійної компетентності сучасного педагога. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Сучасний вимір та стратегії розвитку особистісно-професійної компетентності педагога»*. Суми, 15 березня 2019. (с. 22-24).
37. Бессараб, Н. (2019f). Педагогічні умови виховання міжкультурної толерантності молодших школярів. *Матеріали науково-практичної конференції Інституту проблем виховання НАПН України «Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал»*. Київ, 22 квітня 2019. (с. 22-26).
38. Бессараб, Н. (2019g). Міжкультурний діалог як складова виховання толерантності. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції «Формування навичок міжкультурної комунікації: досягнення, реценції, перспективи»*. Мелітополь, 13-14 вересня 2019. (с. 17-20).
39. Бессараб, Н. (2019h). Формування професійної компетентності педагогів як умова виховання міжкультурної толерантності молодших школярів. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Зростаюча особистість у смислоцінних образах»*. Київ, 24-25 жовтня 2019. (с. 36-41).
40. Бессараб, Н. (2020a). Виховання міжкультурної толерантності молодших школярів у контексті реалізації концепції нової української школи. *Матеріали*

звітної науково-практичної конференції Інституту проблем виховання НАПН України «Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал». Київ, 22 квітня 2020. (с. 25-29).

41. Бессараб, Н., Литовченко, О. (2020b). Програма «Тижня культур: «Планета Земля – наш спільний дім». *Позашкілля*, Київ, 9-10 (165-166), 64-77.

42. Беспмятных, Н. Н. (2008). Методология кросс-культурного анализа: базовые концепты, направления и перспективы исследований. *Наука. Релігія. Суспільство*, 1, 11-19.

43. Бех, І. Д. (1998). *Особистісно зорієнтоване виховання*. Київ : ІЗИН.

44. Бех, І. Д. (2001). Формувати у дитини почуття цінності іншої людини. *Педагогіка толерантності*, 2, 16-23.

45. Бех, І. Д. (2003). *Виховання особистості: У 2 кн. Кн. 1 : Особистісно-орієнтований підхід: теоретико-методологічні засади*. Навч.-метод. видання. Київ : Либідь.

46. Бех, І. Д. (2013a). Діалог культур у психолого-педагогічному осмисленні. *Актуальні питання мистецької освіти та виховання*, 2, 79-84.

47. Бех, І. Д. (2013b). Виховний простір: організаційно-змістові орієнтири. *Гірська школа Українських Карпат*, 10, 3-14.

48. Бех, І. Д. (2014). Принцип міжособистісної спільномірності В. Сухомлинського у вирішенні проблеми толерантності. *Освіта*, 3-5.

49. Библер, В. С. (1996). Целостная концепция школы диалога культур. Теоретические основы программы. *Психологическая наука и образование*, 4, 66-73.

50. Библер, В. (1992). Диалог о диалогике. *Вопросы философии*, 12, 139-150.

51. Бідонько, І. В. (2011). Толерантність та інтолерантність як особистісна характеристика старшокласників. *Вісник післядипломної освіти*, 5, 184-192.

52. Біла книга Ради Європи з міжкультурного діалогу (українська версія)

Взято з : http://195.78.68.75/mcu/control/publish/article?art_id=244962256

53. Білоус, Т. М. (2004). *Виховання толерантності у студентів вищих навчальних закладів у процесі вивчення іноземної мови*. (Автореф. канд. пед. наук). Інститут проблем виховання НАПН України, Київ.
54. Бісовецька, Л. А. (2015). Українські мультфільми як засіб морального виховання дітей. *Інноватика у вихованні*, 1, 93-102.
55. Бирко, Н. М. (2013). Особливості формування толерантності учнів молодшого шкільного віку. *Науковий вісник Донбасу*, 4. Взято з : [http : //nbuv.gov.ua/UJRN/nvd_2013_4_17](http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvd_2013_4_17).
56. Бобинова, С. В. (2004). Воспитание культуры толерантности у детей младшего школьного возраста. *Имидж*, 3, 28-32.
57. Богданова, А. И. (2011). Поликультурная образовательная среда. *Современные наукоемкие технологии*, 1, 113-115.
58. Бодалёв, А. А. (1990). *Восприятие и понимание человека человеком*. М. : Изд-во МГУ.
59. Божович, Л. И. (1968). *Личность и ее формирование в детском возрасте*. Москва : Просвещение.
60. Божович, Л. И. (1995). Избранные психологические труды. Д. И. Фельдштейн (Ред.). *Проблемы формирования личности*. Москва : Издательство «Институт практической психологии»; Воронеж: НПО МОДЭК.
61. Бойко, В. В. (1996). *Энергия эмоций в общении : взгляд на себя и других*. Москва : Информационно-издательский дом «Филин».
62. Болдырева, С. К., & Колесов, Д. В. (2003). *Толерантность. Введение в проблему*. Москва : Изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж : Изд-во НПО «МОДЕК».
63. Борытко, Н. М., Соловцова, И. А., & Байбаков, А. М. (2006). *Введение в педагогику толерантности*. Волгоград. Изд-во ВГИПК РО.
64. Бражнич, О. Г. (2001). *Педагогічні умови диференційованого навчання учнів загальноосвітньої школи*. (Дис. канд. пед. наук). Криворізький державний педагогічний університет, Кривий Ріг.

65. Булах, І. С., & Алексєєва, Ю. А. (2010). *Моральне зростання підлітків: сучасні технології консультативної діяльності: навч. посіб.* Київ. Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова.
66. Булах, І. С. (2000). Змістовий контекст поняття «особистісне зростання» в ракурсі феноменологічного та гуманістичного напрямів у психології. *Психологія : зб. наук. праць К. : КПУ імені М. П. Драгоманова*, 2(9), 176-185.
67. Бурак, О. С. (2012). Крос-культурна комунікація як наслідок глобалізаційних крос-культурних контактів. *Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах*, 5(85), 119-122.
68. Буров, О. Ю. (2015). Проектування полікультурного інформаційного соціального середовища як основа сучасного педагогічного процесу. *Етнодизайн: європейський вектор розвитку і національний контекст*, 2, 120-125.
69. Бусел, В. (Ред.). (2004). *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. Київ; Ірпінь: Перун.
70. Валитова, Р. Р. (1996). Толерантность: порок или добродетель? *Вестник Московского университета. Серия 7, Философия*, 1, 33-37.
71. Варзацька, Л. О., Зроль, Г. Є., & Шильцова, Л. М. (2015). *Українська мова 4 клас*. Видавництво. Навчальна книга.
72. Василюк, М. І. (2011). Виховання толерантності у молодших школярів засобами предмету «Музика» в умовах полікультурного простору. Взято з : [http : // archive.Nbuv.gov.ua / portal / natural / NVUu/ Ped/ 2011_20/ basilinka.pdf](http://archive.nbuv.gov.ua/portal/natural/NVUu/Ped/2011_20/basilinka.pdf).
73. Вашуленко, М. С. (2013). *Українська мова: підруч. для 3 кл. загальноосвіт. навч. закл. з навчанням українською мовою*. Київ : Видавничий дім «Освіта».
74. Ващенко, Г. (1994). *Виховний ідеал. Підручник для педагогів, виховників, молоді і батьків*. Полтава : Редакція газети «Полтавський вісник».
75. Ващенко, Г. В. (1998). Основні проблеми педагогіки майбутнього. *Педагогіка толерантності*, 2, 89.

76. Вербицький, В. В. (2018). *Інтеграція загальної середньої, позаурочної, позакласної та позашкільної освіти з біології в умовах модернізації освіти в Україні*. Взято з : http://lib.iitta.gov.ua/713027/1/Verbytskyi_zv_konf_2018.pdf.
77. Вербицький, О. В. (2014). Методика дослідження вихованості міжетнічної толерантності старшокласників. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*, 18 (1), 107-114.
78. Верещагин, Е. М., & Костомаров В. Г. (2005). *Язык и культура. Три лингвострановедческие концепции : лексического фона, рече-поведенческих тактик и сапиентеми: монография*. Москва-Берлин : Директ-Медиа.
79. Викторова, Л. Г. (1998). Диалоговая концепция культуры М. М. Бахтина – В. С. Библера. Парадигма. *Журнал межкультурной коммуникации*, 1. 14-22.
80. Вишневська, Л. (2003). Деякі аспекти методології толерантності. *Рідна школа*, 4, 43-45.
81. Волошина, О. В. (2007). *Педагогічні умови виховання толерантності у підлітків старшого віку в позакласній роботі*. (Автореф. дис. канд. пед. наук), Херсон.
82. Волощенко, О., Козак, О., & Остапенко, Г. (2019). *Я досліджую світ. Підручник для 1 класу закладів загальної середньої освіти*. Київ : Видавництво «Світич».
83. Воронцова, Т. В., Пономаренко, В. С., & Хомич, О. Л. (2019). *Я досліджую світ. Підручник для 2 класу закладів загальної середньої освіти*. Київ : Видавництво «Алатон».
84. Воскресенська, Н. О. (2018). Українська мова. *Буквар: підруч. для 1 класу закладів загальної середньої освіти*. Харків. Вид-во «Ранок».
85. *Всеобщая декларация ЮНЕСКО о культурном разнообразии* (2001). Взято з https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/cultural_diversity.shtml
86. Вульфов, Б. З. (2002). Воспитание толерантности: сущность и средства. *Внешкольник*, 6, 12-16.
87. Выготский, Л. (2017). *Мышление и речь*. СПб. : Питер.

88. Выготский, Л. С. (1991). *Педагогическая психология*. Москва : Педагогика.
89. Вишневський, О. (2006). *Теоретичні основи сучасної української педагогіки*. Взято з : [http : //prima.lnu.edu.ua/Pedagogika/library/vyshnevsky.pdf](http://prima.lnu.edu.ua/Pedagogika/library/vyshnevsky.pdf)
90. Герасіна, Л., Погрібна, В., & Поліщук, І. (2015). *Політологічний енциклопедичний словник*. Харків : Право.
91. Герчанівська, П. Е. (2015). *Культурологія: термінологічний словник*. Національна Академія керівних кадрів культури і мистецтв.
92. Гершунский, Б. С. (2000). Толерантность в современном мире. *Педагогика*. 18-23.
93. Гільберг, Т. Г. (2014). *Природознавство: підруч. для 3-го кл. загальноосвіт. навч. закл.* Київ : Генеза.
94. Гладюк, С. (2014). *Природознавство: підруч. для 4-го кл. загальноосвіт. навч. закл.* Київ : Генеза.
95. Глебкин, В. В. (2000). Толерантность и проблема понимания: толерантное сознание как атрибут НОМО INTELLEGENS. *На пути к толерантному сознанию*. Москва : Смысл.
96. Глинська, Л. (2017). Міжкультурна комунікація як запорука гармонійного розвитку суспільства. *Versus*, 1, 21-26.
97. Голубенко, Н. І. (2015). Особливості відтворення у перекладі мовних репрезентацій концептів американського Півдня: південна леді і південний джентльмен. *Проблеми зіставлення семантики : зб. наук. ст..* Київ : Вид. центр КНЛУ.
98. Гончаренко, С. У. (1995). *Педагогічні дослідження: методологічні поради молодим науковцям*. Київ.
99. Гончаренко, С. (1997). *Український педагогічний словник*. Київ : Либідь.
100. Гончаренко, С. У. (2011). *Український педагогічний енциклопедичний словник*. Рівне : Волинські обереги.

101. Горват, М. В. (2014). Педагогічні умови виховання толерантності у молодших школярів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*, 34, 57-60.
102. Грива, О. (2005а). Виховання толерантності в дітей та молоді. *Психолог. «Шкільний світ»*, 21-22, 165-166.
103. Грива, О. А. (2005b). *Соціально-педагогічні основи формування толерантності у дітей і молоді в умовах полі культурного середовища* : монографія. Київ : ПАРАПАН.
104. Грива, О. А. (2008). *Толерантність в процесі становлення молоді в умовах полікультурного середовища*. (Автореф. дис. докт. філос. наук), Київ.
105. Грива, О. А. (2002). Виховання толерантної особистості як соціально-педагогічне завдання. *Освіти на Луганщині*. №1(16), 90-95.
106. Григорчук, Т.В (2017). *Соціально-філософський феномен політичної культури*. Взято з : [http : //molodyvcheny.in.ua/files/journal/2017/11/28.pdf](http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2017/11/28.pdf)
107. Гриншпун, И. Б. (2002). Понятие и содержательные характеристики толерантности (к вопросу о толерантности как психическом явлении). *Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика)* : сб. научно-метод. статей. Москва : МодЭК, 31-41
108. Громова, Н. М. (2015). Формування мовної особистості під час інтерпретації та перекладу іншомовних текстів. *Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка*, 24, 98-102.
109. Гуревич, Р. С. (2012). Використання соціальних мереж Інтернету у взаємодії педагогів і студентів. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми: зб. наук. праць*, 29, 49-54.
110. Гурова, В. (2004). *Формирование толерантности личности в полиэтнической образовательной среде*. Москва : Педагогическое общество России.

111. Гурова, Т. Ю. (2011). *Виховання толерантності молодших школярів в умовах полікультурного освітнього простору*. (Дис. канд. пед. наук). Східноукраїнський національний університет імені В. Даля, Луганськ.
112. Давыдов В. В., & Маркова А. К. (1978). *Основы современной психологии детей младшего школьного возраста: проблемы общей, возрастной и педагогической психологии*. Москва : Педагогика.
113. *Дев'ять вправ, які навчають толерантності*. Взято з : <https://osvitanova.com.ua/posts/4497-9-vprav-iaki-navchaiut-tolerantnosti>
114. Дедюлина, М. А. (2005). К. Поппер о парадоксах толерантности. *Материалы LI научно-технической конференции профессорско-преподавательского состава, аспирантов и сотрудников ТРТУ*. Таганрог. Изд-во ТРТУ, 9 (53), 273-274.
115. *Декларація принципів толерантності* (1999). *Педагогіка толерантності*, 3/4, 175-180.
116. *Декларація прав національностей України* (1991). Взято з : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1771-12#Text>
117. *Декларація про ліквідацію всіх форм расової дискримінації зв'язку з релігійними переконаннями* (2005). Взято з : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_284#Text
118. *Державний стандарт початкової загальної освіти* (2018). Взято з <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87-2018-%D0%BF>.
119. Деркач, А. А. (2004). *Акмеологические основы развития профессионала*. Москва : Издательство Московского психолого-социального института. НПО «МОДЭК».
120. Джуринский, А. Н. (2002). Поликультурное воспитание: сущность и перспективы развития. *Педагогика*, 10, 93-96/
121. Дмитриев, Г. Д. (1999). *Многокультурное образование*. Москва : Народное образование.
122. Добош О. М. (2019). Підготовка майбутніх вихователів до професійної діяльності в полікультурному освітньому середовищі. *Науковий вісник*

Мукачівського державного університету. Серія «Педагогіка та психологія», 1 (9), 62-66.

123. Довгополова, О. (2015). Ценности мультикультурно-толерантной парадигмы в развитии социокультурного пространства. *Актуальні проблеми філософії та соціології*, 6, 7-10.

124. Доукіна, О. М. (2005). Полікультурне середовище сім'ї і толерантність особистості. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. праць*, 7, 292-295.

125. Донец, П. Н. (2001). *Основы общей теории межкультурной коммуникации: научный статус, понятийный аппарат, языковой и неязыковой аспекты, вопросы этики и дидактики*. Харків : Штрих.

126. Доценко, І. В., Євчук, О. В., & Губарева, С. С. (2018). *Англійська мова. Підручник для 1 класу закладів загальної середньої освіти*. Видавництво Харків «Ранок».

127. Драгієва, Л. В. (2010). Формування професійної компетентності майбутнього вчителя технологій як педагогічна проблема. *Вісник післядипломної освіти*, 1(1), 55-64.

128. Дридзе, Т. М. (1984). *Текстовая деятельность в структуре социальной коммуникации*. Москва : Наука.

129. Дроботій, О. Л., & Кривоніс, М. Л. (2011). *Базова програма: працюємо з педагогами (псих.-метод. аспект)*. Харків Вид.-во «Ранок».

130. Дэвид, Д., & Джери, Дж. (2001). *Большой толковый социологический словарь*. Взято з : [http : //voluntary. ru/dictionary /567/word/multikulturalizm](http://voluntary.ru/dictionary/567/word/multikulturalizm)

131. Євтушенко, Н. (2014a). Сутнісна характеристика поняття «толерантність». *Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції «Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку»*. Переяслав-Хмельницький, 25-26 лютого 2014. (с. 167-171).

132. Євтушенко, Н. (2014b). Вікові особливості учнів початкової школи в контексті виховання міжкультурної толерантності. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*, 18, 223-232.

133. Євтушенко, Н. (2014с). До проблеми сутності міжкультурної толерантності особистості. *Матеріали звітної науково-практичної конференції «Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал»*. Київ, 23 травня 2014. 4. (с. 61-64).
134. Элмонд, Б. (1997). Воспитание толерантности. *Высшее образование в Европе*, 2, 15-21
135. Эльконин, Д. Б. (1988). *Особенности психического развития детей шести-семилетнего возраста*. Москва : Просвещение.
136. Еніс, О. (2017). *Особливості поняття «міжкультурна комунікація»*. Взято з [http : //file:///C:/Users/Computer/Downloads/Nvmdup_2017_2_63.pdf](http://file:///C:/Users/Computer/Downloads/Nvmdup_2017_2_63.pdf)
137. Еріксон, Е. (1996). *Дитинство і суспільство*. СПб. : Университетская книга.
138. Жданов, Ю. А., & Давидович, В. Е. (1979) *Сущность культуры*. Ростов-на-Дону.
139. Журба, К. (2018). Творчі завдання, вправи, анкети для формування національно-культурної ідентичності в учнів 5-7 класів. *Шкільний світ*, 9(785), 7-19.
140. Закон України «Про освіту». № 2145 – VIII. (2017).
141. Закон України «Про національні меншини в Україні» (1992). Взято з: [https : //zakon.rada.gov.ua/laws/show/2494-12#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2494-12#Text)
142. Закон України «Про стандартизацію» №1315-VII (2014). Взято з [https : //zakon.rada.gov.ua/laws/show/1315-18](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1315-18).
143. Зарівна, О. (2007). Роль освіти у формування толерантності студентської молоді. *Вища освіта України*, 3, 103-108.
144. Захарова, Г. В. (2009). *Формирование готовности к межкультурной коммуникации у студентов вуза*. (Дисс. канд. пед. наук). Нижний Новгород.
145. Захарчук, Н. В. (2008). Проблеми культури та міжкультурної комунікації у філософсько-соціологічному аспекті. *Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка*, 3, 174-177.

146. Зиновьев, Д. В. (1998). Социокультурная толерантность – ее сущностные характеристики. *Парадигма*, 1, 51-60.
147. Золотухин, В. М. (2003). *Терпимость и толерантность: сходство и различие*. Взято з <https://cyberleninka.ru/n/terpimost-i-tolerantnost-shodstvo-i-razlichie/viewer>
148. Зязюн, І., Карамущенко, Л., & Кривонос, І. (1997). *Педагогічна майстерність*. Київ : Вища школа.
149. Іванчук, М. Г. (2000). Інтегративний характер формування моральних якостей особистості молодшого школяра. *Педагогіка і психологія*, 1, 66–72.
150. Ищенко, Ю. А. (1990). Толерантность как философско-мировоззренческая проблема. *Философская и социологическая мысль*, 4, 48-60.
151. Левківський М. В. (Ред.). (1999). *Історія педагогіки : Підручник*. Житомир : Житомирський державний педагогічний університет.
152. Леонтьев, А. Н. (1977). *Деятельность. Сознание. Личность*. Москва : Политиздат.
153. Казанжи, І. В. (2015). Виховання толерантної поведінки учнів початкової школи. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*, 11, 7-10.
154. Калініна, Л. В., & Самойлюкевич, І. В. (2014). *Англійська мова: підруч. для 3-го класу спеціалізованих шкіл з поглибленим вивченням англійської мови*. Київ : Генеза.
155. Кан-Калик, В. А. (1995). *Грамматика общения*. Москва : Роспедагенство.
156. Канішевська, Л. В. (2011). *Виховання соціальної зрілості старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності: монографія*. К. ХмЦНП.
157. Канішевська, Л. В. (2009). *Виховуємо соціально зрілу особистість: науково-методичний посібник для педагогів інтернатних закладів*. Київ : Інститут проблем виховання АПН України.

158. Канішевська, Л. В., & Сухопара, І. Г. (2017). *Формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності: теорія і практика: монографія*. Київ : Компринт.
159. Канішевська, Л. В. (2020). Підготовка майбутніх учителів початкових класів до виховання толерантності у молодших школярів у позаурочній діяльності. *Інноватика у вихованні*, 2(11), 22-27.
160. Канішевська, Л. В., & Вишнівська, Н. В. (2019). *Педагогічні умови виховання гуманності в учнів молодшого шкільного віку в позаурочній діяльності шкіл-інтернатів*. Topical issues of pedagogy: Collective monograph. Edizioni Magi, Roma, Italy.
161. Канішевська, Л. В. (2015). *Підготовка старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів до самостійного життя. Монографія*. Київ : ЦП «Компринт».
162. Канішевська, Л. В., & Булавенко, С. Д. (2018). Учніське самоврядування як засіб формування соціальної активності особистості. *Педагогічний альманах: зб. наук. праць. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти»*, 40, 9-25.
163. Касаткина, И.Ю. (2016). Воспитание толерантности на уроках иностранного языка. *Научное сообщество студентов XXI столетия. Гуманитарные науки: сб. ст. по мат. XLII междунар. студ. науч.-практ. конф.*, 5(42). Взято з : [https://sibac.info/archive/guman/5\(42\).pdf](https://sibac.info/archive/guman/5(42).pdf)
164. Кембриджський словник ділової англійської мови (2011). Взято з : <https://dictionary.cambridge.org/ru/cross-cultural>
165. Кендзьор, П. І. (2014). Толерантність як ціннісна складова полікультурної компетентності особистості школяра. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*, 18(1), 306-315
166. Кічук, Н. В. (2014). Виховання толерантної особистості в полікультурному середовищі. *Наука і освіта*, 1, 91-94.
167. Кленова, Н. Ю. (2003). Что нужно знать о толерантности? *Образование в современной школе*, 7, 13-17.

168. Клепцова, Е. Ю. (2004). *Психология и педагогика толерантности*. Москва : Академический проект.
169. Коберник, Г. І. (2007). Формування толерантності молодших школярів у процесі інтерактивних технологій навчання. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. Умань. РВЦ «Софія», 250-259.
170. Койкова, Е. І. (2009). *Виховання толерантності у молодших школярів на уроках музики в умовах полікультурного простору*. (Автореф. дис. канд. пед. наук). Луганськ.
171. Кокшаров, Н. В. (2008). Взаимодействие культур: диалог культур / *Теоретический журнал CREDO NEW*. Взято з : [http : //credonew.ru/content/view/352/28/](http://credonew.ru/content/view/352/28/)
172. Комаровська, О.А. (2014). *Художньо-естетичне виховання у позаурочний час: технологічний вимір*. Взято з : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2014_18%281%29_40
173. Конаржевський, Ю. А. (1986). *Педагогический анализ учебно-воспитательного процесса и управление школой*. М. : Педагог.
174. *Конвенція про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження* (2010) Взято з [https : //zakon.rada.gov.ua/laws/show/952_008#TextB](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/952_008#TextB)
175. Конверський, А. (2013). *Культурологія. Базовий підручник для студентів вищих навчальних закладів* Взято з [https : // studme.com.ua/176110104851/kulturologiya/etnicheskaya_kultura.htm](https://studme.com.ua/176110104851/kulturologiya/etnicheskaya_kultura.htm)
176. Коношенко, Н., Голенко, Ю. (2017). Обґрунтування форм і методів виховання толерантності у старших підлітків у позакласній роботі. Взято з : [http : //oaji.net/articles/2017/690-1516189815.pdf](http://oaji.net/articles/2017/690-1516189815.pdf)
177. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності (2000). уклад. О. В. Сухомлинська, М. Й. Боришевський, К. І. Чорна, І. Г. Тараненко, &С. Г. Рябов. *Громадянська освіта*, 22, 7-21.

178. Концепція національно-патріотичного виховання молоді. Взято з : [http : //osvita.ua/legislation/other/5397/](http://osvita.ua/legislation/other/5397/)
179. Концепція реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа на період до 2029 року» (2016). Взято з : <https://www.kmu.gov.ua/npas/249613934>
180. Корінний, М. М., & Шеченко В. Ф. (Ред.). (2001). *Короткий енциклопедичний словник з культури*. Київ : Україна.
181. Король, Л. Д. (2013). Феномен толерантності у площині зарубіжної психології. *Вісник Одеського національного університету ім. І. І. Мечнікова*. Психологія, Т. 16, 22. Ч. 2, 149-158.
182. Корчак, Я. (2012). *Правила життя*. Москва : ИОКЦ. «Детство. Отрочество. Юность».
183. Костюк, Г. С. (1988). *Избранные психологические труды*. Москва : Наука.
184. Кремень, В. Г. (Ред.) (2006). *Енциклопедія освіти*. Київ : Юрінком-Інтер.
185. Кремень , В. Г. (2002). Ми повинні якнайшвидше зробити все можливе для зміни авторитарної педагогіки педагогікою толерантності. *Педагогіка толерантності*, 4, 77-87.
186. Крутецкий, В. А. (1972). *Основы педагогической психологии*. М. : Просвещение.
187. Кузьменко, В. В. (2006). *Формування полікультурної компетентності вчителів загальноосвітньої школи: навчальний посібник*. Херсон РПО.
188. Кузьмук, Л. І., & Анікіна, О. П. (2014). Виховання толерантності у старших дошкільників. *Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*, 9, 200-203.
189. Кукла, О. (2014). Особливості запровадження вивчення іноземної мови з першого класу. *Нова педагогічна думка*, 2, 56-60.
190. Кулик, О. (2017). Особисто-орієнтований підхід до навчання. *Педагогічний процес: теорія і практика*, 2, 114-119.
191. Куль, Л. А. (2002). Прийняття себе та толерантне ставлення до інших. *Наука і освіта*, 3-4, 32-34.

192. Ларіна, Н. Б. (2013). *Міжкультурна комунікація й особливості її проявів*. Взято з <http://drdu.2013.2.5.pdf>
193. Левківський, М. В. (Ред.). (1999). *Історія педагогіки : Підручник*. Житомир: Житомирський державний педагогічний університет.
194. Лейфа, И.,И. (2016). *Воспитание толерантности средствами иностранного языка*. Взято з : <https://cyberleninka.ru/article/n/vospitanie-tolerantnosti-sredstvami-inostrannogo-yazyka/viewer>
195. Лекторский, В. А. (2018). *Человек и культура. Избранные статьи*. СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского университета профсоюзов.
196. Лекторский, В. А. (1997). О толерантности, плюрализме и критицизме. *Вопросы философии*, 11, 46-54.
197. Леонтьев, А. Н. (1975). *Деятельность. Сознание. Личность*. М. : Политиздат.
198. Лесик, А. С. (2017). *Психолого-педагогічні засади толерантності: історія та сучасність. Сучасна наука і освіта: нові реалії і наукові рішення: зб. наук. праць*. Черкаси : ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 201-205.
199. Лесик, А. С. (2020). Теоретичні засади підготовки майбутніх учителів початкової школи до формування толерантності в учнів. *Зб. наук. праць Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки)*. Бердянськ : БДПУ, 3, 181-187.
200. Лущинська, О. (2016). *Мультиплікації як один із засобів впливу на свідомість та поведінку молодших школярів*. Взято з <http://pmu.in.ua/wp-content/uploads/2020/07.pdf>
201. Люблинская, А. А. (1971). *Детская психология: учебное пособие*. М. : Просвещение.
202. Макаев, В. В. (1999). Поликультурное образование – актуальная проблема современной школы. *Педагогика*, 4, 3-10.
203. Максименко, С. Д. (2004). *Гуманізація взаємин учителя та учнів – необхідна умова особистісно орієнтованої освіти*. Київ-Житомир. ЖОППО.

204. Малахова, О. В. (2010). *Философия толерантности в контексте межкультурного диалога*. Взято з <https://kai.ru/documents/10181/857823/tolerance.pdf/be2d3a75-1704-4322-b>
205. Малинка, Ю. Г. (2012). Толерантність як результат міжкультурної комунікації в умовах глобалізації. *Вісник Національного авіаційного університету*, 2, 123-127.
206. Мальцева, К. С. (2002). *Міжкультурні непорозуміння і проблема міжкультурного перекладу*. (Автореф. дис. канд. філософ. наук). Інститут філософії імені Г. С.Сковороди НАН України, Київ.
207. Манакін, В. М. (2012). *Мова і міжкультурна комунікація*. Київ : Академія.
208. Маннанова, М. А. (2010). *Воспитание межкультурной толерантности студентов университета в лингвистическом образовании*: (Дисс. канд. пед. наук). Оренбургский государственный педагогический университет. Оренбург.
209. Маралов, В. Г., & Ситаров, В. А. (2004). *Основы самопознания и саморазвития: Учебное пособие для студентов педагогических учреждений среднего профессионального образования*. Москва: АСАДЕМА.
210. Маркова, А. Н. (2000). *Культурология: учеб. пособие для вузов*. М. : Юнити-Дана.
211. Маслоу, А. (1982). *Самоактуализация. Психология личности. Тесты* / под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, А. А. Пузыря. Москва, 108-118.
212. Маслоу, А. (1997). *Новые рубежи человеческой природы*. Москва : Смысл,
213. Масол, Л. (2004). Концепція художньо-естетичного виховання учнів у загальноосвітніх навч. закл. *Інформ. зб. М-ва освіти і науки України*, 10, 3-32.
214. Матвієнко, О. В. (2006). *Виховання молодших школярів : Теорія і технологія*. Київ : Стилос.
215. Матієнко, О. (2005). Виховання толерантності починається з учителя. *Рідна школа*, 6, 29-32.

216. Мацковский, М. С. (2001). Толерантность как объект социологического исследования. *Век толерантности: научно- публицистический вестник*. Москва, 3-4, 34-41.
217. Мацумото, Д. (2002). *Психология и культура*. СПб. ЕВРОЗНАК.
218. Мачуський, В. В., Корнієнко, А. В., & Литовченко, О. В. (2015). *Формування у вихованців позашкільних навчальних закладів базових компетентностей: монографія*. Харків: «Друкарня Мадрид».
219. Медведев, Н. П. (2002). Толерантность и образование: грани соприкосновения. *Качество образования как социальная проблема: материалы региональной научной конференции*. Ставрополь: Изд-во СГУ. (с. 307-308).
220. Мешко, Н. П., & Буланкіна, О. Є (2012). Крос-культурний менеджмент у корпоративних стратегіях міжнародних компаній. *Ефективна економіка*, Взято з: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1274%D0%9A%D0%A0%D0%9E%D0%A1-%D0%9D>
221. Мид Дж. (1994). *От жеста к символу*. В кн.: Американская социологическая мысль: Тексты. Москва : МГУ.
222. Мижериков, В. А. (1998). *Психолого-педагогический словарь: для учит. и руководителей общеобразовательных учреждений*. Изд-во «Феникс».
223. Мириманова, М. С. (2004). *Конфликтология: учебник для средних пед. учеб. заведений*. Москва : Издат. центр «Академия».
224. Миропольська, Н. Є. (2019). Міжкультурне освітньо-мистецьке середовище старшої школи. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*, 23 (2), 15-27.
225. Мітькіна, О. (2013). Огляд підходів до вивчення міжкультурного діалогу і процесів взаємодії культур. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. К. Ін-т історії України, 22, 324-336.
226. Молодиченко, В., & Афанасьєва, Л. (2016). Міжкультурна компетенція і комунікантність у сучасній соціальній комунікації. *VERUS*, 1(8), 125.
227. Молчанова, А. (2015). Виховання толерантності учнів. *Профтехосвіта*,

10 (22), 23-25.

228. Монтессори, М. (1999). *Антология гуманной педагогики*. М. : Издательский дом Ш. Амонашвили.

229. Мороз, І., & Степанюк, В. (2006). *Загальна методика навчання біології: Навч. посібник для студ. вузів*. Київ : Либідь.

230. Мубинова, З. Ф. (2000). *Формирование этничности и толерантности : теория, практика, проблемы*. Уфа : БГУ.

231. Мчедлов, М. П. (Ред.). (2008). *Социология религии и образ жизни. Религия в сознании народа (религиозный фактор в идентификационных процессах)*. Москва : Институт социологии РАН, 390-413.

232. Мчедлов, М. П. (Ред.). (2004). *Толерантность*. Москва : Республика.

233. Мясищев, В. Н. (2003). *Психология отношений*. Москва : Воронеж.

234. *Навчальні програми для 1-4 класів*. Взято з : <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-pochatkovoyi-shkoli>

235. Наследов, А. Д. (2004). *Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных*. СПб. : ООО Речь.

236. *Національна доктрина розвитку освіти України*. № 334/94. (2002).

237. *Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки* (2013). Взято з : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/344/2013#Text>

238. Негневицкая, Е. И. (1987). Иностранный язык для самых маленьких: вчера, сегодня, завтра. *Иностранные языки в школе*, 6, 57.

239. Немов, Р. С. (2003). *Психология: словарь-справочник*. М. : Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС.

240. Несвіт, А. (2012). *Англійська мова. Підручник для 2 класу загальноосвітніх навчальних закладів*. Видавництво «Генеза».

241. Несвіт, А. (2014). *Англійська мова. Підручник для 4-го кл. спеціаліз. шк. з поглибл. вивч. англ. мови*. Видавництво «Генеза».

242. Нечерда, В. Б. (2014). *Педагогічні умови виховання толерантності у старших підлітків у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи.* (Дис. канд. пед. наук). Інститут проблем виховання НАПН України, Київ.
243. *Нова українська школа: основи Стандарт освіти* (2016). Львів.
244. Носс, И. Н., & Васина, Н. В. (2004). *Введение в практику психологического исследования.* Москва : Изд-во института психотерапии.
245. Одайник, С. (2015). Управління навчальним закладом в умовах полікультурного освітнього середовища. *Педагогічний альманах*, 25, 249-253.
246. Олпорт, Г. (1982). *Личность: проблема науки или искусства? Психология личности. Тесты.* Москва : Изд-во МГУ.
247. Онкович, Г. В. (1995). *Теоретичні основи використання засобів масової інформації у навчанні української мови студентів-нефілологів.* (Автореф. дис. докт. пед. наук). Український державний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ.
248. Орловська, О. В. (2012). *Толерантність та її сутнісні характеристики.* Взято з : [http : //archive.nbuv. gov.ua/portal/soc_gum/znpkhist/2012_5/12ioovisx.pdf](http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/znpkhist/2012_5/12ioovisx.pdf)
249. *Основні орієнтири виховання учнів 1–12-х класів загальноосвітніх навчальних закладів України.* Київ : Міністерство освіти і науки України Академія педагогічних наук України Інститут інноваційних технологій і змісту освіти.
250. Остапенко, Г. (2019). *Українська мова та читання. Підручник для 2 класу закладів загальної середньої освіти (у 2-х частинах).* Частина 2. Видавництво: «Світич».
251. Падалка, О. (2017). Зміст фахової підготовки майбутнього вихователя: аксіологічний підхід. *Наука і освіта. Науково-практичний журнал Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського : Педагогіка*, 12, 202-207.
252. Павелків, Р. В. (2017). Вікові особливості морального розвитку молодшого школяра. *Психологія : реальність і перспективи*, 9, 5-12.
253. Палько, І. М. (2018). Характеристика критеріїв сформованості

міжкультурної толерантності майбутнього соціального педагога у процесі професійної підготовки. *Розвивальний потенціал сучасної соціальної роботи: методологія та технології*.

254. *Паризька хартія для нової Європи* (1990). Взято з : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_058#Text

255. Першукова, О. (2011). Сприяючи міжкультурному вихованню. *Іноземні мови*, 1, 96-105.

256. Петренко, М. А. (2016а). Формирование познавательного интереса к народному творчеству, традициям и обычаям стран изучаемого языка у студентов вуза. *Научно-методический электронный журнал «Концепт»*. Т. 11, 1016-1020.

257. Петренко, М. А. (2016b). Концепция диалога культур в образовательном процессе школы на уроках иностранного языка. *Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований*, 6-5, 955-961.

258. Петрицкий, В. А. (1993). Толерантность – универсальный этический принцип. *Известия СП лесотехнической академии*, 139-151.

259. Петровская, Л. А. (1989). *Компетентность в общении: социально-педагогический тренинг*. М. : Изд-во Московского университета.

260. Петровский, А. В. (1998). *Основы теоретической психологии: учебное пособие*. Москва : ИНФРА.

261. Петровский, А. В., & Ярошевский, М. Г. (Ред.). (1998). *Краткий психологический словарь*. Ростов – на – Дону : Феникс.

262. Пікуль, Л. В. (2013). «Уроки мислення» В. Сухомлинського і «Філософія для дітей» Метью Ліпмана. *Постметодика*, 6 (115), 22-24.

263. Пісоцький, В. (1996). Еволюція толерантності : від язичництва до християнства *Наукові записки Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя*. Том XVI, 1107-111.

264. Побірченко, Н. А. (2007). *Психологічний словник*. Київ : Науковий світ.

265. Подліняєва, О. О. (2016). Особливості використання сучасних медіа в освіті: віртуальна екскурсія. *Фізико-математична освіта: науковий журнал*, 4(10), 100-104.
266. Полонский, В. (2004). *Словарь по образованию и педагогике*. Москва : Высшая школа.
267. Пометун, О. І. (2004). *Теорія та практика послідовної реалізації компетентнісного підходу в досвіді зарубіжних країн. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи*. Київ : «К.І.С.».
268. *Практичне заняття з елементами тренінгу «Виховання толерантності починається з педагога»* Взято з: [http : //bilochka31.org.ua/praktichne-zanyattya-z-elementami-treningu-vihovannya-tolerantnosti-pochinayetsya-z-pedagoga/](http://bilochka31.org.ua/praktichne-zanyattya-z-elementami-treningu-vihovannya-tolerantnosti-pochinayetsya-z-pedagoga/)
269. Приходченко, К. І. (2011). Гармонія самості та соціумності як цілісність особистості. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: зб. наук. праць*. Запоріжжя, 13(66), 152-163
270. *Про національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року*. Взято з: [http : //www.president.gov.ua/documents/15828.html](http://www.president.gov.ua/documents/15828.html)
271. *Програма Нової Української Школи (2018)*. Взято з [https : // mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-pochatkovoyi-shkoli](https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-pochatkovoyi-shkoli)
272. Прохоров, А. М. (Ред.) (1993). *Большой энциклопедический словарь*. Москва : Советская энциклопедия.
273. Риэрдон, Бетти, Э. (2001). *Толерантность – дорога к миру*. Москва : Бонфи.
274. Рогова, Г. В., & Верещагина, И. Н. (1998). *Методика обучения английскому языку на начальном этапе в общеобразовательных учреждениях*. Москва : Просвещение.
275. Рогова, Г. В. (1988). *Методика обучения английскому языку на начальном этапе в средней школе: пособие для учителя*. Москва : Просвещение.

276. Роджерс, К., & Фрейнберг, Д. (2002). *Свобода учится*. М. : Смысл.
277. Роджерс, К. (1994). *Взгляд на психотерапию. Становление человека*. Москва : Прогресс.
278. Рожков, М. И., Байбородова, Л. В., & Ковальчук, М. А. (2003). *Воспитание толерантности у школьников: Учебно-методическое пособие*. Ярославль.
279. Рокоман, Є. О. (2013). Формування толерантності та міжкультурної комунікації в процесі соціалізації учнів на уроках іноземної мови. *Таврійський вісник освіти*, 3, 159-163.
280. Рубинштейн, С. Л. (1989). *Основы общей психологии : избранные произведения* : в 2-х т. (Т. 2). Москва : Педагогика.
281. Рубинштейн, С.Л. (2003). *Основы общей психологии*. Санкт-Петербург : Питер
282. Русова, С. (1997). Вибрані педагогічні твори : у 2-х кн. Київ : Либідь Кн. 2.
283. Ручка, А. О. (2019). Компетентність як чинник міжкультурної комунікації в глобалізованому світі. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*, 3, 247-256.
284. Ручка А.О., & Танчер В.В. (2008). *Класична соціологічна спадщина*. Соціологія: Навчальний посібник. К. : Т-во «Знання». КОО, 45-105.
285. Савченко, О. (2014а). Вчимося толерантності. *Учитель початкової школи*, 9 (16), 4-8.
286. Савченко, О. (2014b). Толерантність як цінність шкільної освіти: методичний аспект. *Початкова школа*, 9, 4-7.
287. Савченко, О. Я. (2014с). Толерантність як цінність шкільної освіти: методичний аспект. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського*, 1.46, 124-129.
288. Савченко, О. (2017). Толерантність як цінність шкільної освіти. *Інноваційна педагогіка*, 1, 13-16.
289. Савченко, О. Я. (2007). Виховний потенціал початкової освіти. К. : СПД

«Цудзинович Т. І.».

290. Садохин, А. П., & Грушевицкая Т. Г. (2004). *Культурология. Теория культуры: учеб. пособие для вузов*. М.: ЮНИТИ – ДАНА.
291. Сафонова, В. В. (2011). Развитие культуры восприятия устной речи при обучении иностранному языку: современные методические проблемы и пути их решения. *Иностранные языки в школе: Научно-методический журнал*. М. : «Версия», 3(5). 2-9.
292. Сафонова, І. (2013). Діалог культур на аксіологічних засадах – мета – принцип формування міжкультурної компетентності. *Духовність особистості*, 3, 146–157.
293. Селіванова, О. О. (2008). *Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник*. Полтава: Довкілля. К.
294. Серган, В. Г. (2011). Інтерактивні форми виховання. Семінар для вчителів. *Класному керівнику: усе для роботи*, № 8 (32), 14-15.
295. Сергеєнкова, О. (2017). *Вікова психологія*. К. : Центр навчальної літератури.
296. Сериков, В. В. (1999). *Образование и личность. Теория и практика проектирования педагогических систем*. М. : Издательская корпорация «Логос».
297. Силко, Р. М. (2014). Мульт-терапія як технологія виховання дітей. Активна мульт-терапія. *Вісник. Серія: Педагогічні науки*, 120, 188-190.
298. Синенко, В. Я. (1999). Професіоналізм учителя. *Педагогіка*, 5, 45-51.
299. Синиця, О. (2011). Толерантність як складова соціальної компетентності дошкільника. *Вихователь-методист дошкільного закладу*, 7, 8-12.
300. Сисоєва, О., & Кристопчук Т. Є. (2013). *Методологія науково-педагогічних досліджень : Підручник*. Рівне : Волинські обереги.
301. Сищик, А. С. (2013). Поняття «толерантність» в науковій літературі. *Духовність особистості*, 5, 165-173.
302. Скрипченко, О. В., Долинська, Л. В., & Огороднійчук, З. В. (2005). *Загальна психологія*. Київ : Либідь.

303. Скрипченко, О., Долинська, Л., & Огороднійчук, З. (2008). *Вікова та педагогічна психологія*: Навч. посіб. Київ : Каравела.
304. Слобожанкина, Л. Р. (2006). *Формирование межкультурной толерантности будущих специалистов в процессе иноязычной подготовки*. Магнитогорск.
305. Солдатова, Г. У., Шайгерова, Л. А., Прокофьева, Т. Ю., & Кравцова, О. А. (2008). *Психодиагностика толерантности личности*. Москва : Смысл.
306. Солдатова, Г. У., Шайгерова, Л. А., & Шарова, О. Д. (2000). Тренінг «Учимся толерантности». *На пути к толерантному сознанию*. Москва : Смысл, 2000, 177-239.
307. Солодка, А. К. (2004). Теорія і практика полікультурного виховання старшокласників. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. Київ : Житомир, 1, 72-75.
308. Сохань, Л. В. (2003). Життєва компетентність особистості в технології життєтворчості. *Життєва компетентність особистості*. Київ : Богдана.
309. Спицына О. А. (2006). *Психологические условия формирования когнитивного и поведенческого компонентов толерантности у младших школьников в образовательной среде*. (Дисс. канд. пед. наук), Казанский гуманитарно-педагогический университет, Казань.
310. Стегній, О. Г. (2013). Методологічні складності крос-культурних досліджень. *Український соціум*, №2 (45), 99-111.
311. Степанов, О. М. (Ред.) (2006). *Психологічна енциклопедія*. Київ : «Академвидав».
312. Степанов, О. М. (2001). Як виховувати толерантність. *Народна освіта*, 9, 63-66.
313. Степанов, П. В. (2002). *Педагогические условия формирования толерантности у школьников-подростков*. (Дисс. канд. пед. наук). Институт теории образования и педагогики. Научный центр современных проблем воспитания, Москва.

314. Стеценко, Н. М. (2014). Виховання толерантності у студентів на засадах міжкультурного діалогу. *Педагогічні науки*, 1.47 (114), 261-265.
315. Столярченко, О. В. (2013). *Педагогічні умови виховання толерантності у студентів вищих навчальних закладів технічного профілю*. (Дис. канд. пед. наук). Уманський державний педагогічний університет імені П. Тичини, Умань.
316. Столярченко, О. В. (2015). Навчання іншомовному спілкуванню в контексті діалогу культур і толерантності. *Иностранные языки в школе: Научно-методический журнал*. Москва : «Версия», 5, 2-9.
317. *Стратегія національно-патріотичного виховання* (2019). Взято з : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286/2019#Text>
318. Стрельцова, Е. А. (2003). *Диалоговая интерпретация знания как средство воспитания толерантности у студентов (на примере общепрофессиональных экономических дисциплин)*. Волгоград: Из-во ВГПИПК РО.
319. Сухомлинский, В. А. (1979). О воспитании. Москва : Просвещение.
320. Сухомлинський, В. О. (1976). Як виховати справжню людину. *Вибрані твори*. (Т. 2). Київ : Радянська школа.
321. Сухомлинський, В. О. (2012). *Серце віддаю дітям*. Київ : Акта.
322. Сухомлинська, О. (2004). Виховання як соціальний процес : особливості сучасних трансформаційних змін. *Шлях освіти*, 2, 2-6.
323. Сухомлинська, О. (2005). Рефлексії про генезу духовності в контексті виховання: на шляху до синтезу парадигм. *Історико-педагогічний альманах*, 1, 5-29.
324. Сухопара, І. Г. (2016). *Формування толерантності у молодших школярів у позаурочній діяльності*. (Дис. канд. пед. наук). Уманський державний педагогічний університет імені П. Тичини, Умань.
325. Сухопара, І. Г. (2010). Формування у молодших школярів толерантності як соціально-ціннісної якості особистості: теоретичний аспект. *Наукові праці, Донецьк. «ДонНТУ* . 8 (168), 227-231.

326. Сьоміна, Л. І. (2001). Вчимося діалогу. Толерантність: об'єднання й зусилля. *Сім'я і школа*, 11-12, 36-40.
327. Таргоній, І. В. (2019). Наукові підходи до виховання толерантності у зарубіжному досвіді. *Педагогічний часопис Волині : науковий журнал*. Луцьк : СНУ імені Лесі Українки, 2(13), 47-52.
328. Таруми, М. П. (2010). *Воспитание межкультурной толерантности школьников в Японии на основах интернационализации общества*. Взято з [https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/18935/1/iurp-2010-85\(2\)-12.pdf](https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/18935/1/iurp-2010-85(2)-12.pdf)
329. Тер-Минасова, С. Г. (2011) Союз нерушимый языка и культуры : проблематика межкультурной коммуникации в теории и практике РКИ. *Материалы XII конгресса МАПРЯЛ «Русский язык и литература во времени и пространстве»* Шанхай: Изд-во ун-та иностр. языков. (Т. 3.).
330. *Типова освітня програма закладів освіти I ступеня* (2018). Взято з : <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/tipovi-osvitni-programi-dlya-2-11-klasiv>
331. *Типові освітні програми*. Савченко О. (2019). Взято з <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/tipovi-osvitni-programi-dlya-2-11-klasiv>
332. Титаренко, Т. М. (2013). *Сучасна психологія особистості: навчальний посібник*. Київ : Каравела.
333. Тишков, В. А. (1997). *Толерантность и согласие в трансформирующихся обществах. Очерки теории и политика этничности в России*. Москва, 256-274.
334. *Тренінг для педагогов ДООУ «Толерантность – искусство жить вместе»* сост. Небылицина Н. А. Взято з: <http://belochka.bdu.su/uploads/sites/2017/05/tr>
335. *Тренінгова програма «Подолання агресивної поведінки»*. Взято з : <http://bilochka31.org.ua/podolannia-agresyvnoi-povedinky-vpravy/>

336. *Три гри для виховання толерантності в молодшій школі*. Взято з : <https://osvitoria.media/experience/3-gry-dlya-vyhovannya-tolerantnosti-v-molodshij-shkoli/>
337. Триандис, Г. К. (2007). *Культура и социальное поведение*. Москва : Форум.
338. Тупченко, В. В. (2013). Викладання іноземної мови як засобу міжкультурної комунікації у вищій школі. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*, 5 (58), 199-204.
339. Федоренко, Л. Г. (2006). *Толерантность в общеобразовательной школе: Методические материалы*. СПб. : КАРО.
340. Фельдштейн, Д. И. (1989). *Психология развития личности в онтогенезе*. Москва : Педагогика.
341. Фельдштейн, Д. И. (1997). *Социальное развитие в пространстве – времени детства*. Москва : «Флинта».
342. Фіцула, М. М. (2002). *Педагогіка*. Київ : Академія.
343. Франкл, В. (1990). *Человек в поисках смысла: сборник*. Москва : Прогресс.
344. Фромм, Э. (1997). *Человек для себя. Иметь или быть*. Минск : Изд. В. П. Ильин.
345. Фурманова, В. П. (1993). *Межкультурная коммуникация и лингвокультуроведение в теории и практике обучения иностранным языкам*. Саранск : Изд-во Мордов. ун-та.
346. Хомяков, М. Б. (2003). Толерантность: парадоксальная ценность. *Журнал социологии и социальной антропологии*, 4, 98-111.
347. Хронюк, І.Є. (2008). *Психологія спілкування: навчально-методичний посібник для практичних психологів та соціальних педагогів*. Сквира : Джерело.
348. Хуторской, А. В. (2003). Ключевые компетенции: технология конструирования. *Народное образование*, 5, 55-61.

349. Чередник, Л. М. (2020). *Формування у майбутніх учителів готовності до толерантного виховання молодших школярів*. (Дис. канд. пед. наук). Бердянський державний педагогічний університет, Бердянськ.
350. Чорна, К. І. (2014). Основні компоненти виховання моральної самосвідомості зростаючої особистості. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*, 18(2), 404-412.
351. *Чотири практичні гри про толерантність і права людини*. Взято з : <https://osvitoria.media/experience/4-praktychnyh-gry-pro-tolerantnist-i-prava-lyudyny/>
352. Чумак, Л. В. (2011). *Полікультурне виховання учнів середніх (5-8) класів в умовах родинно-шкільного освітнього простору*. (Автореф. дис. канд. пед. наук). Тернопільський національний педагогічний університет імені В. Гнатюка, Тернопіль.
353. Шаюк, О. (2010). Науково-психологічне осмислення толерантності як загальнокультурної проблеми. *Психологія і суспільство*, 1(39), 100-111.
354. Швалб, Ю. М. (2017). Пространство осуществления социальных способностей личности. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН VII*. 44, 293-308.
355. Швачко, О. В. (2001). Толерантність як психолого-соціальний феномен. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 154-170.
356. Шевцова, Г. Г. (2015). Молодший шкільний вік: традиції та інновації в дослідженнях. *Педагогічні науки: зб. наук. праць*, Херсон, 68, 134-138.
357. Шемшученко, Ю. С., Бабкіна, В. Д., & Горбатенко, В. П. (Ред.). (1997). *Політологічний енциклопедичний словник*. К. : Генеза.
358. Шинкарук, В. І. (Ред.). (2002). *Філософський енциклопедичний словник*. Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАПН України : Абрис.
359. Шустова, Л. П. (2006). Воспитание толерантности: приемы для индивидуальной и групповой работы. *Классный руководитель*, 4, 77-87.

360. Щетініна, Л. В. (2017). Якість життя молоді та її вплив на освіту: якісний та кількісний виміри. *Вісник Приазовського державного технічного університету*, 31(1), 70-76.
361. Щуркова, Н. Е. (2000). *Новое воспитание*. Москва : Пед. общество России.
362. Яківчук, Г. (2014). *Актуалізація полікультурного виховання школярів засобами українських традицій та фольклору*. Взято з : [https : file:///C:/Users/natal/Downloads/Npd_2014_3_37.pdf](https://file:///C:/Users/natal/Downloads/Npd_2014_3_37.pdf)
363. Якиманская, И. С. (1995). Разработка технологии личностно-ориентированного обучения. *Вопросы психологии*, 2, 9.
364. Якиманская, И. С. (1996). *Личностно-ориентированное обучение в современной школе*. Москва.
365. Ярошенко, Т. (2012). Наукові комунікації XXI століття: електронні ресурси для науки та освіти України. *Бібліотечний вісник*, 5, 14-22.
366. Ясько, Б. А. (2012). Толерантність у сучасному суспільстві. Київ : Наукова думка.
367. Barber, B. (1996). *Fihand vs. Mc. Word: how Globalism and Tribalism are Reshaping the wored*. New York. Ballantiwe.
368. Bessarab, N (2020). Education of interculturallly tolerant personality in the multicultural educational space of general secondary education. *Нова педагогічна думка*, 3(103), 159-162.
369. Bessarab, N.(2019). Intercultural tolerance as a theme of experimental work of establishments of general secondary education. *Matherials of the International scientific-practical conf «Problems and achievements of modern science»*. Cork, May 6, 2019. 3, (с. 69-72).
370. Berger, T. R. (1981). *Fragile Freedoms: Human Rights and Dissent in Canada*. Toronto.
371. David Coulby (2006). *Intercultural education: theory and practice*. Taken from: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/14675980600840274>

372. *Declaration by the European Ministers of Education on intercultural education in the new European context* [Міжкультурна освіта: управління різноманітністю, зміцнення демократії] (2003). Taken from: <https://rm.coe.int/declaration-by-the-european-ministers-of-education-on-intercultural-ed/16807462b5>
373. Delors, J. (1998). *Education for Twenty-first Century*. UNESCO.
374. *Education and Skills for the 21st Century* (2017). Taken from: <http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/FIELD/Santiago/pdf/Habilidades-SXXI-Buenos-Aires-Eng.pdf>
375. Edward Twitchell Hall Jr. (1954). Taken from: <http://www.mediacom.keio.ac.jp/publication/pdf2002/review24/2.pdf>
376. Emily, Gray (2018). *Teaching and tolerance: aversive and divisive pedagogical encounters*. Taken from: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/01596306.2016.1273881>
377. Geert, Hofstede (1980). *Culture's Consequences: International Differences in Work-Related Values*. Beverly Hills CA: Sage Publications.
378. Grant, C. A. (2008). Challenging the myths about multicultural education. *History of multicultural education*, 2. NY. Routledge.
379. Grant, C. A. (2008). The Evolution of multicultural education in the United States: A Journey for human rights & social justice. *Cooperative learning in multicultural societies*. Turin.
380. Grice, H. P. (1975). Logic and conversation. *Syntax and semantics*. v.3. Academic Press, 41-58.
381. Griffin, E. (2019). *What Is My Risk Tolerance?* Taken from: <http://www.griffingrp.com/resource-center/investment/what-is-my-risk-tolerance>
382. Gudykunst, W. D., & Kim, Y. Y. (1988). *Theories in Intercultural Communication*. Newbury Park: Sage.
383. Gumlara, J. (2005). Intercultural Education in Britain. *Diversity in Education in an international Context: Conference Proceedings by International Association for Intercultural Education*. Verona.

384. Gwen, Gilmore (2018). *Ultural literacy dialogue: international assessment moderation in early childhood teacher education*. Taken from: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/14675986.2019.1702293>
385. Hall, E. T. (1976). *Beyond culture*. New York: Anchor Press.
386. Hirsch, E. D., Joseph F. Kett, & James Trefil (2002). *The New Dictionary of Cultural Literacy: What Every American Needs to Know*. Boston-New York. HOUGHTON MIFFLIN.
387. Howard, V. Perlmutter (1969). *Guidelines for Developing International Marketing Strategies*. Taken from: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/002224297303700205>
388. *Intercultural Competences. Conceptual and Operational Framework*. (2013). UNESCO. Paris. 44 p
389. *International Distionary of Education* (1994). Vol.7. Oxford.
390. Ioana Boghian (2017). *Psycho-pedagogical approach to the concept of tolerance*. Taken from: <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=584150>
391. Jenni Helakorpi, Sirpa Lappalainen, & Fritjof Sahlström (2019). *Becoming tolerable: subject constitution of Roma mediators in Finnish schools*. Taken from: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/14675986.2018.1537671>
392. Jonas Stier (2003). *Internationalisation, Ethnic Diversity and the Acquisition of Intercultural Competencies*. Taken from: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/1467598032000044674>
393. Kaztaevna Tokkulina Gulnar; & Omarovna Assylova Raushan (2015). *Education of Tolerant Personality of a Future Specialist as the Social-Pedagogical Phenomenon*. Taken from: <https://eric.ed.gov/?id=EJ1060810>
394. Khaleel Al Said, Vassilios Makrakis, Pella Kalogiannakis, & Theodora de Baz, Karen Polak (2010). *Predictors of images towards the 'Other': A comparative study between Jordanian and Greek pre-service teachers*. Taken from: https://www.researchgate.net/publication/233356111_Predictors_of_images_towards_the_'Other'_A_comparative_study_between_Jordanian_and_Greek_pre-service_teachers

395. Leeman Y. A. M. (2010). *School Leadership for Intercultural Education*. Taken from: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/1467598032000044638>
396. Leeman Yvonne, & Guuske Ledoux (2003). *Preparing teachers for intercultural education*. Taken from: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/1047621032000135186>
397. Lure, L.Y. 2006. *Modelyrovanye rehyonalnukh obrazovatelnykh system [Modeling of regional educational systems]*. Hardaryky
398. Malcolm N. MacDonald, & John P. O'Regan (2013). *The Ethics of Intercultural Communication*. Taken from: <https://philpapers.org/rec/MACTEO-18>
399. Martine Abdallah Pretceille (2006). *Interculturalism as a paradigm for thinking about diversity*. Taken from: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/14675980601065764>
400. Merriam-Webster Dictionary (1828). Taken from: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/multicultural>
401. Moeller A.J. & Nugent K.B. (2014). *Building intercultural competence in the language classroom*. Taken from: <https://digitalcommons.unl.edu/teachlearnfacpub/161/>
402. Nelly Kostoulas Makrakis (2010). *Developing and Applying a Critical and Transformative Model to Address ESD in Teacher Education*. Taken from: <https://content.sciendo.com/view/journals/jtes/12/2/article-p17.xml>
403. Niels G. Noorderhaven & Loek C. J. M. Halman (2003). *Does Intercultural Education Lead to More Cultural Homogeneity and Tolerance?* Taken from: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/1467598032000044665>
404. Rawls, J. (1993). *Political liberalism*. New York. Columbia University Press.
405. Riemer Marc J. (2002). *English and Communication Skills for the Global Engineer*. Taken from: <http://www.wiete.com.au/journals/GJEE/Publish/vol6no1/Riemer.pdf>
406. Rogers, Carl. (1991). *Client-Centered Therapy*. Cambridge Massachusetts. The Riverside Press.

407. Samovar, L.A. Porter, R.E. & McDaniel, E.R. (2009). *Cultural influences on emotional expression: Implications for intercultural communication*. Taken from: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/B9780120577705500199>.
408. Samuel, P. Huntington (1993). *Foreign Affairs*. Taken from: <https://www.foreignaffairs.com/system/files/c0007.pdf>
409. *The Glossary Education Reform*. Taken from: <https://www.edglossary.org/multicultural-education/>
410. Triandis, H.C. (1980). Introduction to Handbook of Cross-Cultural Psychology. Boston: Allyn and Bacon. Vol. 1: Perspectives.

ДОДАТКИ

Додаток А

Авторська анкета «Міжкультурна толерантність»

(для молодших школярів)

Шановний друже!

Пропонуємо тобі взяти участь у опитуванні, метою якого є з'ясувати особливості твоїх ціннісних ставлень, відносин із іншими людьми. Будь ласка, уважно прочитай запитання, обери варіант відповіді та познач його знаком «+» або «V».

Дані про себе:

Стать: ☐ ч ☐ ж

Клас, в якому навчаєшся _____

1. Познач, що із поданого нижче є державними символами України?

			
А	Б	В	Г

2. Познач, де зображено прапор України?

			
А	Б	В	Г

3. Поважати власну країну означає:

☐ Знати звичаї та традиції рідного народу.

☐ Вміти голосніше всіх співати.

☐ Говорити рідною мовою.

☐ Не знаю.

4. Якщо у твоїй присутності хтось скаже зневажливо про твою країну, ти:

☐ Не звернеш уваги

☐ Зробиш зауваження

☐ Не знаю

5. Різдвяний вінок це традиція...

☐ Великобританії.

☐ України.

☐ Не знаю.

6. Чи знаєш ти як святкують Новий Рік, Великдень чи День Конституції в інших країнах?

☐ Так.

☐ Ні.

7. Чи хотів би ти стати другом хлопчику чи дівчинці, які звикли розмовляти іншою мовою, мають інший колір шкіри?

☐ Так, мені було б цікаво спілкуватися.

☐ Ні, мені не подобаються люди, які сильно відрізняються від мене.

☐ Не знаю.

8. Познач, де зображені англійські традиції.

		
А	Б	В
		
Г	Д	Е

9. Познач, де зображені українські традиції.

		
А	Б	В
		
Г	Д	Е

10. Чи вважаєш ти листування із іноземними однолітками цікавим?

[] Так.

[] Ні.

[] Не знаю.

11. Чи знаєш, ти чому на пасхальних листівках зображають кролика?

☐ Так.

☐ Ні.

12. «Мені легко знаходити спільну мову із різними людьми»

☐ Так.

☐ Ні.

☐ Не знаю.

13. Люди в інших країнах відрізняються від нас звичками, культурою. Ти вважаєш це:

☐ Добре, адже люди все одно знайдуть порозуміння.

☐ Погано, адже люди ворогують через це.

☐ Мені байдуже.

14. Чи хотів би ти подивитись мультфільми Великобританії?

☐ Так

☐ Ні

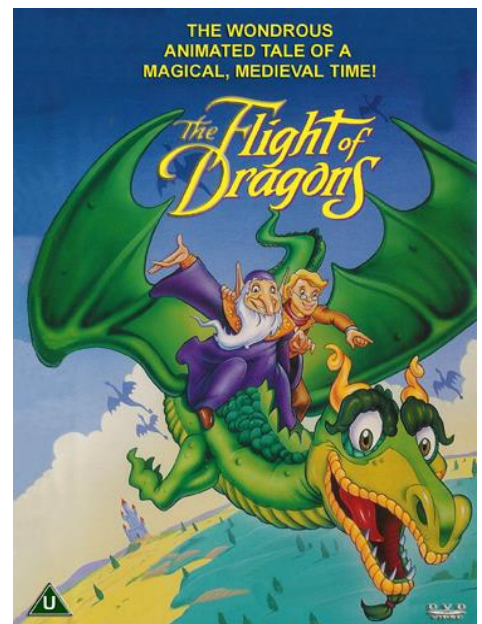
☐ Не знаю

15. «У світі більше добра, ніж зла»

☐ Так.

☐ Ні.

☐ Не знаю.

Дуже дякуємо!

Якісний аналіз відповідей учнів згідно із анкетною «Міжкультурна толерантність» здійснювався за наступним ключем.

За відповіді 1. А, В; 2. Г; 3. А, В; 4. Б; 5. А.; 6. А, Б; 7. А; 8. А, В, Д; 9. Б, Г, Е; 10. А; 11. А, Б; 12. А; 13. А; 14. А; 15. А нараховується 1бал.

За відповідь «Не знаю», «Ні» балів не нараховується.

Після цього кількість балів, одержана кожним школярем (за цією методикою) підраховувалася та розподілялася за такими параметрами:

1–5 балів – низький рівень,

6–9 балів – середній рівень,

10–15 балів – високий рівень.

Картка педагогічних спостережень

Об'єкт: учні 1–4 класів.

Мета: визначити рівні вихованості міжкультурної толерантності в молодших школярів.

Місце спостереження: уроки, перерви, позаурочна діяльність.

Результати спостережень фіксуються вчителями молодшої школи.

Прізвище, ім'я учня _____

Рік народження _____ клас _____ навчальний рік _____

1. Виявлення міжкультурної толерантності до оточуючих _____

2. Рівень сформованості вмінь :

уміння щодо діалогічного спілкування з представниками інших національних культур _____

наявність позитивного досвіду міжкультурної взаємодії _____

здатність протидіяти міжкультурним упередженням і стереотипам _____

Умовні позначки: «В» – високий рівень сформованості вмінь; «С» – середній рівень; «Н» – низький.

Методика «Національні стереотипи» (К. Чорна)

(адаптована)

Мета: виявити рівень сформованості в школярів толерантного ставлення до культур інших народів.

Інструкція. Вам запропонована табличка. У верхньому стовпчику – подані дві національності (українці та англійці), в другому – список прикметників, які можна використати, описуючи їх. Відмітьте, будь ласка, характерні, на Вашу думку, риси особистості та поведінки типового представника кожної з національностей. Біля вибраних вами слів у списку напишіть цифру 1 (українці) або 2 (англійці).

Ви можете використовувати один прикметник для обох національностей; не всі прикметники; не менше п'яти для кожної національності.

Дані про себе:

Стать: [] ч [] ж

Клас, в якому навчаєшся _____

Українці (1)		Англійці (2)
гостинні	іронічні	невпевнені
скромні	серйозні	легковажні
грубі	ліниві	вдумливі
чесні	з хорошими манерами	щедрі
неохайні	жорстокі	жадібні
багато сміються	ввічливі	оптимістичні
безкорисливі	дружелюбні	дисципліновані

Результати. За характером відгуків про представників різних національностей можна робити висновки про сформованість ціннісного ставлення до інших народів. 5 груп толерантних характеристик свідчать про високий рівень сформованості цієї риси, 4 групи – про середній, нижче – про низький. Якщо в групі характеристик для кожного представника різних національностей наявний хоча б один нетолерантний відгук, то цю групу характеристик не можна зараховувати до толерантних загалом.

Тест «Що я знаю про Україну та інші країни» (Д. Колодяжна)

(для молодших школярів)

Мета: виявити рівень знань учнів про Україну та інші країни.

Інструкція. Шановний друже! Ти живеш в Україні. А чи достатньо ти знаєш про свою країну? Що ти знаєш про інші країни світу? Спробуй дати відповіді на запитання.

1. Як називається наша країна і люди, що проживають в нашій країні?
2. Які ще країни світу ти знаєш?
3. Назви державні символи нашої держави.
4. Які державні свята відзначаються в нашій країні?
5. Чи знаєш ти свята, традиційні для інших країн? Які саме?
6. Яка твоя рідна мова?
7. Яке місто є столицею нашої країни?
8. Які ти знаєш відомі столиці інших держав?
9. З яких кольорів складається прапор нашої держави? Що вони символізують?
10. Чи знаєш ти, які кольори використовуються в прапорах інших країн? (назви країну і кольори її прапору).

Методика вивчення толерантності дітей

(За матеріалами ЮНЕСКО. Автор Домінік Де Сент Марс)

Матеріал поділяється на три групи, кожна з яких має відношення до однієї зі сфер життя дитини. Перша група – «Толерантність в колі друзів»; друга група – «Толерантність і навколишній світ»; третя група – «Толерантність у себе вдома».

У кожній групі міститься вісім незакінчених речень. Під кожним реченням розташовані два варіанти відповідей, якими його можна завершити. Дітям пропонується з двох варіантів відповіді вибрати той, який йому найбільш відповідним.

Група 1.

1. Катя погано одягнена ...

– Це не має значення.

– Ти разом зі своїми друзями будеш її дражнити.

2. Твій знайомий хлопчик – іншої національності, він дотримується традиції свого народу ...

– Ти скажеш йому, що це смішно.

– Ти попросиш його розповісти тобі про це.

3. Шкіра Джона не такого кольору, як твоя ...

– Ти спробуєш ближче з ним познайомитися.

– Ти скажеш, що тобі не подобаються люди такого кольору, як він.

4. Дідусь попереду тебе йде дуже повільно ...

– Ти штовхнеш його, щоб швидше пройти.

– Ти притримаєш двері, щоб він пройшов.

5. Ти хлопчик, тебе посадили за одну парту з дівчинкою ...

– Ти скажеш, що всі дівчата дурні.

– Ти побалакаєш з нею.

6. Ти дівчинка, тебе посадили за одну парту з хлопчиком ...
- Ти скажеш, що всі хлопці дурні.
 - Ти побалакаєш з ним.
7. Ти бачиш, що когось б'ють ...
- Ти захистиш його.
 - Ти зробиш вигляд, ніби нічого не бачив.
8. Тебе знайомлять з дитиною, з особливими потребами, яка пересувається в інвалідному візку
- Ти поговориш з ним, як з будь-яким іншим своїм другом.
 - Ти зробиш вигляд, що не помітив його.

Група 2.

1. Вся історія людства супроводжується війнами ...
- Ми повинні спробувати зрозуміти, чому починаються війни.
 - Ми нічого не можемо зробити.
2. Тебе знайомлять із дітьми, які постраждали від війни і конфліктів ...
- Ти поспівчуваєш їм.
 - Тебе це не хвилює.
3. Учитель розповідає про доброту і взаєморозуміння між людьми ...
- Тобі це не цікаво.
 - Ти хочеш дізнатися про це більше.
4. Ти з кимось не згоден ...
- Ти все-таки спробуєш вислухати її або його.
 - Ти не даси йому або їй шансу висловитися.
5. Як краще побороти зло ...
- Застосовуючи силу.
 - Об'єднавшись з іншими і сказати злу: «НІ».
6. На уроці ти вже відповів ...
- Ти знову тягнеш руку.
 - Ти даси можливість відповісти іншим.

7. Друг зрадив тебе ...

- Ти спробуєш обговорити з ним це.
- Ти постарасяся помститися йому.

8. У тебе з'явився друг по листуванню з іншої країни ...

- Тобі хочеться, щоб він поділився з тобою своїми думками.
- Тобі це не цікаво.

Група 3.

1. Молодший брат (сестра) зламав твою іграшку ...

- Ти пробачиш його, він зробив це випадково.
- Ти насвариш його.

2. У родині хто сильніший, той і командує ...

- Ти не будеш чинити так само.
- Ти будеш так само вирішувати проблеми.

3. Молодшим завжди дістається більше подарунків і уваги ...

- Ти кажеш собі, що ти нікому не потрібен.
- Ти розкажеш батькам, чому ти почуваєшся нещасним.

4. Ти посварився зі своєю сестрою (братом) ...

- Ти намагатимешся пояснити їй (йому) свою точку зору.
- Ти образишся і підеш.

5. Хто-небудь поводить з тобою грубо ...

- Ти відповіси так само..
- Ти намагатимешся змінити його ставлення до тебе.

6. Ти не задоволений собою ...

- Ти скажеш «у кожного є певні недоліки».
- Ти усіма незадоволений.

7. Ти чуєш, що про когось говорять погано ...

- Ти дізнаєшся чи правда це.
- Ти негайно кому-небудь розкажеш про це.

8. Ти не хочеш йти на прогулянку з сім'єю ...

- Ти влаштовуєш істерику.
- Ти запропонуєш що-небудь цікавіше.

За толерантну відповідь нараховувався 1 бал, за інтолерантну – 0 балів. Відповіді оцінювалися в балах.

Високий рівень (відповідно цієї методики) – дитина в своїх відповідях висловлює зацікавленість до представників інших національностей, здатна до співчуття по відношенню до них, готова до дружніх стосунків до представників інших національностей.

Середній рівень – учень висловлює або слабку зацікавленість до представників інших національностей, або байдужість, він намагається зрозуміти поведінку, традиції і особливості інших народів.

Низький рівень – школяр висловлює агресію по відношенню до представникам інших національностей, висміює їх традиції, готовий відкрито висловлювати свою позицію по відношенню до них. Вони підраховувалися та розподілялися за такими параметрами:

- 0–10 балів – низький рівень;
- 11–17 балів – середній рівень;
- 18–24 балів – високий рівень.

Програма «Тиждень культур: «Планета Земля – наш спільний дім»

- Понеділок.* 1. Вступна розповідь про сутність толерантності, відмінності між культурами різних країн, позитивне значення різноманітності.
2. Виконання вправи «Дерево толерантності».
3. Виконання вправи «Риси толерантності»
4. Читання вірша «Міжнародний поїзд».
5. Творче завдання.
- Вівторок.* 1. Інформація про культурні особливості України та Великобританії.
2. Інформація про прапор, гімн, герб та традиційні страви України та Великобританії.
3. Обговорення культурних особливостей країн.
4. Творче завдання.
- Середа* 1. Віртуальні екскурсії Україною та Великобританією.
2. Знайомство з народними іграми країн.
3. Обговорення притчі «Мішок картоплі».
4. Творче завдання.
- Четвер* 1. Знайомство з народними казками України та Великобританії.
2. Виконання вправи «П'ять добрих слів».
3. Обговорення англійської казки «Містер Майка».
4. Творче завдання
- П'ятниця* 1. Знайомство з музичними творами України та Великобританії.
2. Гра «Шифрувальник»
3. Заключна бесіда. Виставка дитячих робіт, відзначення учасників.

Програма «Тиждень культур: «Планета Земля – наш спільний дім»

Ідея створення Програми ґрунтується на висновках про значний потенціал позаурочної діяльності, а саме: проведення тематичних тижнів, уроків позакласного читання й обговорення художніх творів, годин спілкування, уявних подорожей, а також виконання творчих завдань, моделювання ситуацій, перегляд та обговорення мультфільмів та інші заходи сприяють вихованню міжкультурної толерантності молодших школярів, дають можливість дітям дізнатись більше про власну культуру і особливості культури інших народів, розкрити творчі здібності, проявити себе у різних ситуаціях та ролях.

Мета програми – виховання міжкультурної толерантності шляхом надання дітям нових знань про власну культуру, етнічні відмінності, культурні особливості України та Великобританії; ознайомлення із сутністю толерантного спілкування, набуття досвіду віртуальної комунікації з представниками інших культур.

Програму побудовано на основі положень особистісно орієнтованого, підходу до виховання особистості. Програма передбачає використання потенціалу предметів «Українська мова та літературне читання», «Англійська мова» та позаурочної діяльності закладів загальної середньої освіти, а також створення полікультурного виховного середовища для формування міжкультурної толерантності учнів.

Програма розрахована на 5 днів тижня, містить систему заходів, які доцільно проводити у межах позаурочної діяльності (бажано приурочити до 16 листопада – Міжнародного дня толерантності). Протягом тижня учні знайомляться із культурою, традиціями України та Великобританії, а також віртуально подорожують країнами. Знайомство із країнами відбувалось наступним чином – подавалась коротка загальна інформація про країну, наводились приклади культурних цінностей (музичні твори, оповідання, казки тощо), проводились віртуальні екскурсії та знайомства з іграми цієї країни, а

також різні види активності (обговорення казок, бесіди, моделювання ситуацій, творчі завдання тощо).

Відтак, діти отримують інформацію про толерантність, вчаться сприймати різноманітність сучасного світу як позитивне явище, за допомогою створених ситуацій на уроках і в позаурочний час опановують шляхи взаємодії та спілкування із представниками інших культур як рівноправними партнерами.

Рекомендовані *форми і методи* у межах програми, а саме: уявні подорожі, обговорення казок, бесіди, моделювання ситуацій, творчі завдання, перегляд та обговорення мультфільмів, а також ігри, тренінгові вправи тощо. Такі форми дають можливість дітям дізнатись більше про власну культуру і особливості культур інших народів, розкрити творчі здібності, проявити себе у різних ситуаціях та ролях.

У *понеділок* починаємо *програму* «Тиждень культур: «Планета Земля – наш спільний дім» зі вступної розповіді про сутність толерантності, відмінності між культурами різних країн, позитивне значення різноманітності.

Поняття «толерантність» завдяки зусиллям ЮНЕСКО стало міжнародним терміном. 16 листопада 1995р. на XXVII сесії Генеральної конференції країн-членів ЮНЕСКО у Парижі, було одностайно прийнято «Декларацію принципів толерантності», 2000–2010 роки визначено Міжнародним десятиліттям культури миру та ненасильства в інтересах дітей планети. Відтоді ця дата відзначається як Міжнародний день толерантності.

Декларація принципів толерантності пропонує тлумачити поняття «толерантність» як повагу, прийняття й розуміння великого різноманіття культур світу, наших форм самовираження й способів прояву людської індивідуальності. Тобто, *толерантність* – це гармонія в різноманітті. Вияв толерантності у повазі до прав людини означає право дотримання кожним своїх переконань та визнання такого ж права за іншими, але ніяк не терпиме ставлення до соціальної несправедливості чи відмову від своїх переконань. Толерантність передбачає визнання того, що люди за своєю природою

відрізняються зовнішнім виглядом, статусом, мовою, поведінкою й цінностями і мають право жити у світі й зберігати свою індивідуальність. А погляди однієї людини не можуть бути нав'язані іншим. Таким чином, саме толерантність є умовою гармонізації соціальних відношень у полікультурній країні.

Виконання вправи «Дерево толерантності».

Учні пишуть на листочках як вони розуміють слово «толерантність» та наклеюють ці листочки на підготовлений вчителем стовбур дерева. Учням першого класу виконати вправу допомагає вчитель (за необхідності). Ось деякі варіанти відповідей:

- Толерантність – це... чемність (Данило, 1 клас);
- Толерантність – це... дбайливість і привітність (Ганнуся, 1 клас);
- Толерантність – це... не втручатися в розмову дорослих (Марія, 2 клас);
- Толерантність – це... бути ввічливим (Артем, 2 клас);
- Толерантність – це... співчуття (Іванна, 3 клас);
- Толерантність – це... вміння дослухатися до чужих думок (Сашко, 3 клас);
- Толерантність – це... турботливість і працьовитість (Віталій, 4 клас);
- Толерантність – це... повага до інших (Інна, 4 клас).

Після виконання вправи вчитель пропонує визначити основні риси толерантності, за допомогою вправи «Риси толерантності».

Учні розподіляються на три однакові групи і отримують конверт із рисами характеру, із яких потрібно вибрати ті, які притаманні толерантній людині. Після завершення роботи молодші школярі пояснювали свій вибір.

Конверт 1. Пихатість, конфліктність, миролюбність, безсердечність, співчутливість, великодушність, щирість, демократичність, грубість, прагнення до порозуміння, жадібність, привітність, безкорисливість, жорстокість.

Конверт 2. Безсердечність, уміння прощати, милосердя, нетерпимість, конфліктність, великодушність, хвалькуватість, миролюбність,

співчутливість, брехливість, зухвалість, егоїзм, турботливість, безкомпромісність.

Конверт 3. Поблажливість, миролюбність, людяність, запальність, небайдужість, невитриманість, хитрість, егоїзм, щирість, скупість, милосердя, відвертість, розсудливість.

Після виконання вправ пропонуємо прочитати разом з дітьми вірш Джанні Родарі «Міжнародний поїзд» та відповісти на питання.

«Міжнародний поїзд» (Джанні Родарі, переклад Миколи Лукаша).

Сядьмо тепер в міжнародний вагон

І через гори – гайда за кордон.

Там, за кордоном, на першій же станції

Зразу відчуєм, що ми вже у Франції.

Там по-французьки говорять усі,

Замість «спасибі» кажуть «мерсі».

Потім поїдем у інші країни,

Різних хлоп'ят і дівчат там зустрінем,

Що розмовляють по-шведські, по-грецькі,

І по-німецьки, і по-турецькі...

Мені скажуть «привіт», а я – «до побачення»,

Але це не має ніякого значення, –

Із іноземними тими дітьми

Вірними друзями станемо ми.

1. Про які країни ми згадуємо у вірші?
2. Розкажіть, до якої країни ви мрієте поїхати, про що дізнатись?
3. Що на вашу думку, об'єднує людей?

Творче завдання: Напишіть листа своєму однолітку з іншої країни. Подумайте, що б ви хотіли дізнатись про культуру його країни, святкування свят чи, можливо, побут?

Можемо зробити висновок, що Земля – спільний дім для всіх людей. До всіх людей, їхньої культури, звичаїв треба ставитись із інтересом і повагою.

Людей світу об'єднують добрі справи, допомога одне одному, прагнення миру та злагоди.

У вівторок – подаємо інформацію про культурні особливості *України та Великобританії*.

Україна – європейська країна з власною історією і багатою культурою. Українці – щирі і сміливі, а українська мова – наймелодійніша з усіх мов світу. *Сучасний прапор* України, стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів. Синій колір символізує небо, а жовтий – золоті пшеничні поля. Державним Гімном України є пісня «Ще не вмерла України, ні слава, ні воля» (слова Павла Чубинського, музика Михайла Вербицького). *Традиційними стравами* для українців є борщ і пампушки з часником, вареники, котлети по-київськи та пиріжки з калиною.

У Великобританії все не так як ми звикли – лівосторонній рух, чорні коти – на щастя, відсутня Конституція і фактично не має змій. Англійці люблять посміятися з себе, а також із погоди. Самоіронія – визначна риса британців. *Державний прапор* Сполученого Королівства Великобританії та Північної Ірландії складається із синього поля з пересіченими трьома хрестами. Синє поле прапора-символ моря. Прямий червоний хрест святого Георгія позначає на прапорі Англію. Косий білий хрест святого Андрія позначає Шотландію. Косий червоний хрест святого Патрика позначає Північну Ірландію. «God Savethe Queen» («Боже, бережи королеву») є неофіційним гімном Великої Британії. Використання пісні як національного гімну ніколи не було затверджено ані королівським указом, ані постановою Парламенту, однак вона використовується за традицією. Ця пісня також є одним із двох національних гімнів Нової Зеландії, королівським гімном Австралії, Канади, Ямайки і острова Мен.

Традиційними стравами Великобританії є пудинг та лавербред. Різдвяний пудинг – традиційний різдвяний десерт у Великобританії. Майже в кожній англійській сім'ї є свій фірмовий рецепт пудингу. Готується за кілька тижнів до свята, потім «дозріває» в прохолодному місці і подається в перший день

Різдва. Лавербред це обсмажене пюре з морських водоростей. Його подають зі скибочками бекону.

Пропонуємо молодшим школярам прослухати перелік спеціально підібраних цікавих фактів про Україну та Велику Британію (див. Додаток Н) та в кінці дня обговорити із дітьми такі питання:

1. Що запам'яталось цікавого із інформації про Україну? Чи знали ви раніше про це? Чи були якісь факти які вас здивували?

2. Що запам'яталось цікавого із інформації про Велику Британію? Чи знали ви раніше про це? Чи були якісь факти які вас здивували?

3. Що із традиційних страв Великобританії ви куштували? А що хотіли б спробувати? Які ваші улюблені українські страви?

4. Чи бачили ви колись марки, випущені у Великобританії? А українські?

Творче завдання: Намалюйте поштову марку, яка б могла бути виготовленою в Україні або у Великій Британії, використовуючи традиційні для країни рослини, тварин або кольори. Варіанти існуючих українських та англійських поштових марок учитель презентує перед виконанням завдання.

У середу відбувалися віртуальні екскурсії Україною і Великобританією, та ознайомлення молодших школярів із народними іграми цих країн.

Віртуальна екскурсія «Визначними місцями України» передбачала відвідини Національного природного парку «Олешківські піски», Ландшафтного парку у Буках, Гранітного каньйону на річці Гірський Тікич, Долини нарцисів, озера Синевир, біосферного заповідника «Асканія-Нова» ім. Ф. Е. Фальц-Фейна. Під час віртуальної екскурсії визначними місцями *Великобританії*, діти побачили фортецю Лондонський Тауер, одне з найбільших оглядових коліс у світі Лондонське око, мегаліт (кромлех) Стоунхендж, годинникову вежу Біг-Бен Вестмінстерського палацу, Тауерський міст, гірський регіон на північному заході Уельсу та національний парк Сноудонія, Лох-Нес, Темзу, Трафальгарську площу, Пік-Дистрикт, Ковент-Гарден, офіційну резиденцію британських монархів у Шотландії

Голірудзауз, район місцевого самоврядування Котсволд у Глостерширі, Оксфорд – стріт.

Також у середу діти мали можливість пограти в *українську народну гру «Горюдуб» та англійську «London Bridge is Falling Down» («Лондонський міст руйнується»)*.

Граючи в *українську народну гру «Горюдуб»*, усі гравці шикувались парами та ставали один за одним, в ряди. Один гравець, без пари, ставав на 2–3 кроки попереду всіх на лінії або у накресленому колі. Цей гравець називався «горюдуб». Він співав пісеньку:

Гори, гори ясно,
Щоби не загасло.
Раз, два, три
Остання пара біжи!

За командою «Біжи!» гравці в останній парі розбігалися вздовж рядів дітей (один з правого, другий – з лівого боку), щоб попереду «горюдуба» взятися за руки. «Горюдуб» намагався спіймати одного з гравців, поки діти не з'єднали руки. Кого з учнів «горюдуб» спіймає, стає на його місце. Гра триває, допоки всі пари не перебіжать із кінця колони. Утворена пара стає попереду, решта пар відступає назад. Гра завершується, коли всі пробіжать по одному разу.

Також учням пропонувалось зіграти у *англійську гру «London Bridge is Falling Down» («Лондонський міст руйнується»)*. Імітуючи Лондонський міст, двоє дітей тримаються за руки, піднявши їх високо вгору. В цей час учитель та інші діти наспівують пісеньку:

*London Bridge is falling down,
Falling down, falling down.
London Bridge is falling down,
My Fair Lady.*

В цей час всі інші діти проходять під «мостом». Коли пісня закінчується, діти опускають руки, тим самим «руйнуючи» Лондонський міст. Якщо дітям

вдалося «зруйнувати» міст і зловити когось, то ця дитина замінює одного з тих, хто виконував роль «мосту», після чого, гра повторюється з початку.

Також у середу пропонуємо прослухати та обговорити *притчу «Мішок картоплі»*.

Учень прийшов до вчителя і сказав, що його нервують люди, несхожі на нього. Мудрий учитель попросив учня принести картоплю та мішок. «Щоразу, коли людина викликає в тебе роздратування, – сказав учитель, – бери картоплину, пиши на ній, чим людина не схожа на тебе, і клади в мішок та носи його завжди із собою».

Юнак послухався поради учителя. Скоро в його мішку лежали картоплини зі словами: «іновірець», «занадто розумний», «кульгавий», «просто рудий», «голосно розмовляє». З кожним днем мішок ставав все важчим, і картопля почала гнити, та й носити його було нелегко. Одного разу прийшов учень до учителя і запитав, що йому тепер робити з важким і смердючим мішком? Учитель відповів: «Те саме відбувається і у тебе всередині. Коли ти на кого-небудь сердися, у тебе в душі з'являється важке відчуття. З часом їх стає дедалі більше. Це каміння – прояв нетерпимості. Вчинки перетворюються на звички, звички впливають на характер, який народжує погані вад. Добре подумай, чи потрібний тобі такий вантаж?».

Питання для обговорення:

1. Давайте поміркуємо, чи завжди ми можемо спокійно вислухати один одного, підтримати в скрутну хвилину, зрозуміти не схожих на нас людей?
2. Які риси характеру, вибрані у вправі «Риси толерантності», в понеділок, допоможуть нам бути кращими і не «носити за собою мішок картоплі»?
3. А чи можемо ми змінити себе? Чи можемо ми виховати в собі якості, про які говоримо?

Творчим завданням середи було завдання «Духовна скарбниця» – школярі мали підготувати презентацію або написати невеличкий твір-розповідь про фольклор, традиції та звичаї свого народу або інших народів (на вибір).

У четвер знайомимо молодших школярів із народними казками України та Англії та пропонуємо прочитати:

1 клас: *українські казки*: «Ох!», «Дві білочки», «Цап та баран», «Дерево до неба», «Кобиляча голова», «Коза-дереза», «Телесик», «Про сімох братів-гайворонів і їх сестру», «Про вірного товариша», «Убогий та багатий», «Про злидні», «Троє братів і песиголовець», «Розум та щастя», «Дівчина-тростинка», «Іван-побиван», «Молодильна вода»; *англійські казки*: «Як Джек ходив щастя шукати», «Очеретяна Шапка», «Том Тіт Тот», «Хто-всіх-подолає», «Малюк Том і велетень Денбрас», «Кейт-лускунчик», «Котячий король», «Нічний пасажир», «Воду зачинили», «Малюк брауні», «Штукар-сопілкар»;

2 клас: *українські казки*: «Як соловейко чоловіка розуму навчив», «Як дядько чорта дунив і діжку грошей від нього здобув», «Про жар-птицю та вовка», «Мудрий Іванко», «Дурень та чарівна сопілка», «Названий батько», «Калиточка», «Чорт-змій і запродані діти», «Як заєць ошукав ведмедя», «Лисичка-сестричка і вовк-панібрат», «Звірі під пануванням лева», «Казка про билинку і горобця»; *англійські казки*: «Гніздо сороки», «Джек – підкорювач велетнів», «Чарівників учень», «Готамські мудреці», «Містер Майка», «Динозавр Дейзі», «Лінивий Ленні», «Ельфи та чоботар», «Крапля води», «Викрадена сокира», «Воду замкнули», «Білий кіт»;

3 клас: *українські казки*: «Про гору, що верхом сягала неба», «Калинова сопілка», «Казка про Івана-богатиря», «Дід, баба і вовк-співак», «Їжачок та дівчинка», «Два цапи», «Гуска та риба», «Бджоли та ведмідь», «Крилатий, волохатий та масляний», «Чому гуси миються у воді, коти – на печі, а кури порпаються в поросі», «Як їжачок зі звірами подружився», «Ворона, білка та їжак», «Добрий домовик»; *англійські казки*: «Джоан і кривий гусопас», «Біла форель», «Бій Кухулина з Фердиадом», «Волиняр і Пак», «Воскресіння Рафтери», «Пан і слуга», «Біла дама», «Владика із владик», «Бом-клівер», «Бик Білий Носок», «Вічний двигун у сонячному морі»;

4 клас: *українські казки*: «Шовкова держава», «Як бідняк чорта обдурив», «Карликова пищалка», «Кінська сила», «Як Іванко водив корчмарів», «Двом допомгло», «Дерево до неба», «Дивакуватий Панас», «Як лисичка Івана-баштанника зробила царевичем», «Ведмежа лапа», «Як кіт чоботи купував», «Ведмідь і черв'як»; *англійські казки*: «Бабусин дідусь», «Донька пекаря», «Розумна жінка», «Джерело край світу», «Джек і золота табакерка», «Штукар-сопілкар», «Диявол і кравець», «Король Іоанн, кентерберійський абат і чабан», «Хоробрий Валентайн», «Дік Уіттінгтон і його кішка», «Кравець і феї», «Джек та бобове дерево».

Також у четвер пропонуємо дітям виконати *вправу «П'ять добрих слів»*. Кожен з учнів мав обвести свою руку на аркуші паперу і на малюнку долоні написати своє ім'я. Потім учень передає свій аркуш сусідові праворуч, а сам отримує малюнок від сусіда ліворуч. На кожному пальці намальованої долоні треба написати будь-яку привабливу, на їхню думку, рису її власника (наприклад, «ти дуже добра», «ти завжди заступаєшся за слабших», «мені подобається твій одяг»). Аркуш повертається до власника. По закінченні роботи, вчитель збирає малюнки і зачитує написи, а учні мають здогадатися, кого вони характеризують.

Пропонуємо усім разом прочитати англійську казку «Містер Майка» та дати відповіді на питання:

1. Чому Містер Майка забирав маленьких дітей? Який персонаж із українських народних казок робить так само?
2. Чому Містер Майка залишив Саллі дивитись за Томмі?
3. Яким чином Томмі вдалось обдурити Саллі і втекти додому?
4. Чи є схожі українські казки? Назвіть їх («Івасик-Телесик», «Ведмедик братик»).

Вчитель зазначає, що названі казки мають схожі сюжети, дає пояснення про поняття «мандрівний сюжет» (коли в казках різних народів є дуже схожі теми).

Творче завдання. Завдання для 1-2 класів. Відгадати загадки українською мовою та пригадати відповідники відгадок англійською.

Завдання для 3-4 класів. Відгадати загадки подані англійською мовою та підібрати загадки із поданих українською мовою.

Дощ пройшов, через ставок
Перекинувся місток.
Кольорів у ньому сім,
Він подобається всім!
(*Веселка*)

I am purple, yellow, red, and green
The King cannot reach me and neither
can the Queen.
I show my colors after the rain
And only when the sun comes out
again.
(*A rainbow*)

Кожного вдариш —
Він злиться й плаче.
А цього стукнеш —
Від радості скаче!
То вище, то нижче,
То низом, то вскач.
Хто він, догадався?
Це – гумовий...
(*М'яч*)

It is blue and green, and red,
It bounces higher than my head,
It does not want to stop at all.
What is it? It is my...
(*A ball*)

Із-під гірки, з-під крутої
Прокрадається горою
Та й до моря утіка
Через лози по ярках.
(*Річка*)

Always runs but never walks,
Often murmurs, never talks,
Has a bed but never sleeps,
Has a mouth but never eats?
(*A river*)

Мордочка вусата,
Шубка смугаста,
Часто умивається,
Та з водою не знається.
(*Кішка*)

What has a head like a cat,
Feet like a cat,
A tail like a cat
But isn't a cat?
(*A kitten*)

У *п'ятницю* знайомимо учнів із народними піснями та музичними творами композиторів України та Великобританії.

Для знайомлення із *музичними творами України* пропонуємо прослухати українські народні пісні: «Ходить гарбуз по городу», «Щедрик», «Ходить квочка коло кілочка», «Ой ходить сон», «Не щебечи, соловейку», «Немає України без калини» (муз. М. Ведмедері, сл. Г. Клок), «Україна» (муз. М. Ведмедері, сл. Н. Іванюк), «Це моя Україна» (муз. М. Ведмедері, сл. А. Камінчук), «Музика землі» (муз. і сл. А. Житкевича), «Молитва за Україну» (муз. і сл. Н. Багмут).

Для ознайомлення з *музичними творами Англії* пропонуємо дітям послухати: «П'ять пісень квітів» Б. Бріттена, «The Naming of Cats» з відомого мюзиклу Е. Веббера «Коти», проспівати улюблені дитячі пісеньки «Here Comes The Fire Truck», «Walking In The Jungle», «Five Little Ducks», «Old Mac Donald Had A Farm», «The Ants Go Marching», «Over The Deep Blue Sea», «Open Shut Them», «Head, Sholders, Knees and Toes», «My Yellow Car», «What's Your Favorite Color».

Також у п'ятницю пропонуємо учням зіграти у *гру «Шифрувальник»*, використовуючи різні варіанти для 1-4 класів (англійською або українською мовою). Завданням гри було віднайти правильний варіант прислів'я із переплутаних слів, використовуючи підказки, розміщені над словами (цифри або літери). Для учнів 1-2 класів було використано український варіант гри, для 3-4 класів - прислів'я були подані англійською мовою.

У кінці дня пропонуємо обговорити із дітьми такі питання:

1. Що вас сьогодні здивувало чи зацікавило?
2. Як ви думаєте, чи схожі британці на українців? Чим відрізняються?
3. Чи сподобалась вам природа, традиції, ігри цієї країни? Що саме?
4. Що із побаченого чи почутого на цьому тижні ви б хотіли побачити на власні очі? Чому?
5. Якою здалась вам музика Великобританії ? (Незвичною). Що ви уявляли коли слухали її?

По завершенні заходу – вчитель проводить заключну бесіду, оцінює творчі завдання, відбувається нагородження учасників. Доцільно організувати

виставку дитячих робіт, які вони виконували протягом тижня, відзначити учасників.

Віртуальні екскурсії Україною

1. **Тур українськими музеями просто неба** (Національний музей народної архітектури та побуту в Ужгороді; Національний музей народної архітектури та побуту України у Пирогові; Музей просто неба «Мамаєва слобода»; Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини; Музей просто неба «Резиденція Богдана Хмельницького»; Музей народної архітектури та побуту «Шевченківський гай»; Музей просто неба «Запорізька січ») – <https://museums.authenticukraine.com.ua/ua/>
2. **Екскурсія Острозьким замком** - <http://incognita.day.kyiv.ua/exposition>
3. **Екскурсія музеєм-садибою Івана Котляревського в Полтаві** - <http://incognita.day.kyiv.ua/exposition>
4. **Екскурсія Олешківськими пісками**
<https://www.youtube.com/watch?v=WTcdBL0u0Yo>
5. **Екскурсія ландшафтним парком у Буках**
<https://www.youtube.com/watch?v=Jb-oi7SX3gc>
6. **Екскурсія долиною нарцисів**
<https://www.youtube.com/watch?v=hgYOnXcmmuo>
7. **Екскурсія Озером Синевир** <https://www.youtube.com/watch?v=PlHn9-eia54>
8. **Екскурсія біосферним заповідником «Асканія-Нова»**
<https://www.youtube.com/watch?v=Gi1VkLcifII>

Віртуальні екскурсії Великобританією

1. **Екскурсія Лондонським Тауером**
https://www.youtube.com/watch?v=_CqWuphG1iE
2. **Екскурсія «Лондонським оком»**
<https://www.youtube.com/watch?v=IBnR09YRdI0>
3. **Екскурсія в Стоунхендж** <https://www.youtube.com/watch?v=DUi4liXFi0A>
4. **Екскурсія по Лондону** <https://www.youtube.com/watch?v=PtWeqZsuzpE>
5. **Екскурсія до Біг-Бену** <https://www.youtube.com/watch?v=fKmpld1PoPQ>
6. **Екскурсія до озера Лох-Нес**
<https://www.youtube.com/watch?v=VnEoNr63Ons>

Вправи, ігри для виховання міжкультурної толерантності

(для молодших школярів)

Подані авторські вправи; вправи з книги Хронюк І.Є. «Психологія спілкування: Навчально-методичний посібник для практичних психологів та соціальних педагогів»; вправи з книги Канішевської Л. В., Сухопарі І. Г. «Формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності: теорія і практика»; вправи з тренінгових програм: «Подолання агресивної поведінки»; «Три гри для виховання толерантності в молодшій школі»; «Чотири практичні гри про толерантність і права людини»; «9 вправ, які навчають толерантності»; практичного заняття з елементами тренінгу «Виховання толерантності починається з педагога».

Гра «Шифрувальник» (для 1-2 класів, авторська)

Мета: вчитися поважати точку зору іншої людини

Утворіть правильні прислів'я із переплутаних, дібравши слова – антоніми.

4	3	5	2	1		
заховаєш	а	покинь	ховай	Ворога		
2	1	4	3			
бувають	Вороги	радості	в			
2	4	1	3	5	6	
ворог	за	Новий	кращий	двох	старих	
1	4	6	2	5	3	7
У	гіркіший	дружньої	ворога	від	мед	води
5	2	3	4	6	1	
нових	ворогів	не	май	забувай	Старих	
6	1	5	4	7	3	2
з	Тварина	кущ	що	кроною	ворогами	з

- 1) Ворога ховай, а заховаєш – покинь. – Друга шукай, а знайдеш – бережи.
- 2) Вороги бувають в радістю. – Друзі пізнаються в біді.
- 3) Новий ворог кращий за старих двох. - Старий друг краще за нових двох.
- 4) У ворога мед солодший від дружньої води. – У друга вода солодша від вражого меду.
- 5) Старих ворогів не май, нових забувай. – Нових друзів май, старих не забувай.

6) Тварина з ворогами що кущ з кроною. – Людина без друзів що дерево без коріння.

Гра «Шифрувальник» (для 3-4 класів, авторська)

Мета: вчитися поважати точку зору іншої людини

Віднайдіть правильний варіант прислів'я, розставте літери в алфавітному порядку. Перекладіть прислів'я. Незнайомі слова пошукайте у словнику.

J	Z	O	H	D	R		
people	customs	so	many	How	many		
S	I	B	K	G	F	Y	N
friend	need	A	is	in	friend	indeed	a
H	Q	L	P	J			
Friendship	thing	a	doing	is			
O	A	Y	U	I	J		
so	How	minds	many	many	people		
W	V						
differ	Tastes						
L	Q	E	C	X	N	T	
Rome	as	in	When	do	do	Romans	
M	E	I	Q				
let	Live	and	live				

- 1) How many people so many customs. – Скільки людей, стільки й звичаїв.
- 2) A friend in need is a friend indeed. – Друг пізнається в біді.
- 3) Friendship is a doing thing. – Дружба не на словах, а на ділах.
- 4) How many people so many minds. – Скільки людей, стільки й думок.
- 5) Tastes differ. – Смаки різняться.
- 6) When in Rome do as Romans do. – Коли ти в Римі, роби як римляни. (З вовками жити – по-вовчому вити)
- 7) Live and let live. – Живи сам та дай жити іншим.

Вправа «Зашифровані слова»

Мета: показати, як приємно говорити та чути у відповідь ввічливі слова.

Бути толерантною людиною – означає поважати людей. Наскільки ми поважаємо ту чи іншу людину, свідчить наше вміння ввічливо спілкуватися. Які слова треба використовувати, щоб із нами було приємно спілкуватися? (Ввічливі слова.) Зараз перевіримо, чи знаєте ви їх. На дошці записані слова ввічливої людини, але букви в них переставлені місцями:

- добрий день – йдбрио нъед
- добрий ранок – окран бодийр
- добрий вечір – ірчев борийд
- дякую – куюдя
- будь ласка – дубь сакал
- пробачте – ропчебат
- до побачення – няопчебан од

Вправа «Обери собі команду»

Мета: навчити не зважати на відмінності чи схожості співпрацювати та проводити час разом.

Запропонуйте дітям сісти в коло. Роздайте кожному по одній наклейці. Це можуть бути зірочки, сонечка, квадрати чи кола. Головне, щоб усі вони були різних кольорів, так, щоб двічі не трапилася жовта зірка, наприклад. Наклейку діти ліплять собі на руку чи светр. Завдання – за дві хвилини без слів згуртуватися в команди. Команди діти формують на свій розсуд. Зазвичай, маленькі діти згуртовуються за критерієм кольору наклейок (червона зірка з червоним колом) або форми (трикутник з трикутником).

Обговоріть з дітьми кілька питань:

- «Чому ви обрали саме цих дітей, щоб об'єднатися в команду?»
- «Чи в світі взагалі бувають «однакові» люди?»
- «Як думаєте, чим ви схожі між собою, а чим відрізняєтеся?»

Намагаємось навчити дітей критично думати та пізнавати. Розуміти, що на планеті не існує однакових людей, проте всі ми в чомусь схожі. Ця гра допоможе дітям укріпити думку, що незважаючи на відмінності в зовнішності,

вподобаннях, можна співпрацювати та проводити час разом. Діти вчитимуться шукати подібності та більше розпитувати однокласників про хобі, домашніх тварин та уроки, що може суттєво їх зблизити. Навчивши шукати спільне, а не те, що розділяє, ми допомагаємо дітям робити перші кроки до мирного співіснування в класі.

Вправа «Яблуко»

Мета: наочно продемонструвати нищівні наслідки інтолерантності, зневаги та булінгу, вчить дітей усвідомлювати наслідки своїх дій.

Вчитель показує гарне яблуко та просить групу описати його – форму, колір. Тоді дістає схоже яблуко. Перше – передає групі з проханням дбайливо передавати його класом, при цьому усміхатися, говорити добрі слова один одному. Після цього тренер передає класом друге яблуко і просить робити все навпаки. Можна, за бажання, жбурляти та різати яблуко, писати всякі дурниці на поверхні, глузувати з нього, колоти іншими предметами.

Питання для обговорення:

- «Яке з яблук ви б хотіли скуштувати та чому?»
- «Чим відрізняються тепер два яблука?»
- «Чому одне з них перетворилося на сміття?»
- «Скільки може «жити» яблуко, з яким обійшлися добре?»
- «Скільки «живе» понищене?»
- «Як ця ситуація схожа на ситуації з реального життя?»
- «Чи ми так вчиняємо з людьми?»
- «Коли саме та чому так відбувається?»

Гра «Я – інший»

Мета: допомогти дітям розвивати впевненість у собі, розуміти неповторність кожного, унікальність всіх.

Обладнання: дзеркало.

Дітям пропонується уважно подивитися на себе в дзеркало, звернути увагу на колір очей, волосся, форму обличчя, зріст, порівняти себе з іншими, знайти відмінності. Подумати про те, чим ти приваблюєш інших? Скласти невеличку розповідь про свою зовнішність і найбільш привабливу відмінність. Кожен розповідає.

Обговорення за запитаннями:

1. Що у вас всіх спільного?
2. Чим ви відрізняєтесь від інших?

Гра «Ярлики»

Мета: вчитись спілкуватись без упередження та «ярликів».

Обладнання: картинки, розрізані на частини, «корони», з написами: «Усміхайся мені», «Будь похмурим», «Корчи гримаси», «Ігноруй мене», «Підбадьорюй мене», «Жалій мене», «Кажі, що я нічого не вмію».

Кожному одягається на голову «корона» так, щоб він не бачив, що на ній написано. Кожній групі дітей дається завдання скласти цілу картину з розрізаних частин, але звертатися під час роботи до учасника своєї групи потрібно так, як зазначено на його «короні». Через 7-10 хвилин усі, не знімаючи своїх «корон», проводять обговорення за запитаннями:

– Чи сподобалось вам, коли з вами спілкувалися таким чином?

Вправа «Три спільні речі»

Мета: навчитись знаходити друзів, розвивати комунікативні навички/

Запропонуйте дітям об'єднатися в пари. Задайте тему для пошуку спільного. Можна взяти тему зі стандартного переліку («Я в школі», «Моя сім'я», «Мої улюблені заняття», «Канікули», «Мої друзі») чи вигадати свою. Спробуйте також варіант, коли тему пропонують самі учні. Завдання – обговорити з однокласником задану тему та знайти, що є спільним для обох. Таких речей має бути принаймні три. На обговорення виділіть 5 хвилин.

Пошук спільного є базою для виховання міжкультурної толерантності. Коли ми тренуємо цю навичку з раннього віку, то допомагаємо дітям не ігнорувати і не бути агресивними до тих, хто відрізняється. Ігри в парах допомагають дітям краще пізнати один одного, а в молодшій школі – знайти перших шкільних друзів. Для дітей часом достатньо кількох хвилин гри, щоб потім на перервах ще довго розповідати один одному про канікули чи улюблені заняття. Окрім цього гра розвиває комунікативні навички. Сором'язливі діти не завжди хочуть розмовляти, проте, коли тема чітко задана, можуть почуватися впевненіше.

Вправа «П'ять добрих слів»

Мета: навчитись висловлювати свої позитивні та негативні почуття.

Кожен з учнів має обвести свою руку на аркуші паперу і на малюнку долоні написати своє ім'я. Потім учень передає свій аркуш сусідові праворуч, а сам отримує малюнок від сусіда ліворуч. На кожному пальці намальованої долоні треба написати будь-яку привабливу, на їхню думку, рису її власника (наприклад: «ти дуже добра», «ти завжди заступаєшся за слабших», «мені подобається твій одяг»). Аркуш повертається до власника. Коли робота завершена, вчитель збирає малюнки і зачитує написи, а учні мають здогадатися, кому вони призначені.

Ще один метод виявлення толерантності – вміння висловлювати свої негативні почуття, не принижуючи іншої людини.

Вправа «Не погодся»

Мета: навчити правильно сприймати критику, вчитись не погоджуватись із думкою співрозмовника, не ображаючи його.

Учень розказує що він (або його однокласники) вміє, знає, а інші діти мають погодитись із ним або заперечити, сказавши, що це не правда та аргументувати свої відповіді.

Вправи «Дерево життя», «Альбом з фото»

Мета: звернути увагу на особливості кожного роду (акцентуючи на тому, не тільки сім'ї, родинні традиції різні, але й країни).

Необхідно побудувати (намалювати, накреслити) власне генеалогічне дерево та написати міні-есе про власну родину; презентувати фото із родинного альбому, розказати про одного із членів родини.

«Духовна скарбниця»

Мета: звернути увагу на особливості кожного народу, на звичаї, традиції, страви, які готують.

Завданням є підготувати невеличкий твір про фольклор, традиції та звичаї інших народів або про власні (за бажанням).

Вправа «Улюблена книжка»

Мета: за допомогою вибраного фрагменту показати приклади толерантного та не толерантного ставлення.

Вчитель вибирає дитячу книгу, у сюжеті якої піднімають проблемні ситуації, читає фрагмент та пропонує учням здогадатись з якої книги цей фрагмент та дати відповіді на запитання вчителя про зміст історії.

Виховна ситуація «Незнайомка»

Мета: вчитись не робити поверхові висновки про людину.

Наступне завдання учні виконують об'єднавшись двома командами разом. Вчитель показує кольорове зображення дівчинки, з портфелем і квітами.

– Що ви можете сказати про цю дівчинку? *(Що вона навчається в школі, бо тримає портфеля, вона охайна, красива тощо).*

– Щось більше ми можемо сказати? Можемо назвати її ім'я, вік, хто її друзі, якою вона є у ставленні до інших людей? *(Ні, бо ми її не знаємо)*

– А ось що розповідає нам про цю дівчинку один з її однокласників.

Далі одній команді вчитель віддає зображення дівчинки і просить загинати потроху цей листок, якщо в її адрес будуть лунати погані слова. Учні другої команди отримують лист від її однокласника і читають його вголос.

Маринка зануда та ябеда. Вона вважає себе кращою за інших і весь час задирає носа, тому з нею у класі ніхто не хоче дружити.

– Діти, що нового ми дізналися з листа? Чи можемо ми з впевненістю сказати, що Маринка є саме такою як її описав однокласник Сергій?

А ось ще один лист. Його написав інший хлопчик про ученицю свого класу.

Маринка чудова дівчинка, з нею дружать майже всі учні нашого класу, адже вона добре навчається, уважна до однокласників, завжди готова прийти на допомогу і поділитися останнім.

– Що ми дізналися з цього листа?

Але подивіться на зображення Маринки. Від чого воно стало таким?

(Від образливих слів, які виявилися неправдою)

– Чи можемо ми якось виправити ситуацію? Діти розгинають зображення.

Але чи стало воно таким як і раніше? Чому? Якщо образити людину, можна повністю витерти враження від образи, навіть, щирими вибаченнями?

Виховна ситуація «Біла ворона»

Мета: продемонструвати психологічний стан людини, яка за певними ознаками відрізняється від решти.

Учасники займають місця у колі спинами до центра. Кожному учаснику прикріплюється аркуш паперу (аркуші – різних кольорів, по 5-6 кольорових аркушів одного кольору і лише один аркуш – білого). Білий аркуш кріпиться найбільш незалежному учню, сильному і авторитетному в класі, – для того щоб запобігти зворотного ефекту. Учасники повертаються обличчям у коло і починають шукати інших, схожих на себе, причому підглядати не можна.

Треба якось домовитися. Після того як всі групи сформовані «за кольорами», ведучий підходить і бере за руку «самотнього білого».

Запитання до «самотнього білого»:

- Що ти відчув, коли зрозумів, що ти такий один і тобі немає пари?
- Чи потрапляв ти в подібну ситуацію в житті?
- Чи схожі почуття ти переживав в тій ситуації?

Запитання до учасників, які знайшли схожих на себе

- Якими були ваші відчуття, коли ви знайшли схожих на себе і сформували групу?
- Як ви знайшли один одного?
- Що ви відчуваєте стосовно самотнього учасника?
- Чи хотіли б ви опинитися на його місці? Чому?

Вчитель говорить з учасниками про те, що в житті часто доводиться стикатися з такими ситуаціями, і не завжди ми ставимо себе на місце того, ким знехтували, хто залишився наодинці. Треба пам'ятати про це!

Виховна ситуація «Пустіть мене в коло»

Мета: продемонструвати психологічний стан людини, яка за певними ознаками відрізняється від решти.

Вчитель вибирає одного учня (бажано лідера, загального улюбленця). Йому повідомляють завдання: він повинен у будь-який спосіб – хитрістю, лестощами, обманом, силою чи використовуючи дружні зв'язки – дістатися середини кола.

В цей час всі учні класу беруться за руки, утворюючи замкнуте коло. Їхнім завданням буде не пустити в коло вибраного учня. Гра триває доти, доки вибраний не пробереться в коло або не вичерпає всі можливості для цього. Після цього обов'язково проводиться обговорення:

- Як відчував себе вибраний?
- Чи важко йому було знаходитися поза колом? Чому?

- Якби гра починалася спочатку, чи погодився б він знов знаходитися поза колом?
- Які почуття переживали учні в колі? Чому?
- Чи хотілося впустити вигнаного в коло? Чому?
- Хотілося б побувати на його місці?
- Чи існують подібні ситуації в реальному житті?

Вправи, ігри для виховання міжкультурної толерантності

Для вчителів

Вправа «Педагогічні терези»

Мета: сприяти усвідомленню й переживанню свого «Я»; пробуджувати потреби в пошуку в собі прихованих якостей і можливостей через входження і освоєння ситуацій, що містять у собі нові можливості подивитися на себе.

Вчитель (ведучий): Один мудрець сказав, що в країні самолюбства завжди є невідкриті землі. Тож я вам пропоную відшукати в собі приховані якості та властивості. Треба уявити, що один божевільний учений створив двох роботів-вихователів. Одного такого робота він наділив негативними якостями, а другого позитивними. Одній групі пропонується описати якби поведився робот із позитивними якостями в дитячому закладі, а другій – поведінку робота з негативним набором особистісних якостей.

Вчитель (ведучий): Чи сподобалась вам там вправа? Що описувати найприємніше було?

Вправа «Стереотипні окуляри»

Мета: навчитися розуміти іншого, поважати точку зору іншої людини.

Між двома учасниками розміщують аркуш паперу формату А4 із зображенням цифри «6» так, щоб один з них бачив лише цифру «9», а другий – «6». Вони розігрують діалог із приводу того, що вони бачать, намагаючись переконати партнера у своїй правоті.

Коментар ведучого. Небажання зрозуміти іншого, впевненість, що ваша думка єдино правильна, невміння зняти свої «стереотипні окуляри» – найкоротший шлях до непорозуміння, а часто і до виникнення конфлікту.

Отже, якщо ви прагнете до продуктивного спілкування, необхідно вести себе так, щоб не ображати партнера, поважати точку зору іншого та його особистість, індивідуальні якості.

Вправа «Чарівна скринька»

Мета: допомогти усвідомити унікальність та неповторність кожного, розуміння, що всі люди однаково важливі, сприяти розвитку впевненості у собі, вихованню поваги до себе та інших.

Для виконання вправи необхідна гарна скринька з дзеркалом усередині. Тренер приносить і показує красиву скриньку. Повідомляє учасникам: «Ця скринька – чарівна. Зазирнувши у скриньку кожен з вас зможе побачити зображення «найважливішої людини на Землі». Але не можна розкривати «таємницю»: розповідати, кого побачили, поки всі по черзі не зазирнуть у скриньку. Усі по черзі дивляться у скриньку. Обговорення запитання: «Хто найважливіша людина у світі? Чому? А інші люди?»

Вправа «Віддзеркалення»

Мета: допомогти відчувати стан іншого учасника, його емоції, почуття, навчитися відображати їх.

Учасники об'єднуються у пари. Спочатку перший з них грає роль «дзеркала», інший – «людини». Учасник, який грає роль «дзеркала», повинен в точності повторити рухи. Потім учасники обмінюються ролями. Обговорення за запитаннями:

- Чи важко було відтворювати рухи іншої людини? Чому?
- Що ви відчували, коли відтворювали рухи?
- В якій ролі ви краще себе почували?

Вправа «Витинанка»

Мета: показати учасникам, що ми всі люди різні.

Кожному учаснику роздають однакові паперові серветки. пропонують точно дотримуватись інструкцій, виконуючи всі дії.

Інструкції: відірвати правий верхній кут, скласти фігуру навпіл, закруглити гострий кут, скласти фігуру навпіл, відірвати прямий кут, розгорнути аркуш, розглянути отриману фігуру. Показати іншим свою фігуру.

Обговорення за запитаннями:

- Чому всі ваші витинанки різні, усі ж виконували однакові інструкції?
- Чи добре, що у нас всі різні витинанки? Чому?
- Чи добре, що всі люди різні? Чому?

Вправа-демонстрація «Вплив слова на людину»

Мета: продемонструвати вплив поганих, необдуманих слів на людину.

Обладнання: склянка з чистою водою, сіль, перець, грудка землі.

Візьмемо склянку води. Уявімо, що це людська душа – чиста, проста, наївна, здатна вбирати в себе все і хороше, і погане. Сіль – грубі, солоні слова; Перець – пекучі, образливі слова; Грудка землі – неуважність, байдужість, ігнорування. Коли ми все добре змішаємо отримаємо стан людини. Скільки мене часу, доки все осяде і забудеться? А варто лише легенько збовтати – і все осяде, і все підніметься на поверхню.

Висновок. Коли ми з кимось сваримося і кажемо щось не приємне, ми залишаємо в душі людини ось такі сліди. І не має значення, скільки разів ми потім попросимо пробачення. Словесні рани заподіють такий самий біль, як і фізичні. Тому свою терпимість і розуміння ми можемо виявляти по-різному: спокійно, без зайвої критики, витримано, доброзичливо, тобто толерантно.

Гра «Картопля»

Мета: показати дітям, що ми всі люди різні.

Обладнання: кошик картоплі.

Вчитель приносить кошик картоплі. Дітям пропонується взяти собі картоплину, уважно розглянути, знайти особливі відмінності, запам'ятати її вигляд. Потім всі картоплині кладуться знову в кошик. Кожен повинен знайти «свою» картоплю і описати її відмінності.

Обговорення за запитаннями:

– Чи важко було знайти відмінності своєї картоплини? Чому? Що вам допомогло знайти відмінності?

– Чи всі люди як картоплині схожі між собою? Чому? Як побачити відмінності кожної людини?

**Українські та англійські казки
для молодших школярів**

Українські казки:

- 1 клас: «Ох!», «Дві білочки», «Цап та баран», «Дерево до неба», «Кобиляча голова», «Коза-дереза», «Телесик», «Про сімох братів-гайворонів і їх сестру», «Про вірного товариша», «Убогий та багатий», «Про злидні», «Троє братів і песиголовець», «Розум та щастя», «Дівчина-тростинка», «Іван-побиван», «Молодильна вода»;
- 2 клас: «Як соловейко чоловіка розуму навчив», «Як дядько чорта дунив і діжку грошей від нього здобув», «Про жар-птицю та вовка», «Мудрий Іванко», «Дурень та чарівна сопілка», «Названий батько», «Калиточка», «Чорт-змій і запродані діти», «Як заєць ошукав ведмедя», «Лисичка-сестричка і вовк-панібрат», «Звірі під пануванням лева», «Казка про билинку і горобця»;
- 3 клас: «Про гору, що верхом сягала неба», «Калинова сопілка», «Казка про Івана-богатиря», «Дід, баба і вовк-співак», «Їжачок та дівчинка», «Два цапи», «Гуска та риба», «Бджоли та ведмідь», «Крилатий, волохатий та масляний», «Чому гуси миються у воді, коти – на печі, а кури порпаються в поросі», «Як їжачок зі звірами подружився», «Ворона, білка та їжак», «Добрий домовик»;
- 4 клас: «Шовкова держава», «Як бідняк чорта обдунив», «Карликова пищалка», «Кінська сила», «Як Іванко водив корчмарів», «Двом помогло», «Дерево до неба», «Дивакуватий Панас», «Як лисичка Івана-баштанника зробила царевичем», «Ведмежа лапа», «Як кіт чоботи купував», «Ведмідь і черв'як».

Англійські казки:

- 1 клас: «Як Джек ходив щастя шукати», «Очеретяна Шапка», «Том Тіт Тот», «Хто-всіх-подолас», «Малюк Том і велетень Денбрас», «Кейт-лускунчик», «Котячий король», «Нічний пасажир», «Воду зачинили», «Малюк брауні», «Штукар-сопілкар»;
- 2 клас: «Гніздо сороки», «Джек – підкорювач велетнів», «Чарівників учень», «Готамські мудреці», «Містер Майка», «Динозавр Дейзі», «Лінивий Ленні», «Ельфи та чоботар», «Крапля води», «Викрадена сокира», «Воду замкнули», «Білий кіт»;
- 3 клас: «Джоан і кривий гусопас», «Біла форель», «Бій Кухулина з Фердиадом», «Волиняр і Пак», «Воскресіння Рафтери», «Пан і слуга», «Біла дама», «Владика із владик», «Бом-клівер», «Бик Білий Носок», «Вічний двигун у сонячному морі»;
- 4 клас: «Бабусин дідусь», «Донька пекаря», «Розумна жінка», «Джерело край світу», «Джек і золота табакерка», «Штукар-сопілкар», «Диявол і кравець», «Король Іоанн, кентерберійський абат і чабан», «Хоробрий Валентайн», «Дік Уіттінгтон і його кішка», «Кравець і феї», «Джек та бобове дерево».

**Мультфільми для перегляду і обговорення
для молодших школярів**

1. «Червона жаба» – 2008, Україна (мультфільм про те, що треба цінувати та розвивати свою індивідуальність);
2. «Гидке каченя» – 1956, «Союзмультфільм» (Казка про те, що бути інакшим не означає бути поганим);
3. «Подарунок» – 2015, Німеччина (Зворушлива історія про дружбу, об'єднану спільним болем. За 4 хвилини мультфільм змінює ставлення не лише до життя, але й навчає розуміти чужу, особливу історію);
4. «Маленька каструлька Анатолія» – 2014, Франція (Короткометражка через дитячі образи пояснює, що бути особливим – це нормально);
5. «Струни» – 2014, Іспанія (Красива історія про рівність, солідарність, дружбу і дитячу мудрість, якій варто повчитися навіть дорослим);
6. «Жив собі чорний кіт» – 2006, «Укранімафільм» (Мультфільм про те, як живеться чорному коту. Через людські забобони з ним ніхто не спілкується, тому він опинився у повній ізоляції. Всьому причина – чорний колір його шерсті);
7. «Про пташок» – 2000, Ріхар (Цей мультфільм демонструє, що будь-які конфлікти впливають на кожного, незалежно від того, гурт це чи одна особа);
8. «Вірте у любов, вірте у Різдво» – 2018, Jung von Matt/DONAU (Мультфільм про те, що з кожним можна знайти спільну мову);
9. «Просто так» – 1976, «Союзмультфільм» (Добрий мультфільм про те, приємно отримувати подарунки просто так);
10. «Тамара» – 2013, США (Мультфільм про дівчинку, яка мріє танцювати, але має проблеми зі слухом);
11. «Хоботенок» – 2019, «Союзмультфільм» (Мультфільм про те, що бути не схожим на інших, означає лише мати більші можливості);
12. «Найбільший друг» – 1968, «Союзмультфільм» (Про важливість

справжньої дружби);

13. «Вальсовий дует» – 2015, Франція (Мультфільм демонструє, як важливо приділяти увагу особливим людям, спілкуватися з ними і дружити);

14. «Про всіх на світі» – 1984, Україна (Цей мультфільм навчить дружити, бути терплячими, поважати оточуючих та їх особливості);

15. «Курча в клітиночку» – 1978, «Київнаукфільм» (Про курча в клітиночку, яке не хотіло ні з ким дружити, бо всі решта були хто в цяточку, хто у смужечку, а хто в квіточку. Курчатко шукало для дружби саме такого, як воно, поки не втрапило в біду...);

16. «Казка про добро, що повертається» – 2013, Україна (Мультфільм вчить робити добро, бо все, що зробиш завжди повертається);

17. «Міст» – 2011, США (Картина вчить про те, що завжди потрібно знаходити компроміси);

18. «Моллі Мун і чарівний підручник гіпнозу» – 2015, Великобританія (про чесність, щирість, мотиви вчинків, успіх);

19. «Операція «Арктика» – 2014, Норвегія (адаптація дітей у новому середовищі та колективі, стосунки дітей у сім'ї, виживання в екстремальних умовах);

20. «Хлопчик у золотих штаних» – 2014, Данія, Швеція (про стосунки батьків та дітей, доброчинність, соціальну нерівність, дружбу, взаємодопомогу).

Програма підвищення професійної компетентності вчителів щодо виховання міжкультурної толерантності молодших школярів

Завдання Програми підвищення професійної компетентності вчителів щодо виховання міжкультурної толерантності молодших школярів:

- актуалізувати проблему виховання міжкультурної толерантності молодших школярів в освітньому процесі початкової школи;
- поглибити знання педагогів про сутність міжкультурної толерантності;
- розглянути особливості виховання міжкультурної толерантності здобувачів початкової освіти;
- ознайомити вчителів з діагностикою рівнів вихованості міжкультурної толерантності в дітей;
- поглибити знання фахівців у галузі початкової освіти із формами і методами виховання міжкультурної толерантності учнів в освітньому процесі початкової школи.

Структура Програми підвищення професійної компетентності вчителів з проблеми виховання міжкультурної толерантності молодших школярів

№	Назва та вид роботи	Кількість годин
1.	«Міжкультурна толерантність. Що? Як? Навіщо?» (лекція)	2 години
2.	«Специфіка міжкультурної толерантності для вчителів» (лекція)	2 години
3.	«Форми і методи виховання міжкультурної толерантності» (семінар-тренінг)	2 години
4.	«На шляху до міжкультурно толерантного майбутнього» («круглий» стіл)	1,5 години
5.	«Діагностика рівнів вихованості міжкультурної толерантності в молодших школярів» (семінар-тренінг)	2 години
6.	«Чи живе в нашій школі міжкультурна толерантність?» («круглий» стіл)	1,5 години
	Всього:	11 годин

Програма підвищення кваліфікації вчителів

1. «Міжкультурна толерантність. Що? Як? Навіщо?» (лекція)

Мета: надання інформації вчителям початкової школи з теоретичних питань щодо виховання міжкультурної толерантності молодших школярів

Форма проведення заняття – лекція.

Ключові слова: міжкультурна толерантність молодших школярів, толерантність, культура, міжкультурність, толерантна особистість, інтолерантна особистість, учні молодшого шкільного віку.

Обладнання: презентація POWER POINT, папір формату А3, А4, маркери.

Зміст лекції:

1. Поняття толерантності та інтолерантності. Види толерантності.
2. Виховання міжкультурної толерантності молодших школярів

Література:

1. Асмолов, А. (2001). Історична культура і педагогіка толерантності. *Меморіал*, 24, 61-63.
2. Барбелко, Н. (2011). Толерантність та її види. *Матеріали III Міжнародної конференції молодих вчених HSS-2011 «Гуманітарні та соціальні науки»*. Львів. Видавництво Львівської політехніки, 260-263.
3. Декларація принципів толерантності (1999). *Педагогіка толерантності*, 3/4, 175-180.
4. Савченко, О. (2014). Толерантність як цінність шкільної освіти: методичний аспект. *Початкова школа*, 9, 4-7.
5. Сергєєнкова, О. (2017). *Вікова психологія*. Київ: Центр навчальної літератури.
6. Сищик, А. С. (2013). Поняття «толерантність» в науковій літературі. *Духовність особистості*, 5, 165-173.

7. Grant, C. A. (2008). The Evolution of multicultural education in the United States: A Journey for human rights & social justice. *Cooperative learning in multicultural societies*. Turin.

2. «Специфіка міжкультурної толерантності для вчителів» (лекція)

Мета: надання інформації вчителям початкової школи з теоретичних питань щодо виховання міжкультурної толерантності молодших школярів

Форма проведення заняття – лекція.

Ключові слова: міжкультурна толерантність молодших школярів, учні молодшого шкільного віку.

Обладнання: презентація POWER POINT, папір формату А3, А4, маркери.

Зміст лекції:

1. Міжкультурна толерантність: сутність, структура.
2. Специфіка виховання міжкультурної толерантності молодших школярів

Література:

1. Декларація принципів толерантності (1995). *Педагогіка толерантності*, 3/4, 175-180.
2. Савченко, О. (2014). Вчимося толерантності. *Учитель початкової школи*, 9 (16), 4-8.
3. Скрипченко, О., Долинська, Л., & Огороднійчук, З. (2008). *Вікова та педагогічна психологія: Навчальний посібник*. К. : Каравела.
4. Слобожанкина, Л. Р. (2006). *Формирование межкультурной толерантности будущих специалистов в процессе иноязычной подготовки*. Магнитогорск.
5. Степанов, О. М. (2001). Як виховувати толерантність. *Народна освіта*, 9, 63-66.

6. Сухопара, І. Г. (2010). Формування у молодших школярів толерантності як соціально-ціннісної якості особистості: теоретичний аспект. *Наукові праці. Донецьк. «ДонНТУ»*, 8 (168), 227-231.

7. Шевцова, Г. Г. (2015). Молодший шкільний вік: традиції та інновації в дослідженнях. *Педагогічні науки*. Вип. LXVIII. Херсон, 134-138.

3. «Форми і методи виховання міжкультурної толерантності» (семінар-тренінг)

Мета: поглиблення знань вчителів про форми та методи виховання міжкультурної толерантності, обговорення педагогічних умов виховання міжкультурної толерантності молодших школярів в освітньому процесі початкової школи.

Форма проведення заняття – семінар-тренінг.

Ключові слова: міжкультурна толерантність молодших школярів, учні молодшого шкільного віку, форми та методи виховання, педагогічні умови.

Обладнання: презентація POWER POINT, папір формату А4, маркери, матеріали для проведення вправ.

Зміст семінару-тренінгу:

1. Форми та методи виховання міжкультурної толерантності молодших школярів в освітньому процесі початкової школи.
2. Педагогічні умови виховання міжкультурної толерантності молодших школярів в освітньому процесі початкової школи.

Література:

1. Безкоровайна, О. В. (2003). З педагогікою толерантності в третє тисячоліття. *Педагогіка толерантності*, 3, 4-11.

2. Береговий, Я. А. (2003). Педагогіка толерантності. *Педагогіка толерантності*, 1, 4-8.

3. Бирко, Н. М. (2013). Особливості формування толерантності учнів молодшого шкільного віку. *Науковий вісник Донбасу*, 4. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvd_2013_4_17.
4. Горват, М. В. (2014). Педагогічні умови виховання толерантності у молодших школярів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*, 34, 57-60.
5. Савченко, О. (2014). Толерантність як цінність шкільної освіти: методичний аспект. *Початкова школа*, 9, 4-7.
6. Солдатова, Г. У., Шайгерова, Л. А., Прокофьева, Т. Ю., & Кравцова, О. А. (2008). *Психодиагностика толерантности личности*. Москва : Смысл.

4. «На шляху до міжкультурно толерантного майбутнього» (круглий стіл)

Мета: поглиблення знань вчителів про форми та методи виховання міжкультурної толерантності молодших школярів.

Форма проведення заняття – круглий стіл.

Ключові слова: міжкультурна толерантність молодших школярів, учні молодшого шкільного віку, форми та методи виховання.

Обладнання: папір формату А4, маркери.

Зміст круглого столу:

1. Оголошення теми «круглого» столу.
2. Обговорення

Література:

1. Болгаріна, В. С. (2002). Культура і полікультурна освіта. *Шлях освіти*, 1, 2-6.
2. Грива, О. А. (2005). *Соціально-педагогічні основи формування толерантності у дітей і молоді в умовах полі культурного середовища* : монографія. Київ: ПАРАПАН.

3. Декларація принципів толерантності (1999). *Педагогіка толерантності*, 3/4, 175-180.

4. Савченко, О. (2014). Толерантність як цінність шкільної освіти: методичний аспект. *Початкова школа*, 9, 4-7.

5. Діагностика рівнів вихованості міжкультурної толерантності в молодших школярів (семінар-тренінг)

Мета: поглиблення знань вчителів про форми та методи виховання міжкультурної толерантності, ознайомлення вчителів з програмою «Тиждень культур: «Планета Земля – наш спільний дім».

Форма проведення заняття – семінар-тренінг.

Ключові слова: міжкультурна толерантність молодших школярів, учні молодшого шкільного віку, форми та методи виховання, педагогічні умови.

Обладнання: презентація POWER POINT, папір формату А4, маркери, матеріали для проведення вправ.

Зміст семінару-тренінгу:

1. Форми та методи виховання міжкультурної толерантності молодших школярів.
2. Програма «Тиждень культур: «Планета Земля – наш спільний дім».

Література:

1. Береговий, Я. А. (2003). Педагогіка толерантності. *Педагогіка толерантності*, 1, 4-8.

2. Болгаріна, В. С. (2002). Культура і полікультурна освіта. *Шлях освіти*, 1, 2-6.

3. Грива, О. А. (2005). *Соціально-педагогічні основи формування толерантності у дітей і молоді в умовах полі культурного середовища* : монографія. Київ : ПАРАПАН.

4. Декларація принципів толерантності (1999). *Педагогіка толерантності*, 3/4, 175-180.
5. Лекторский, В. А. (2018). *Человек и культура*. СПб.
6. Савченко, О. (2014). Толерантність як цінність шкільної освіти: методичний аспект. *Початкова школа*, 9, 4-7.
7. David Coulby, (2006). *Intercultural education: theory and practice*
<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/14675980600840274>

6. «Чи живе в нашій школі міжкультурна толерантність?» (круглий стіл)

Мета: поглиблення знань вчителів про форми та методи виховання міжкультурної толерантності молодших школярів.

Форма проведення заняття – «круглий» стіл.

Ключові слова: міжкультурна толерантність молодших школярів, учні молодшого шкільного віку, форми та методи виховання.

Обладнання: папір формату А4, маркери.

Зміст круглого столу:

1. Оголошення теми круглого столу.
2. Обговорення ефективних форм і методів виховання міжкультурної толерантності молодших школярів.

Література:

1. Безкоровайна, О. В. (2003). З педагогікою толерантності в третє тисячоліття. *Педагогіка толерантності*, 3, 4-11.
2. Береговий, Я. А. (2003). Педагогіка толерантності. *Педагогіка толерантності*, 1, 4-8.
3. Болгаріна, В. С. (2002). Культура і полікультурна освіта. *Шлях освіти*, 1, 2-6.
4. Декларація принципів толерантності (1999). *Педагогіка толерантності*, 3/4, 175-180.

Матеріали про різноманітні культурні особливості (цікаві факти про країни, міста, про національні символи, звичаї та традиції).

25 ікавих фактів про Великобританію:

1. У Великобританії лівосторонній автомобільний рух.
2. Единбург став першим містом у світі, де з'явилася власна пожежна служба.
3. У 2008 році емблемою міста Ліверпуль були «Суперламбананас» – дивні істоти жовтого кольору з головою чи то лами, чи то корови і з хвостом у формі гігантського банана. Ці «чудики» витріщалися з вітрин і плакатів, звеселяючи перехожих своїм виглядом.
4. «Туманний Альбіон», назва Британських островів, відома багато років тому. Англія отримала її через білосніжні крейдянні скелі і кручі Дувра, розташовані на південному узбережжі.
5. Шотландія може похвалитися найкоротшим авіарейсом в світі. Він триває 1 хвилину 14 секунд з острова Вестра (Westray) на острів Рапа Westray.
6. На будь-якій марці латинськими літерами вказується назва країни, що випустила її. Тільки Великобританія звільнена від цього обов'язку, адже вона першою почала використовувати марки.
7. А знаєте, що офіційне свято «День народження британського монарха» не збігається з фактичною датою народження королеви Великобританії? Єлизавета II народилася 21 квітня, але день народження офіційно святкується у третю суботу червня.
8. Ресторани Великобританії зазвичай вимагають від відвідувачів розраховуватися готівкою.
9. У Шотландії чоловік, який відмовився одружитися на жінці, яка зробила йому пропозицію, був зобов'язаний заплатити штраф.
10. Особливістю британської підземки можна назвати те, що не тільки лінії на схемах, але й вагони різних ліній пофарбовані у відповідні кольори.

11. Девіз на гербі Великобританії написаний французькою мовою: «Dieu et mon droit» («Бог і моє право»).
12. Плащ від дощу був винайдений в 1824 році в Шотландії хіміком, архітектором, художником і дизайнером Чарльзом Макінтошем (Charles Macintosh), уродженцем Глазго. У Великобританії цей предмет одягу досі називають «Мас».
13. Англійський та ірландський парламенти донині друкують прийняті ними акти на папері з телячої шкіри.
14. У XVII-XVIII століттях всіх, хто відкорковував океанські пляшки з листами королеви, страчували. Адже в ті часи існувала посада королівського відкривача океанських пляшок з листами.
15. Единбург був домом для скай-тер'єра Грея Фрайерза Боббі (Grey Friar's Bobby), який підкорив серця нації тим, що сидів на могилі свого покійного власника впродовж 14 років.
16. Палата Громад – єдине місце в Британії, куди не може ввійти англійська королева, оскільки вона не є членом Палати.
17. У Лондоні розташована найдовша торговельна вулиця в світі – Оксфорд-стріт.
18. У Великобританії три найпоширеніші теми для розмови – це спорт, Х-фактор та погода.
19. В Англії поліцейських називають bobby. Слово походить від імені прем'єр-міністра Великобританії – Роберта Піля (скорочено від Роберт – Боб або Боббі).
20. У Великобританії немає єдиного документу конституції.
21. Найтатуюваніша в світі людина Лакі Даймонд Річ живе на острові Скай в Шотландії. 99,9 % поверхні його шкіри покриті татуюванням, яка повторює узор шкури леопарда.
22. Першим в світі програмістом була жінка – англійка Ада Лавлейс.
23. У Великобританії є професія «стояча» в черзі.

24. У Великобританії існує дуже суворий закон, згідно з яким забороняється звішувати ліжко з вікна.

25. Один з найвідоміших шотландських напоїв, віскі, насправді винайшли в Китаї.

12 ікавих фактів про Україну:

1. У XI столітті Київ був найбільшим містом Європи. Київ був найбільшим містом Європи у XI сторіччі, в п'ятдесят разів більшим за Лондон, в десять – за Париж. Досяг свого розквіту за Ярослава Мудрого (1010-1054 н.е), який поріднився з королівськими родинами Франції, Норвегії, Румунії та Польщі.

2. Географічний центр Європи знаходиться в Україні, у місті Рахів, в оточенні мальовничих Карпат.

3. Україна посідає четверте місце за кількістю людей з вищою освітою. Населення України належить до найбільш освічених, а кількість людей з вищою освітою на душу населення – вищий за середньоєвропейський рівень.

4. Автором першої у світі Конституції є українець – Пилип Орлик. 5 квітня 1710 року його обрали гетьманом запорізького війська. У цей самий день він оголосив «Конституцію прав і свобод війська Запорізького». У США конституцію прийняли в 1787 році, у Франції та Польщі тільки у 1791р.

5. Тарас Шевченко – людина, яка вшанова найбільшою кількістю пам'ятників у світі.

6. Три з шести найбільших чоловічих монастирів розташовані в Україні. Найбільші чоловічі монастирі йменуються Лаврами. В Україні це Свято-Успенська Києво-Печерська Лавра в Києві, що отримала цей статус ще у 1598р., Свято-Успенська Лавра в м. Почаїв і Святогірська Свято-Успенська Лавра на Донеччині.

7. Трембіта – найдовший музичний інструмент в світі. Трембіта – конічна дерев'яна труба без бокових отворів. Її довжина може досягати чотирьох метрів. Діапазон трембіти – дві з половиною октави. Її звуки чути більш ніж за десять кілометрів. Цей традиційний для жителів українських Карпат

інструмент і досі використовується. Трембітарі сповіщають горян про важливі події.

8. Станція метро «Арсенальна», в м.Києві найглибша в світі. Станція метро «Арсенальна» проходить під землею на глибині 105 м. Станцію біля будівлі парламенту побудували в 1960 р., однією з перших. За деякими даними, у тунелях біля «Арсенальної» є таємні схованки для політичної верхівки.

9. Острозька академія – перший вищий навчальний заклад у Східній Європі, найстаріша українська науково-освітня установа. У 1576 році князь Острозький Костянтин-Василь заснував слов'яно-греко-латинську академію в Острозі.

10. Українці, а саме конструкторське бюро Антонова, розробили літак з найбільшою у світі вантажопідйомністю – Ан-225 «Мрія». Спочатку він проектувався для транспортування космічних кораблів. Наразі “Мрія” виконує комерційні вантажні перевезення.

11. Дуб-патріарх – найстаріший дуб в Україні. Йому понад 1300 років. Це дерево – унікальне поєднання природного скарбу та історичної спадщини входить в 10 найбільш старих дерев Європи.

12. Українська пустеля Олешківські Піски є найбільшою в Європі.

Марки Великобританії

Марки України

Тематичні заходи для учнів 1-4 класів

«Чайна церемонія в Англії» (фрагмент). Автор Г.Г. Шульга

Мета:

- ознайомити учнів з традиціями та звичаями культури чаювання у різних країнах;
- розвивати та стимулювати пізнавальну діяльність з використанням новітніх навчальних технологій, розширювати та збагачувати світогляд учнів;
- виховувати міжкультурну толерантність та повагу до культури та традицій інших народів;
- формувати інтерес до вивчення англійської мови з метою свого культурного та професійного зростання.

Обладнання: презентація POWERPOINT, світові хіти присвячені чаю та чайній церемонії, стіл сервірований для чаювання, святково прикрашений зал.

Література:

1. Овсієнко, А. П. (2011). Tea party. *Англійська мова та література*, 13 (311), 33-38.
2. Мальцева, Н. П. (2013). Напиток нации. *Англійська мова та література*, 4(374), 32-33.
3. *Ресурс Інтернет.*

Teacher: Good afternoon, dear friends! I am glad to see you at our party. Today we've gathered together to speak about one of the most wonderful beverages in the world, about tea. Today we must know more about the origin of tea drinking, about the traditions and customs of tea drinking in different countries, to become familiar with the sayings of famous people about tea. And at first, let me introduce our friends Alice from Wonderland and Old Hatter. So, let's start our party.

Вчитель: Доброго дня, дорогі друзі! Я радий бачити вас на нашій вечірці. Сьогодні ми зібралися, щоб поговорити про один з найчудовіших напоїв у світі, про чай. Сьогодні ми повинні більше знати про походження чаю, про традиції та звичаї пиття чаю в різних країнах, щоб ознайомитись з приказками відомих людей про чай. І спочатку дозвольте мені представити наших друзів Алісу з країни чудес та Старого Капелюшника. Отже, почнемо нашу вечірку.

Alice. «Легше уявити Англію без королеви, ніж без чаю» – засвідчує англійський жарт. Англійське чаювання як традиція нараховує не десятки століть, а всього три з половиною. Отже, трохи історії. 1664 рік. Святкування шлюбної церемонії англійського короля Карла XI й португальської принцеси Катарини Браганської.

Old Hatter. Купці Ост-Індської компанії подарували монарху два фунти сухого «китайського листя». Це був по-справжньому королівський подарунок, так як митний збір на цей товар був значним. Португальська принцеса була вже знайома з цим напоєм, оскільки в Португалії він з'явився значно раніше, ніж в Англії, і саме вона започаткувала традицію пити чай при Дворі.

Old Hatter. On universality of this drink well said Sir William Gladstone, known for his accurate aphorisms:

If you are cold, tea will warm you;
If you are too heated, it will cool you;
If you are depressed, it will cheer you;
If you are exhausted, it will calm you.
Can you make and serve tea?
Let's invite our expert on making tea.

Alice. Про універсальність цього напою добре сказав сер Вільям Гладстон, відомий своїми точними афоризмами: «Якщо прохолодно, чай вас зігріє. Якщо вам спекотно, він вас освіжить. Якщо у вас пригнічений настрій – він вас підбадьорить, якщо збуджений – він вас заспокоїть». А чи вмієте ви заварювати та сервірувати чай? Давайте запросимо нашого експерта з сервірування.

INSTRUCTIONS ON MAKING AND SERVING TEA

1. Boil water for the tea.
2. Pour a little of boiling water into a teapot to warm the pot.
3. Put 3-4 teaspoons of tea (dry leaves) into a teapot.
4. Pour the boiling water over the tea in the teapot.
5. Put a «tea-cozy» on the pot to keep good and hot.
6. Let the tea sit for at least 3-5 minutes.
7. Pour the tea into the cup.
8. Add sugar, milk, lemon ... everything you wish.
9. Serve it with biscuits, cakes, sandwiches, jam, honey, etc.
10. Have a nice time while drinking tea! ...

Alice. Відповідно з англійським чайним етикетом, ні в якому разі не можна обмежуватися одним сортом чаю. Зазвичай на вибір пропонуються 8-10 сортів чаю. Чайний столик розташовується у вітальні, біля каміна. Скатертина краща однотонна, біла або синя. Для проведення церемонії знадобляться чайні пари, чайник з чаєм, глечик з окропом, молочник з молоком або вершками, десертні тарілки для закусок, ніж і виделка для кожного гостя, чайні ложечки, ситечко і підставка для ситечка, цукорниця з кусковим цукром, щипці для цукру і шерстяний чохол для чайника з чаєм. Весь посуд повинен бути з одного сервізу.

Англіїці чай п'ють три рази на день і що дуже важливо, у певний час: вранці за сніданком, о 13 годині за ленчем і, в так званий, «файв-о-клок» (о 17 годині). Найулюбленіше чаювання – саме о п'ятій годині. В цей час, зазвичай, збираються старі друзі й приятелі. З громадських місць чаювання поступово перемістилося в сім'ї і стало улюбленим дозвіллям. Маючи 59 мільйонів людей населення, англійці щодня випивають 165 000 000 філіжанок чаю. 86% чашок чаю випивається саме вдома....

«Україна – єдина країна» (фрагмент уроку-подорожі)

Автор – О. Г. Поночовна

Мета:

– поглибити знання учнів про нашу державу Україну;

– формувати національну свідомість школярів;

розвивати пізнавальні інтереси учнів; виховувати любов до рідного краю;

– виховувати міжкультурну толерантність та повагу до культури та традицій інших народів.

Обладнання: презентація POWERPOINT, плакати із зображенням Державного Прапора України, Державного Герба України, запис Державного Гімну України; карта України; записи висловів про Україну, прислів'я, приказки про рідний край.

Хід уроку

Живи, Україно! Живи для краси,
для сили, для правди, для волі!

В. Сосюра

I. Організація класу до уроку

II. Актуалізація опорних знань учнів

(Звучить пісня Н.Май «Квітуча Україна»)

1. Вступне слово вчителя

У всіх людей одна святиня,

Куди не глянь, де не спитай,

Рідніша їм своя пустиня

Аніж земний в чужині рай.

Їм красить все їх рідний край.

Нема без кореня рослини.

А нас ,людей, без Батьківщини.

Про яку святиню говориться у вірші?(Про Україну.)

– Чим цікаві для нас такі твори? (Акрівірш. Складаємо перші букви кожного рядка і утворюємо слово. У цьому акривірші ми знайшли назву своєї Батьківщини).

Тож, напевно, ви всі здогадалися, про що буде йти мова на нашому першому уроці? (Про нашу Батьківщину-Україну).

2. Вправа «Мікрофон».

Моя Україна – це...

Є багато країн на землі,
В них-озера, річки і долини...
Є країни великі й малі,
Та найкраща завжди -Батьківщина.
У всьому світі, кожен зна,
Є Батьківщина лиш одна.
І в нас вона одна-єдина –
Це наша славна Україна!
Не забувай Шевченка спів
Про горду славу козаків.
Не забувай, що ти дитина
Землі, що зветься Україна.
Моя Україна, червона калина.
Журба журавлина-це земля моя.
Моя Україна – червона калина,
Надія єдина-це любов моя.

III. Повідомлення теми і мети уроку

Учитель.

Золотавий вечір впав на тихі верби,
Солов'їна пісня ллється вдалині,
І мрійлива річка між гаями в'ється –
Все це – Україна. Все це – я і ти!

Наш урок присвячений рідній Батьківщині. Він незвичайний, бо передбачає, що ми здійснимо цікаву подорож. Нас чекають такі маршрути:

Маршрут 1.

Рідний край, Україна, Батьківщина, Вітчизна.

Маршрут 2.

Державні символи України.

Маршрут 3.

Народні символи держави.

Маршрут 4.

Мій край – моя історія жива....

Довідки про впровадження

УКРАЇНА

СОЛОМ'ЯНСЬКА РАЙОННА В МІСТІ КИЄВІ ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
УПРАВЛІННЯ ОСВІТИ
ГІМНАЗІЯ № 178

пр-т Повітрофлотський, 22, м. Київ, 03049, тел./факс 0 (044) 249-59-80,
e-mail: 178angel@gmail.com Код ЄДРПОУ 22880208

Від 12.06.19 № 107
на № _____ від _____

Довідка
про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Бессараб Наталії Андріївни
на тему «Виховання міжкультурної толерантності молодших школярів у
навчально-виховному процесі початкової школи»

Цією довідкою засвідчується факт проведення емпіричного дисертаційного дослідження рівня вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів у гімназії №178 м. Києва протягом 2018-2019 навчального року.

Дослідження проводилось за допомогою програми діагностичних методик. У дослідженні взяли участь учні на паралелі 1-х, 2-х, 3-х та 4-х класів. Проведення діагностики мало на меті перевірку теоретично обґрунтованих та розроблених педагогічних умов формування виховання міжкультурної толерантності молодших школярів у освітньому процесі початкової школи.

Довідка видана у спеціалізовану вчену раду за місцем захисту дисертації.

Директор гімназії

Людмила КРАСЮК

ОДЕСЬКА МІСЬКА РАДА
ОДЕСЬКИЙ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНИЙ КОМПЛЕКС
«ГІМНАЗІЯ №7-СПЕЦІАЛІЗОВАНА ШКОЛА І
СТУПЕНЯ З ПОГЛИБЛЕНИМ ВИВЧЕННЯМ
АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ» ОДЕСЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ
ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ

вул. Ростовська, 4а, м. Одеса, 65069
Код ЄДРПОУ 23211320

тел./факс: (048) 751-00-49
E-mail: g7svmelnvk@ukr.net

13.06.2019 № 01.27/328

Довідка

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Бессараб Наталії Андріївни «Виховання міжкультурної толерантності
молодших школярів у навчально-виховному процесі початкової школи»
на здобуття наукового ступеня кандидат педагогічних наук зі спеціальності
13.00.07 – теорія і методика виховання

В Одеському навчально-виховному комплексі «Гімназія №7-спеціалізована школа І ступеня з поглибленим вивченням англійської мови» Одеської міської ради Одеської області впродовж 2018-2019 навчального року здійснювалась апробація та практичне впровадження результатів дисертаційного дослідження Н. А. Бессараб на тему «Виховання міжкультурної толерантності молодших школярів у навчально-виховному процесі початкової школи». Сформульовані автором пропозиції щодо формування міжкультурної толерантності молодших учнів є актуальними і доцільними в сучасних умовах.

В освітньому процесі «Гімназія №7-спеціалізована школа І ступеня з поглибленим вивченням англійської мови» Одеської міської ради Одеської області були використані теоретичні положення дисертаційної роботи Н. А. Бессараб, науково-методичні матеріали для викладачів щодо виховання міжкультурної толерантності в учнів початкової школи. Педагогічні працівники мали змогу переконатися в актуальності змісту запропонованих вправ, звернути увагу на посилення міжкультурних зв'язків та практичного застосування матеріалу. Здобутки дисертаційного дослідження «Виховання міжкультурної толерантності молодших школярів у навчально-виховному процесі початкової школи» використовувались вчителями іноземної мови у навчанні молодших школярів, враховуючи сутність та педагогічні умови виховання міжкультурної толерантності та їх роль у становленні особистості.

Довідка видана для пред'явлення у спеціалізовану вчену раду із захисту дисертаційних робіт за спеціальністю 13.00.07. - теорія і методика виховання.

Директор

С.В. Мельник

Україна
Міністерство освіти і науки України
Відділ освіти виконкому Саксаганської районної у місті ради
Криворізький природничо-науковий ліцей
вул. Володимира Великого, 32-а, м. Кривий Ріг, Дніпропетровська область, 50071
тел. (0564) 64-12-25, факс (0564) 64-23-35, код 20229667, E-mail: kpnl@ukr.net

«16» травня 2019 р.

№ 242/2-19

Довідка

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Бессараб Наталії Андріївни
за темою «Виховання міжкультурної толерантності молодших школярів у
навчально-виховному процесі початкової школи»

Упродовж 2018-2019 навчального року теоретико-експериментальні результати дисертаційного дослідження Н. А. Бессараб реалізовувались у освітній процес Криворізького природничо-наукового ліцею Дніпропетровської області.

Враховуючи сутність, педагогічні умови виховання міжкультурної толерантності та їх роль у становленні особистості, вчителями іноземної мови у навчанні учнів використовувались результати наукового дослідження «Виховання міжкультурної толерантності молодших школярів у навчально-виховному процесі початкової школи».

Сформульовані автором у дисертаційному дослідженні пропозиції щодо формування міжкультурної толерантності учнів молодшого шкільного віку є актуальними і доцільними в сучасних умовах.

Директор

Л. В. Башук

Департамент гуманітарної політики

Дніпровської міської ради

**Комунальний заклад освіти
« Навчально-виховний комплекс № 41 «середня загальноосвітня
школа вільного розвитку-дошкільний навчальний заклад» ДМР
Дніпровської міської ради**

49087, м. Дніпро, вул. С. Ковалевської, 71-А, тел/факс 726-20-40
e-mail: nvk041@dnipropada.gov.ua

№ _____

на № _____ від _____

**Довідка про впровадження
результатів дисертаційного дослідження
Бессараб Наталії Андріївни**

на тему:

«Виховання міжкультурної толерантності молодших школярів у навчально-
виховному процесі початкової школи»
на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності
13.00.07 – теорія і методика виховання

Зважаючи на актуальність даної проблеми, виховання міжкультурної толерантності молодших школярів у освітньому процесі початкової школи, теоретико-емпіричні результати дисертаційного дослідження впроваджувались у освітній процес Комунального закладу освіти «Навчально-виховний комплекс №41 «Середня загальноосвітня школа вільного розвитку – дошкільний навчальний заклад» Дніпровської міської ради.

Упродовж 2018-2019 навчального року було проведено емпіричне дослідження міжкультурної толерантності молодших учнів 1-4 класів Комунального закладу освіти «Навчально-виховний комплекс № 41 «Середня загальноосвітня школа вільного розвитку – дошкільний навчальний заклад» Дніпровської міської ради дисертанткою Н.А.Бессараб.

Довідка виставляється у спеціалізовану вчену раду за місцем захисту дисертації.

Директор

Г. М. Слінченко

Ніжинська гімназія №3
Ніжинської міської ради
Чернігівської області
вул. Московська, 6-А, м. Ніжин, 16600, (046-31) 7-19-13,
E-mail: nizhyngimn3@gmail.com Код ЄДРПОУ 26468137

24.05.2019 р.

ДОВІДКА

про проведення та впровадження
результатів дисертаційного дослідження

Бессараб Наталії Андріївни

на тему

**«Виховання міжкультурної толерантності молодших школярів у
навчально-виховному процесі початкової школи»**

на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності
13.00.07 – теорія і методика виховання

Цією Довідкою засвідчуємо, що протягом 2018-2019 навчального року в Ніжинській гімназії № 3 Ніжинської міської ради Чернігівської області було проведено емпіричне дослідження рівня вихованості міжкультурної толерантності молодших школярів, розкрито у дисертаційному дослідженні Бессараб Наталії Андріївни. Надійність та вірогідність отриманих результатів дослідження забезпечувалися теоретико-методологічним обґрунтуванням вихідних положень, адекватним меті та завданням дослідження, поєднання якісного та кількісного аналізу експериментальних даних.

Результати дисертаційного дослідження Н. А. Бессараб впроваджувались у освітній процес Ніжинської гімназії № 3 Ніжинської міської ради Чернігівської області. Результати теоретико-експериментального дослідження виховання міжкультурної толерантності молодших школярів використовувались та апробувались під час викладання предмету «Іноземна мова».

Використання доробок Бессараб Н. А. у освітньому процесі Ніжинської гімназії № 3 Ніжинської міської ради Чернігівської області сприяє підвищенню рівня міжкультурної толерантності молодших школярів.

Директор Ніжинської гімназії №3

В. В. Пушкіна

У К Р А І Н А

ВІДДІЛ ОСВІТИ
МЕЛІТОПОЛЬСЬКОЇ РАЙОННОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
КОСТЯНТИНІВСЬКЕ РАЙОННЕ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНЕ ОБ'ЄДНАННЯ
«ГІМНАЗІЯ – МАЛА АКАДЕМІЯ НАУК № 1 «ТАВРІЯ»
МЕЛІТОПОЛЬСЬКОЇ РАЙОННОЇ РАДИ
ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

вул. Шкільна, 147, 72364, с. Костянтинівка, Мелітопольський район,
Запорізька область тел./факс: 8(0619) 44-12-85, E-mail: nvotavriya@ukr.net

15.05.2019 № 35
на № _____ від _____

ДОВІДКА ПРО ВПРОВАДЖЕННЯ

результатів дисертаційного дослідження

Бессараб Наталії Андріївни

«Виховання міжкультурної толерантності молодших школярів у навчально-виховному процесі початкової школи»

Результати дисертаційного дослідження Н. А. Бессараб впроваджувались в освітній процес Костянтинівського районного навчально-виховного об'єднання «Гімназія – Мала академія наук №1 «Таврія» Мелітопольської районної ради Запорізької області впродовж 2018-2019 навчального року.

Результати теоретико - експериментального дослідження рівнів міжкультурної толерантності використовувались під час проведення тематичних семінарів: «Формування у дітей навичок міжкультурної комунікації у виховному середовищі загальноосвітніх та позашкільних навчальних закладів: управлінський аспект» та конференцій: «Формування стратегій міжкультурної комунікації особистості учня в онтогенезі: від методики до методологій», «Формування готовності учнів до міжкультурної комунікації у навчально-виховному середовищі закладів освіти: основні підходи і моделі».

Довідка видана у спеціалізовану вчену раду за місцем захисту дисертації.

Директор

Т.С.Шабанова

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Євтушенко, Н. (2014). Вікові особливості учнів початкової школи в контексті виховання міжкультурної толерантності. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*, 18, 223-232.

2. Бессараб, Н. (2015). Потенціал навчально-виховного процесу в початковій школі у вихованні міжкультурної толерантності учнів. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*, 19, 46-57.

3. Бессараб, Н. (2018). Виховання толерантності та міжкультурної комунікації в учнів початкової школи на уроках іноземної мови. *Нова педагогічна думка*, 1, 124-126.

4. Бессараб, Н. (2019а). Особливості виховання міжкультурної толерантності у молодших школярів. *Наукові записки Ніжинського державного університету імені М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки*, 2, 52-57.

5. Бессараб, Н. (2019b). Педагогічні умови виховання міжкультурної толерантності молодших школярів. *Нова педагогічна думка*, 3, 114-118.

6. Бессараб, Н. (2020). Education of interculturally tolerant personality in the multicultural educational space of general secondary education. *Нова педагогічна думка*, 3(103), 159-162.

Статті у зарубіжних наукових виданнях

7. Бессараб, Н. (2019). Модель формування основ міжкультурної толерантності молодших школярів у освітньому процесі початкової школи. *East European Science Journal*, 5, 13-18.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

8. Євтушенко, Н. (2014a). Сутнісна характеристика поняття «толерантність». *Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції «Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку»*. Переяслав-Хмельницький, 25-26 лютого 2014. (с. 167-171).

9. Євтушенко, Н. (2014b). До проблеми сутності міжкультурної толерантності особистості. *Матеріали звітної науково-практичної конференції «Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал»*. Київ, 23 травня 2014. 4. (с. 61-64).

10. Бессараб, Н. (2015). Виховання міжкультурної толерантності – актуальна проблема сучасної початкової школи. *Матеріали Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції «Регіональні культурні, мистецькі та освітні практики»*. Мелітополь, 14-15 березня 2015. (с. 74-76).

11. Бессараб, Н. (2018b). Урок іноземної мови як основна форма виховання міжкультурної толерантності. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Особистість у просторі виховних інновацій»*. Київ, 19 жовтня 2018. (с. 25-29).

12. Бессараб, Н. (2018c). Розвиток міжкультурної толерантності учнів початкової школи в процесі вивчення англійської мови. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Формування стратегії міжнародної комунікації особистості учня в онтогенезі: від методики до методології»*. Мелітополь, 13-14 вересня 2018. (с. 27-30).

13. Бессараб, Н. (2019a). Виховання толерантності в учнів початкової школи: критерії, показники вимірювання та рівні вихованості. *Матеріали Міжнародної конференції «Aktuelle Themen im Kontext der Entwicklung der modernen Wissenschaften: der Sammlung wissenschaftlicher Arbeiten»*. Dresden, 23 Januar 2019. 2, (с. 44-50).

14. Бессараб, Н. (2019b). Міжкультурна толерантність як важливий аспект освітньо-професійної компетентності сучасного педагога. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Сучасний вимір та*

стратегії розвитку особистісно-професійної компетентності педагога». Суми, 15 березня 2019. (с. 22-24).

15. Бессараб, Н. (2019с). Педагогічні умови виховання міжкультурної толерантності молодших школярів. *Матеріали науково-практичної конференції Інституту проблем виховання НАПН України «Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал»*. Київ, 22 квітня 2019. (с. 22-26).

16. Bessarab, N.(2019d). Intercultural tolerance as a theme of experimental work of establishments of general secondary education. *Matherials of the International scientific-practical conf «Problems and achievements of modern science»*. Cork, May 6, 2019. 3, (с. 69-72).

17. Бессараб, Н. (2019е). Міжкультурний діалог як складова виховання толерантності. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції «Формування навичок міжкультурної комунікації: досягнення, реценції, перспективи»*. Мелітополь, 13-14 вересня 2019. (с. 17-20).

18. Бессараб, Н. (2019f). Формування професійної компетентності педагогів як умова виховання міжкультурної толерантності молодших школярів. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Зростаюча особистість у смислоцінних обрисах»*. Київ, 24-25 жовтня 2019. (с. 36-41).

19. Бессараб, Н. (2020). Виховання міжкультурної толерантності молодших школярів у контексті реалізації концепції нової української школи. *Матеріали звітної науково-практичної конференції Інституту проблем виховання НАПН України «Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал»*. Київ, 22 квітня 2020. (с. 25-29).

Наукові праці, які додатково відображають результати дослідження

20. Бессараб, Н., Литовченко, О. (2020). Програма «Тижня культур: «Планета Земля – наш спільний дім». *Позашкілля*, Київ, 9-10 (165-166), 64-77.

Відомості про апробацію результатів дослідження

№	Назва конференції /семінару	Місце та дата проведення	Форма участі
1.	Міжнародні: «Формування стратегій міжкультурної комунікації особистості учня в онтогенезі: від методики до методології»	Мелітополь, 13-14.09.2018	очна, виступ з доповіддю, друк тез
2.	«Актуальні теми в контексті розвитку сучасних наук»	Дрезден, 23.01.2019	очна, виступ з доповіддю
3.	«Проблеми та досягнення сучасної науки»	Корк, 06.05.2019	очна, виступ з доповіддю, друк тез
4.	Всеукраїнські: «Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку»	Переяслав-Хмельницький, 25-26.02.2014.	дистанційна, друк тез
5.	«Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал»	Київ, 23.05.2014	очна, виступ з доповіддю, друк тез
6.	«Особистісний розвиток дітей та молоді в інноваційно орієнтованому освітньому середовищі»	Київ, 22.10.2015	очна, виступ з доповіддю
7.	«Регіональні, культурні, мистецькі та освітні практики»	Мелітополь, 14-15.03.2015	дистанційна, друк тез
8.	«Особистість у просторі виховних інновацій»	Київ, 19.10.2018.	очна, виступ з доповіддю, друк тез
9.	«Сучасний вимір та стратегії розвитку особистісно-професійної компетентності педагога»	Суми, 15.03.2019	очна, виступ з доповіддю, друк тез

10.	«Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал»	Київ, 22.04.2019	очна, виступ з доповіддю, друк тез
11.	«Формування навичок міжкультурної комунікації: досягнення, рецепції, перспективи»	Мелітополь, 13-14.09.2019.	очна, виступ з доповіддю, друк тез
12.	«Зростаюча особистість у смислоцінних обрисах»	Київ, 24-25.10.2019	очна, виступ з доповіддю, друк тез
13.	«Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал»	Київ, 22.04.2020	очна, виступ з доповіддю, друк тез